

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

LVII. ÉVFOLYAM • 2016 • 1. SZÁM

TARTALOM

Előszó 3

TANULMÁNY

RUSZOLY JÓZSEF

Folytonosság és újrakezdés – az 1865–1868. évi országgyűlés összehívásáról másfél évszázad múltán 4

HORVÁTH M. TAMÁS

A Szépség és a Szörnyeteg – közigazgatás és vállalat 24

LÁBADY TAMÁS

Sérelemdíj *versus* nem vagyoni kártérítés 40

KAJTÁR GÁBOR

A nem állami szereplők elleni önvédelem jogának módszertani, dogmatikai és ideológiai kritikája 46

TAKÁCS PÉTER

Somló Bódog jegyzetei Cicero állam- és jogbölcseletéről 72

RECENZÍÓ

GAJDUSCHEK GYÖRGY

Fónai Mihály: Joghallgatók – honnan jönnek és hová tartanak? 88

GÁRDOS BÁLINT

Horkay Hörcher Ferenc: A bölcsészettudományok hasznáról/Of the Usefulness of the Humanities 94

KÖNCZÖL MIKLÓS

Tremmel Flórián: Retorika és igazságszolgáltatás 102

SZÉP VIKTOR

Greksza Veronika – Mohay Ágoston: Bevezetés az Európai Unió jogába 107

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Erdő Péter, Farkas Ákos, Hajdú József, Hamza Gábor, Harmathy Attila,
Kecskés László, Király Miklós, Korinek László, Lamm Vanda,
Lévayné Fazekas Judit, Sólyom László, Szabadfalvi József, Törő Csaba Attila,
Varga Zs. András, Vékás Lajos

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő

Jakab András

Felelős szerkesztő

Ganczer Mónika

Recenzió-szerkesztő

Fekete Balázs

Szerkesztőségi tagok

Gajdusчек György, Hollán Miklós, Pap András László, Sulyok Gábor,
Varju Márton

Szerkesztőség címe

1014 Budapest, I. Országház u. 30.

1250 Budapest Pf. 25.

Telefon: +36 (1) 355-73-84

Fax.: +36 (1) 375-78-58

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) indexeli
és az MTA Könyvtárának Repozitóriuma (REAL) archiválja

Előfizethető és példányonként megvásárolható

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége

1014 Budapest, I. Országház u. 30

E-mail: ajttan@tk.mta.hu

Kiadja az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Olvasszerkesztő: Mészáros Katalin

Tördelés és borítóterv: Pintér József

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: Tomcsányi Péter

HU ISSN 0002-564X

ELŐSZÓ A 2015. ÉVBEN ÁTADOTT INTÉZETI DÍJAKHOZ

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete a 2015. évben is átadta az intézmény 2007-ben alapított és két évente kiosztott szakmai elismeréseit, a *Iuris Consulto Excellentissimo* Díjat, a Peschka Vilmos Emlékérmét, a Pulszky Ágost Emlékérmét, valamint a 2014. évben alapított *Pro Dissertatione Iuridica Excellentissima* Díjat.

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete a 2015. évben a kimagasló életművet elismerő *Iuris Consulto Excellentissimo* Díjat Prof. Dr. Ruzsoly Józsefnek, a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar professor emeritusának; a kiemelkedő elméleti munkásságért járó Peschka Vilmos Emlékérmét Prof. Dr. Horváth M. Tamásnak, a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar tanszékvezető egyetemi tanárának; míg az elméleti munkásság mellett, a joggyakorlat fejlesztése terén betöltött meghatározó szerepért járó Pulszky Ágost Emlékérmét Prof. Dr. Lábady Tamásnak, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar címzetes egyetemi tanárának, volt alkotmánybírónak, a Pécsi Ítéltábla első elnökének adományozta. A hagyományoknak megfelelően, a *Iuris Consulto Excellentissimo* Díjban részesülő jogtudós Paulikovics Iván szobrászművész kisplasztikáját és egy díszoklevelet, a Peschka Vilmos Emlékérem és a Pulszky Ágost Emlékérem két díjazottja pedig egy a Derkovits-díjas művész által készített érmet és egy díszoklevelet vehetett át. A díjak ünnepélyes átadására a Magyar Tudományos Akadémia budavári Jakobinus Termében, 2015. november 26. napján került sor. A rendezvényen a díjazottak rövid előadásokat tartottak egy szabadon választott témában.

A *Pro Dissertatione Iuridica Excellentissima* Díj átadására szintén 2015 folyamán került sor. A két évente meghirdetésre kerülő díjra olyan jogtudományi témájú doktori (PhD) értekezéssel lehet pályázni, amelyet egy Magyarországon működő egyetemen védtek meg a pályázati kiírást megelőző két évben. Figyelembe véve a téma újszerűségét, a szakirodalmi feldolgozottságot, a kutatási eredmények tudományos vagy társadalmi jelentőségét, valamint az érvelés alaposságát, a beérkező kéziratok közül Dr. Kajtár Gábor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar egyetemi adjunktusa vehette át a *Pro Dissertatione Iuridica Excellentissima* Díjat „A nem állami szereplők elleni önvédelem a nemzetközi jogban” címmel benyújtott pályaműért. A 2015. január 15. napján megtartott ünnepség keretében került sor a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete által kiállított oklevél átadására a Magyar Tudományos Akadémia budavári Jakobinus Termében, amely eseményen a díjazott előadást tartott kutatási eredményeiről.

Az ünnepi előadások szerkesztett és bővített változatai az Állam- és Jogtudomány jelen számában olvashatók.

A díjazottaknak ezúton is szívből gratulálunk!

A Szerkesztőség

RUSZOLY JÓZSEF*

FOLYTONOSSÁG ÉS ÚJRAKEZDÉS – AZ 1865–1868. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS ÖSSZEHÍVÁSÁRÓL MÁSFÉL ÉVSZÁZAD MŰLTÁN

„A magyar államiság folyamatos léte – századokon át napjainkig – egészen kivételes, sőt egyedüli képlet Európa ezen tájékán. Éppen ezért külön figyelmet érdemel ennek a közjogi, illetve államjogi keretnek a fejlődése, amelyek ezt a folyamatot a jog eszközével támogatták. Az új alkotmányoknak erre figyelemmel kell lenni.”

(Kovács István, 1988/1989)

Első szavam legyen a köszönet. Köszönet mindazoknak, akik rám gondoltak, e magas szakmai kitüntetésszámba menő díjra előterjesztettek, és akik ezt nekem ítelték. Köszönet mindazoknak: tanítóimnak, tanárainknak, professzorainknak, pályatársainknak, akik pályámon elindítottak, azon támogattak, haladásomat elősegítették. Köszönet falumnak és családomnak. Feleségemnek.

Kész a leltár? Majdnem. A lezárást ugyan akarva-akaratlanul halasztottam. Hogy van miről számot adnom e befejezés előtti szakaszban, annak örülök; miként életműdíjammak is.

Miből is tarthatnék előadást, mint a hazai törvényhozási képviseletből, amely 1962 ősze óta kutatási témám. Jól emlékszem, éppen a kubai válság hetében kezdtem el kutatni a Gyulai Állami Levéltárban a Békés megyei választásokat Maday Pál megbízásából az általa szerkesztett Körös Népe történeti és néprajzi szemle számára. Kutatásaim itt nem messze, az Országos Levéltárban, évtizedek során pedig valamennyi hazai közlevéltárban váltak teljessé, átfogva az újabb magyar alkotmánytörténet teljes évszázadát 1848-tól 1949-ig. Számos más témám mellett a hazai választójog és választási rendszer történetéhez – európai kitekintéssel – mindig visszatértem.

Both Ödön javaslatára jó időre lekötött s máig foglalkoztat az érvényességükben megtámadott képviselő-választások ügye. Sikeresen megvédett (1977) kandidátusi értekezésemet formáltam első monográfiámmá; *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948* (1980) c. munkámat máig legsikerültebb könyvemnek tartom.¹ Talán mások is.

* CSc, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Bónis György Szeminárium, 6720 Szeged, Tisza Lajos krt. 54.

E-mail: bonis@juris.u-szeged.hu.

¹ RUSZOLY József: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948* (Budapest: KJK 1980); hasonmásban két társ tanulmányával együtt RUSZOLY József: *A választási bíráskodás története*

E téma kutatása és írása során megtapasztaltam, hogy egyetlen választásra sebtében készült törvényeink – a pozsonyi *1848. évi V. tc.* és a kolozsvári *1848. évi II. tc.* – az 1874. évi választójogi novelláig való alkalmazásuk során egyre több apróbb-nagyobb, úgy-ahogy megoldott kérdést vetettek föl. Adva volt a kutatás iránya: a verifikációs eljárások során föltártam a gyakorlat visszaját, ismerjem meg a színét, teljesebb történetét is. Még meg sem kaptam kandidátusi okleveletem, amikor már a Bécsi kapu téri palotában kopogtattam a helytartótanácsi, guberniumi, majd belügyminisztériumi iratanyagot kutatandó. A teljesség igényével. Jó néhány tanulmány mellett két monográfiában tettem közzé az 1861-i és 1865–1875 közötti négy általános választás történetét, alapvetően alkotmánytörténeti jelleggel.² Bár eredendően kutatásaimat erre a korra korlátoztam, hiszen 1848/49-et Csizmadia Andor professzor, kinek példamutató támogatását élvezhettem, egyik legjobb könyvében³ már megírta, rá kellett jönnöm: munkám csak úgy lehet teljes, ha ide magam is visszatérek. Három megye (Csanád vármegye, Csongrád vármegye, Bihar vármegye) és Szeged választástörténete nyomán is még előttem a nagy föladat: 1848/49-et illető kutatásaim befejezése és monografikus földolgozása.

Az egész kort átfogó intézménytörténeti összegzésben így is alig haladtam. Számomra ez sem nagyvonalú általánosításokban merül ki, sokkal inkább a választási gyakorlat részlemeleinek összegzésében.

Jelen előadásom témaválasztásakor fölmerült ugyan egy magasabb röptű, mint-egy előzetes összegezés gondolata is, ám azt elvettem. Úgy gondoltam: inkább egy fontos részkérdésről beszélek, mellyel betekintést nyújthatok kutatói világomba is.

Éppen százötven esztendeje zajlottak a képviselő-választások az 1865–1868. évi országgyűlésbe; abba az országgyűlésbe, amely az *1867. évi XII. tc.*-kel – hogy csak ezt a legfontosabbat emeljem ki alkotásai közül – megalapozta az Ausztria és Magyarország közötti reális unió alapuló dualista államkapcsolatot. Lehetővé tette 1848-i törvényeinknek, lényeges megszorításokkal bár, ám mégis a továbbfejlesztés lehetőségével való érvényesülését.

A polgári kori választójogot és a választási rendszert megalapozó törvényeink szakítva a megyéket, szabad kerületeket, székeket, városokat s más (egyházi) intézményeket megillető rendi követküldéssel s a vele járó követutasítással

Magyarországon (Szeged: Pólay Elemér Alapítvány² 2015) 1–564. Jelen tanulmány képezte az alapját a szerző előadásának, melyet Iuris Consulto Excellentissimo életműdíjának átvétele alkalmából az MTA Jakobinus Termében 2015. november 26-án tartott. Jelen közlemény az *Újabb kutatások Magyarország alkotmány-, közigazgatás- és jogszolgáltatás-történetéhez – európai kitekintéssel (1848–1918)* című, OTKA K 101.735 nyilvántartási sz. pályázati programba illeszkedik.

² Lásd a Jogtörténeti Tár 2/2, 2/3. és 2/4. köteteként RUSZOLY József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868. Az 1848. évi pozsonyi V. és kolozsvári II. törvények gyakorlati kormányhatósági és hazai helyhatósági levéltári források alapján* (Budapest: Püski 1999); uő.: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1869–1874. Az 1848. évi pozsonyi II. és kolozsvári II. törvények gyakorlatához hazai levéltári források alapján* (Szeged: Pólay Elemér Alapítvány 2013); uő.: *Választójog és választási rendszer Magyarországon. Tíz tanulmány az 1848. évi választási törvényeink alkalmazásához* (Szeged: 2016) (szerkesztés alatt).

³ CSIZMADIA Andor: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben (Az első népképviseleti választások)* (Budapest: KJK 1963).

és -visszahívással, a törvényben meghatározott feltételeknek megfelelő, magukat választóként összeírató férfi honpolgárookra ruházzák a képviselő-választás jogát. Arányszámuk szerint a teljes lakosságnak mintegy 6,5%-át tették ki.

Bár a területi és városi municípiumok, melyek maguk is polgárosultak, elveszítették rendi hatásköreiket, a választások előkészítésében mellőzhetetlenek maradtak. Megújított vagy éppen új testületi szerveik – a törvény által meghatározott számban – maguk alkották meg választókerületeiket, jelölték ki azok főhelyeit, aminek az egy helyre központosított voksolás – többnyire nyílt szavazás – miatt nagy jelentősége volt. Magát a választást ugyane testületek által választott, az első tisztségviselők (alispán, polgármester) elnökletével működő központi választmányok szervezték; ezek küldték ki a választókerületekbe az összeíró, valamint a szavazatszedő küldöttségeket, s határozták meg a törvény előírta határidőket, nemkülönben a választások napját is.

Az 1848. évi V. tc.-ben rendezett választójog és választási rendszer további alkalmazása először az 1860. évi *Októberi diploma* utáni „kis forradalom”, vagy ahogyan Szabad György maradandó értékű monográfiájának címével is jellemezte: *Forradalom és kiegyezés választójogi (1860–61)* (1967) történt meg. Forma szerint a törvényt egy helytartótanácsi rendelet váltotta föl, a területi hatályra, valamint a felügyeletre vonatkozó akkor elkerülhetetlen változtatásokkal, maguk az anyagi és eljárási szabályok némi eltéréssel maradtak; hogy a magyar nyelvismeretet a képviselőktől ne igényeljék, az 1860. decemberi választójogi értekezlet nyomán maga br. Eötvös József is pártolta. A választások és a képviselői verifikáció során egyébként is rendre magára a törvényre hivatkoztak. A rendeletre csupán elvétve.

Országosan a Belügyminisztérium helyét bitorló Helytartótanács fogta össze a választásokat; hozzá érkeztek az összeírási panaszok is, a lebonyolítást viszont az 1848-i törvények szerint az újjászervezett municípiumok által megválasztott központi választmányok végezték.

Miután az országgyűlés nem kívánt beilleszkedni a *Februári pátens* (1861) körvonalazta birodalmi szervezetbe, 1861. augusztus 22-én az uralkodó fölosztotta. Ez lett a sorsuk a municípiumok és községek testületi szerveinek, azokat pedig követték a tovább nem szolgáló tisztségviselők. A Schmerling nevéhez fűződő provizórium alig különbözött a Bach-rendszerrel, történeti alkotmányunk alapintézményei hiányoztak idejében.

Hogy a kiegyenlítés elkerülhetetlen, annak irodalmi jele volt 1865-ben Deák Ferenc *Adalék a magyar közjoghoz* c. könyvterjedelmű tanulmánya (vitairata) a Budapesti Szemlében – (1865. február),⁴ valamint húsvéti cikke a Pesti Napló 1865. április 16-i számában.⁵

⁴ DEÁK Ferenc: „Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára: »Das ungarisch-österreichische Staatsrecht«. A magyar közjog szempontjából” *Budapesti Szemle* 1865/1. 188. [Reprint kiadás Budapest: KJK 1987]; Kovács István: *Deák „Adalék”-a és a magyar közjog. Utószó és jegyzetek Deák Ferenc „Adalék a magyar közjoghoz” című könyvéhez* (Budapest: KJK 1987) 191–317. E tíz kötetesre tervezett, ám csonkán maradt sorozat eme első darabjának bemutatására (Zalaegerszeg, 1987. május 27.) irtam A kiegyezés újabb historiográfiája és a jogtörténet c. tanulmányomat (*Jogtudományi Közöny* 1987/10. 559–565.), melynek változatai utóbb

Történeti alkotmányunk *de iure* folytonossága magyar alkotmánytörténész számára ma sem lehet kétséges, ám Concha Győző szavaival a jog világa és a tények birodalma távol állhat egymástól. Hogy valójában (*de facto*) is éljen, nélkülözhetetlen intézményeit – így az országgyűlést, a felelős kormányt, a municípiumokat s a községeket – újjá kellett szervezni. (Ne feledjük, amint arra a megyéket illetően Kossuth Lajos figyelmeztetett: a történeti alkotmány nem egyszerűen jogforrások összessége, hanem működő intézmények együttese is volt.)

A kiegyezést tető alá hozó országgyűlést Ferenc József 1865. szeptember 17-i elhatározásával 1865. december 10-ére hívta össze; egyidejűleg egy késő őszi ülésszakra a Lajtán túli *Landtag*okat is összehívta, három nap múltán pedig manifesztumban jelentette be a *Februári pátens* fölfüggesztését és a Birodalmi Tanács (*Reichsrat*) működésének szünetelését.⁶

A 14.462. kancelláriai számmal ellátott, Ferenc József által aláírt és Majláth György főkancellártól ellenjegyzett meghívólevél immár Pestre hívta össze a hongyűlést, ám továbbra is fönntartotta az 1861-i választási rendszabályt; mint írta: „a követválasztásra nézve az 1861. évi boldogasszonyhó [január] 7-én kelt kegyelmes elhatározásunkkal megállapított választási rendszabályt ezúttal is alkalmazandónak elhatároztuk.”

Szemben az 1860/61. évi „kis forradalommal” („kis alkotmánnyal”) – mindkettő Reizner János átörökítette szegedi kifejezés –, amikor az önkormányzatok az 1848-i törvények alapjain újjáéledhettek, a provizórium kormányzat elég erősnek érezte magát mellőzésükre a kiegyezésig. A legfőbb testületi szerveiktől 1861 őszen megfosztott municípiumok és községek továbbra is a provizórium idején kinevezett tisztviselők alatt maradtak. Csupán annyi változott, hogy a vármegyék új főispánokat vagy főispáni helytartókat, a kerületek új főkapitányokat, a szabad királyi városok pedig frissen kinevezett királyi biztosokat kaptak. Az 1848:V. tc.-nek a választási rendszerre vonatkozó, az 1861-i szabályzat által is átvett rendelkezéseit vármegyei, kerületi és városi testületi szervek (állandó bizottmányok, képviselő-testületek) nélkül mégsem lehetett alkalmazni. Önként adódhatott volna a lehe-

fölvettem kötetembe is. Lásd RUSZOLY József: „A kiegyezés újabb historiográfiája és a jogtörténet” in *Újabb magyar alkotmánytörténet 1848–1949. Válogatott tanulmányok* (Budapest: Püski 2002) 120–131; RUSZOLY József: „A magyar közjog történetének szempontjából». Deák Ferenc Adaléka és az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés. Két adalék az újabb magyar alkotmánytörténelemhez. Az 1849. évi nemzetiségi törvényről és az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésről – a külföldnek is” *Acta Jur. et Pol. Szeged. Tom. 2004/18. 25–43*; József RUSZOLY: „Vom Standpunkte der Geschichte des ungarischen öffentlichen Rechts». Der 'Beitrag' (Adalék) von Ferenc Deák und der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867 im Spiegel der Historiographie” in Gábor MÁTHÉ – Barna MEZEY (szerk.): *Nationalstaat – Monarchie – Mitteleuropa: Zur Erinnerung an den »Advokaten der Nation«*, Ferenc Deák (Budapest: Gondolat 2004); József RUSZOLY: *Beiträge zur neueren Verfassungsgeschichte (Ungarn und Europa)* (Budapest: Gondolat 2009) 235–267.

⁵ Róla legutóbb, 2015. április 29-én a Nemzeti Közigazgatási Egyetem Közigazgatás-tudományi Karán Máthé Gábor Gondolatok a 150 éves Húsvéti cikkről címmel érkezett.

⁶ BEKSICS Gusztáv: *I. Ferencz József és kora. A modern Magyarország (1848–1896)* [Írták Márki Sándor és Beksics Gusztáv] [A magyar nemzet története (szerk.: SZILÁGYI Sándor) c. sorozat X. köt.-e] (Budapest: Athenaeum 1898) 636; SZABAD György: „Az önkényuralom kora (1849–1867)” in Kovács Endre – KATUS László (szerk.): *Magyarország története. 1848–1890* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 740.

tőség, amely egyébként a kormányiszékek oldaláról is fölvetődött, hogy e testületek által 1861-ben megválasztott *központi választmányok*at egyszerűen reaktíválják, ám ezt Deák Ferenc ellenezte. Inkább belenyugodott abba, hogy az önkormányzati testületeket csakis egyetlen alkalomra, csupán a választókerületek megszervezése és a központi választmányok megalkotása feladatkörével hívják össze. „A formális közgyűlésekre sereglőket – írja Szabad György – a kiegyezés szorgalmazói azzal igyekeztek önkorlátozásra bírni, hogy ennek a parancsolt rendszabálynak a megszegése veszélyeztetné az országgyűlés megtartását.” Evégett Majláth György kancellár is erélyes föllépésre buzdította a főispánokat s a királyi biztosokat.⁷

Az önkormányzati testületek jogkorlátozását maga a meghívólevél tartalmazta; emígyen:

„Mivégből királyi legfőbb hatalmunk[nál] s hatóságunknál fogva kegyelmesen megengedjük, hogy az 1861. évi szentandrásó [november] 5-én kelt elhatározásunk folytán fölosztatott megyei bizottmányok és szabad királyi városi képviselő testületek az 1848:V. tc. 7-ik §-ában érintett közgyűlések helyettesítéseül a választókerületek s központi választói bizottmány megalakítása végett egybehívathassanak [...]”

A helyhatóságok e meghívólevelet, amely maga is a „törvényes intézkedések” haladéktalan megtételére hívott föl, közvetlenül Bécsből, a magyar királyi udvari kancelláriától kapták meg. A nagyobb nyomaték kedvéért a Helytartótanács is a lehető legrövidebb időn belül intézkedett; 1865. szeptember 21–23-án a hatóságok első tisztviselőit (főispánjait, főispáni helytartóit, főkapitányait, királyi biztosait) megkeresve megküldte az 1861. évi választási rendszabályokat is.⁸

A választással kapcsolatos közjogi ügyek „szabatos és gyors tárgyalása céljából” br. Sennyey Pál tárnokmester, a Helytartótanács elnöke 4721/1865. eln. sz. *Elnöki üzenetében* szeptember 19-én az országgyűlés tartamára ideiglenes jelleggel ifj. Bartal György első elnökhelyettes *előülése* mellett Palló Sándor, Mihályi Gábor, Mándics Tivadar és Havas Sándor tanácsnokok, valamint Novák Lajos r.a. [rendelkezés alatti] szolgabíró mint tollnok részvételével *központi közjogi bizottmányt* alakított. Mellé Novák Lajos irányításával külön *közjogi–országgyűlési ügyosztályt* is szervezett.⁹

Az uralkodó 1865. szeptember 1-jén november 19-ére új erdélyi országgyűlést hívott össze, melynek egyetlen föladata az uniót kimondó *1848:I.* (kolozsvári) *tc.* revíziója volt. A választójog ezúttal még oktrojált maradt: az alapcenzus nyolc forint egyenesadó volt, ám már a fejadó beszámítása nélkül, s a régi nemesi jogot is visszaállította. Mindkettő a románokat sújtotta. Ferenc József a pesti országgyűlés összeültével december 15-én elnapolta a legutolsó kolozsvári országgyűlést, amelyet azonban csupán a kiegyezés és koronázás után, 1867. június 20-án oszlatott

⁷ SZABAD (6. lj.) 742–745; idézet 744.

⁸ OL Htt. Országos Levéltár, Helytartótanácsi levéltár [a továbbiakban: OL Htt.] 1865–II–15–73 991. Benne a királyi meghívólevél is. – Lásd a Függelékben!

⁹ 8. lj. 74 399. E közjogi osztály Novák Lajossal az élen 1867. február 20-án átkerült a Belügyminisztériumba.

föl. Egyidejűleg érvénytelenítette az 1863-ban összeült nagyszzebeni *Landtag* határozatait.¹⁰

Ferenc József 1865. december 25-én engedett a kolozsvári országgyűlés december 18-án kelt kérelmének, „megengedte”, hogy Erdély Nagyfejedelemség „királyi hivatalosai [regalistái] és törvényhatóságainak képviselői meghívattassanak a Pesten december 10-ére összehívott – tehát már meg is nyitott – *magyar országgyűlésre*”, mégpedig „az 1848. évi választási rend és mód szerint”. Miért is az 5580. erdélyi kancelláriai számon három nyelven – magyarul, németül és románul – hasábos formában kiadott meghívólevélben meghagyta:

„a Megyék és Vidékekben, Naszód Vidékét is ideértve, a Székely és Szász Székek és Vidékekben, a Királyi szabad és mező városokban célszerűen rendelkezettek, hogy a követek megválasztása az 1848. évi II. törvénycikk értelmében mielőbb végrehaj-
tassék és a megválasztott követek a már folyamatban lévő Magyar Országgyűlésre elküldessenek”.

A visszaállított erdélyi királyi főkormánysszék (gubernium) 1866. január 10-én ugyancsak három nyelven *Utasítást* adott ki, amely 41 pontjában – némi magyarázattal – egybefoglalta az 1848:II. (kolozsvári) *tc.* és az alapjául szolgáló 1848:V. (pozsonyi) *tc.* szabályait. Jogforrási jellegében tehát eltért az 1861. évi választási szabályzattól, amely mintegy az 1848:V. *tc.* helyébe lépett. Ellentétben az 1861. évi szabályzattal, melyet az eljáró szervek és az országgyűlés gyakorlatilag hallgatással mellőztek¹¹ – tehették, hiszen szakaszainak javarésze megegyezett a törvényével –, erre az *Utasításra*, amely egyébként nem pótolta, hanem csupán összefoglalta a hivatkozott törvényeket, az eljáró szervek gyakorta hivatkoztak.¹²

E választásokat municipiumonként monografikusan már földolgoztam. Ebből ehelyütt az országgyűlés összehívásának fogadtatását, az eljáró önkormányzati szervek összetételét, a központi választmányok megválasztását, valamint a választókerületeket vagy székhelyeiket illető vitákat emelem ki.

Sommásan eleve megállapítható: a helyhatóságok tisztában voltak azzal, hogy az országgyűlés összehívása nem mindenben felel meg a törvényeknek, mivel azonban a törvények helyreállítását éppen az országgyűléstől remélték, kénytelen-kelletlen aktivitásba léptek. A megyékben az 1861-i állandó bizottmány közgyűlésének tagjai voltak az 1861-i alkotmányos tisztviselők is. Bebocsátásukat viszont problematikussá tette, hogy helyükre a provizórium idején kinevezettek léptek. A főispánok s a főispáni helytartók általában engedékenynek bizonyultak: mivel a bizottsági közgyűlést egyelőre csak egyetlen alkalomra hívták össze: eseti (*ad hoc*) behelyette-

¹⁰ JORDÁKY Lajos: *A Román Nemzeti Párt megalakulása* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1974) 18–20; Szász Zoltán: „Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867)” in uő. (szerk.): *Erdély története* III. köt. 1474–1478, 1493, 1503, 1624; BEKSICS (6. lj.) 567–568, 636.

¹¹ SZABAD György: *Forradalom és kiegyezés választójogján (1860–61)* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1967) 244–245; PECZE Ferenc: „A parlamenti választójog és az 1861. évi választási szabályzat” *Jogtörténeti tanulmányok* 1980/4. 248–254.

¹² OL Erdélyi Főkormánysszék levéltára. 1866:895.

sítés révén, amit az *1848:XVII. tc.* is engedett a főispánoknak, a (központi) alkotmányos tisztikart, legalábbis részben, esetleg csupán az első vagy másodalispánt visszahelyezték állásukba. Erre annál is inkább szükség volt, mert a főispán vagy a főispáni helytartó a közgyűlést maga is vezethette ugyan, a központi választmányban viszont csupán a megye törvényes első – akadályoztatás esetén másod- – alispánja elnökölhetett. Ha a közgyűlésen mégsem történt volna behelyettesítés, a testület úgy is megválasztotta a központi választmányi elnököt, mégpedig az 1861-i alkotmányos alispánok egyikének, rendszerint az első alispánnak a személyében.

Különösnek mondható Borsod vármegye esete, ahol a bizottmányi ülés 1865. október 10-én nem csupán jóváhagyta tisztségében a provizórium kinevezte első alispánt, hanem e minőségében a központi választmány elnökévé is megválasztotta. Szathmáry Király Pálról volt szó, aki ellenzékiként a reformkorban is ellátta e tisztséget. Hogy a törvénytelen rendszerben állást vállalt, az az alkotmányos testületet e szerint nem zavarta.

Talán az sem véletlen, hogy két nap múlva Miskolc képviselő-testülete is bizalmat szavazott ifj. Kis József provizórikus polgármesternek, akit a központi választmány elnökévé választott.

A vármegyék alkotmányos közgyűlései általában nehezményezték, hogy összehívásuk egyetlen alkalomra, az országgyűlést előkészítendő történt, amit óvással vagy egyszerű határozattal, Baranya vármegye kivételesen Ferenc József császár és királyhoz intézett feliratban juttatott kifejezésre.

Az 1848-ban létesített *választókerületeket* utóbb nemigen változtatták meg, legfeljebb főhelyeiket helyezték át, többnyire lokális érdekekből, egyik helységről a másikba. Az 1865-i választások előtt a Jászkun területben és a Hajdú területben, nemkülönb Abauj vármegyében és Túróc vármegyében volt erre példa. Az utóbbi esetben talán a tót (szlovák) nemzetiségi törekvések ellenében, Bács-Bodrog vármegyében viszont éppen ellenkezőleg: kérésükre a szerbek javára tették át két választókerület székhelyét.

Nem jártak sikerrel sem Bereg vármegyében, sem Máramaros vármegyében azon rutén törekvések, melyek nemzetiségi szempontból a választókerületeknek szinte teljes átszabását célozták.

A túlnyomó részben románok lakta Krassó vármegyében a bányahelyek többnyire német és más nemzetiségű, de nem román választói, akiknek törekvése 1848-tól saját bányavidéki választókerület kialakítása volt, nemzetgazdászati érvekkel is alátámasztottan, most sem jártak sikerrel.

A választásokat vezérlő *központi választmányok* az 1861-i testületek némileg megújított folytatásai voltak. Pótolták az elhunytak, elköltözöttek és a provizórium idején hivatalt vállalókat, nemkülönb az egykori községi előjárókat, ha már nem voltak hivatalban. Somogy vármegye állandó bizottmánya 1865. október 10-én az elítelt Nedeczky István helyére Nedeczky Antalt választotta be a választmányba.

Bár megannyi *vármegyei állandó bizottmányi közgyűlést* földézhethék, hogy előadásom életszerűbb legyen, álljon itt csupán példaként: három dunántúli és két tiszántúli.

FEJÉR VÁRMEGYE

A vármegye 1865. október 5-i állandó bizottmányi ülésén Madarász József a következő írásbeli indítványt tette:

„Fejér megye közönsége élénk meglelégedéssel vette, hogy az országgyűlés összehívása által mód és alkalom nyújtatik az alkotmányos élet tellyes visszaállítására, évégett a törvényes választási előmunkálatok megtételére készséggel nyújt ugyan segédkezet, de egyszersmind azon ragaszkodásánál fogva, mellyel az ország szentesített törvényeihez és így a törvény azon rendelkezéséhez is viseltetik, hogy amíg az országgyűlés a megye rendezését véghezvinné, a megyei hatóság az 1848:XVI. tc. szerént gyakoroltassék, megyei kormányzatát és tanácskozásait alkotmányos jogával meg nem egyeztethető rendeletek teréről és korlátai közül kibontakoztatni a megye közönségének főbb törekvése.

Ennél fogva: A megyei közönséget képviselő bizottmány egyedül az alkotmány által kiszabott törvényes körben működhetvén, és a törvényes jogköréből mit sem engedhetvén, nyilvánílja s jegyzőkönyvileg ünnepélyesen kijelenti, hogy a megyei önkormányzatot az 1848:XVI. tc. értelmében mielőbb foganatosíttatni, és az ezen, 1865. évi december 10-én kezdendő országgyűlés megnyitásával alkotmány- és törvény-szabta kötelességett teljesíteni óhajttja.”

Egyhangúlag elfogadták. Az elhunyt, elköltözött vagy egyébként akadályozott tagok pótlásával közfelkiáltással az 1861-i központi választmányt választották újra.¹³ A választmányt Horváth László első alispán mint „választott elnök” vezette.

TOLNA VÁRMEGYE

Tolnában az állandó bizottmányi közgyűlést azért tartották kissé később, 1865. október 17-én mivel Sztankovánszky Imre főispán csupán október 6-án nyerte el, 1848 és 1860 után immáron *harmadjára*, kinevezését. Hosszú beszédében hathatott a bizottmány tagjaira, e megyében ugyanis a másutt az önkormányzat helyreállítását végett tett óvás elmaradt. Igaz viszont, hogy a megye elhatározta:

„Az ország függetlenségének és felfüggesztett alkotmányának s törvényeinek helyreállítását az országgyűléstől várván, nem csak, de szentül reménylén is – itt és ez alkalommal kijelenti, hogy a megyei önkormányzatot az 1848-ik évi III. tc. 26. szakasza, továbbá az 1848-ik 16. és 17. törv.cikkek értelmében az ez évben kezdendő országgyűlés megnyitásával gyakorolni és helyesíteni óhajttja.”

Egyebekben nem csupán az 1861-i kerületeket, hanem az akkor megválasztott központi választmányt is meghagyta.¹⁴

¹³ OL Htt. 1865-II-15-83 481.

¹⁴ Tolna Megyei Levéltár, Tolna vm. alisp. ir. 1866:897. Vö. HORVÁTH Árpád: *A megyei önkormányzat működése Tolnában 1848 és 1872 között* [Tanulmányok Tolna megye történetéből (szerk. K. BALOG

VAS VÁRMEGYE

Az 1865. október 9-i bizottmányi közgyűlés óvott amiatt, hogy a főispáni helyettes által csonkán, az 1861. évi tisztikar nélkül s csakis az 1848:V. tc. 7 §-ába foglalt választási előkészületek miatt, egy alkalomra hívták össze.

„A megyei bizottmány komoly megfontolással hazánk e kivételes helyzetében [helyzetében] erkölcsi nyomás kényszere alatt kötelességének érezte eljárásában a mellőzhetetlenre szorítkozva, az actio terén csak addig s abba bocsátkozni, mi e kitűzött magasb cél elérésére, országgyűlés összejövételének lehetőségére mulhatatlan szükséges.”

A választókerületeket változatlanul hagyva Balogh Antal 1861-i másodalispán elnökletével közfelkiáltással megválasztotta központi választmányát, melyben a név szerint megnevezettek mellett néhány helység 1861. évi bírása is tag lett. „Ezen kívül [bekerültek] az 1861-ik évi tisztikar életben lévő és jeleni provisorium alatt nem szolgáló, e helyen név szerint meg nem nevezett tagjai.”¹⁵

BÉKÉS VÁRMEGYE

Az 1865. október 2-i „egyedül erre az egyre (*ad hoc*) egybehívott, megtartott és megyei közgyűlés helyett szolgáló bizottmányi ülésen” br. Wenckheim Béla főispán elnökölt. Programbeszédéből a megyére vonatkozó szavait idézem: „*még egy darabig inkább a provizorium mellett, mint félszeg törvényesség [re] és csonka alkotmányosságra szavazok*”.

A király összehívó levelére Trefort Ágoston kettős indítványt tett: e bizottmány 1. alakítsa meg a központi választmányt, s válasszon élére *ad hoc* alispáni címmel elnököt; 2. „ünnepélyes óvást tegyen ezen, a megyék törvényes visszaállítása nélkül a kivételes állapot kényszerűségénél fogva tett eljárás ellen, hogy abból a jövőre nézve a megye ellen semmi törvényes következtetést vonni soha senkinek se lehessen.” Így történt; elnökké Omaszta Zsigmondot választották; a választmánynak a községi bírák is tagjai lettek mind a két kerületben. A főispán „*a boldog viszontlátásig*” köszönt el.¹⁶

BIHAR VÁRMEGYE

A megyei bizottmány 1865. október 14-én tartotta ülését, melyet Szlávy József főispán mértéktartó, mondhatni szerény beszéde vezetett be. A megye mint a nemzeti jogok védője nem iktatta be hagyományosan a főispánt, mégis a „tisztelet elismerését” fejezte ki neki. Sorra ismertették a kancellária szeptember 28-i intézvényét

János) c. sorozat VIII. köt.] (Szekszárd: Tolna Megyei Tanács Levéltára 1978) 202–203.

¹⁵ Vas Megyei Levéltár, Vas vm. áll.biz. jkv. 1865. okt. 9.

¹⁶ OL Htt. 1865–II–15–83 732.

a főispán kinevezéséről,¹⁷ a szeptember 17-i királyi leiratot az országgyűlés összehívásáról,¹⁸ valamint a Helytartótanács 73 991/1865. sz. leiratát az 1861. november 5-én feloszlott bizottmányok még egyszeri összehívásáról a választókerületek megállapítása és a központi választmány megalakítása végett. Mindezekről Csengery Imre, a vármegye alkotmányos főjegyzője nyilatkozott. Mint mondta: 1861-ben kevesebb volt a remény, mégis bizakodó volt a hangulat; 1865-ben „közelebb szemléljük a reményt az eredményhez, és mégis sötét komolysággal találkozunk, és nyomott hangulat tartja elfoglalva a kedélyeket”. Mintha már valaminek eleve híját éreznék. E hangulatváltozás oka: „a törvényhatóságok, melyek 1861-ben friss és új életre kelve működtek, 1865-ben még helyreállítva nincsenek”. Lándzsát tört a vármegyei törvényhatóságoknak az 1848:XVI. tc. szerinti visszaállítása mellett. Igényelte a független felelős minisztériumot is. A bizottmány azonban enélkül is kénytelen előkészíteni az országgyűlési választásokat. Óvást javasolt a bizottmány jogainak az 1848:V. tc.-beli hatáskörére való leszűkítése ellen. A megye éppen az országgyűléstől várhatja helyreállítását.

A bizottmány ily értelemben hozta meg végzését. Csak két megoldás között választhatott: vagy semmibe nem avatkozik a teljes visszaállítás nélkül, vagy pedig „illy egyoldalúlag is foglalja el a számára legalább egy részben megnyílt törvényes tért”, s közreműködik az országgyűlés megalkotásában. Ha óvással is, a tevékenységet választotta, hangsúlyozva, hogy „innen jövőre nézve következtetés ne vonathassék”.

A választókerületeket meghagyták 1848-i és 1861-i alakjukban. Várad-Velence és Várad-Várallya választópolgárai, akik az 1848:V. tc. szerint Nagyváradtól elválasztva a megyébe, közelebről a *bihari* választókerületbe „olvasztattak”, ám időközben „Nagyvárad városával közigazgatási és törvénykezési tekintetben egyesítve lőnek”, s már 1861-ben is a várossal választottak, nem kívántak a bihari kerületbe tartozni, sőt odacsatolásuk ellen eleve tiltakoztak is. „A megye közönsége – hangzott a végzés – törvényt védő szerepe ellen vétene akkor, ha magát följosítottnak érezné arra, hogy bárkit is törvényes kötelezettsége alól feloldozzon.” Ezért a kérelmezőket az országgyűléshez utasították.¹⁹

Megalakították a központi választmányt, és az 1861-i törvényes alispánt, Miskolczy Lajost állították élére. Helyettesei ugyancsak az alkotmányos második és harmadik alispán: br. Gerliczy Félix és Ambrus János lettek.²⁰

A vármegyék mondhatni kötelelességszerűen tették a dolgukat, s lelkesedést alig tapasztalni; e tekintetben Sáros vármegye volt a kivétel, ahol – a törvényekhez való ragaszkodás hangsúlyozása mellett – lelkesen fogadták az országgyűlés összehívását. A Hajdú kerületnek már 1862-ben helyreállított, Sillye Gábor elnökölte közgyűlésen pedig a királyhoz való hűségnek adta tanújelét.

A *szabad királyi városok* több esetben nem támasztottak kifogásokat; közgyűléseik (képviselő-testületeik) inkább bizakodtak az összehívott országgyűlésben.

¹⁷ Lásd 16. lj. 1865-II-15-82 453. (A fölhívott kancelláriai szám: 14 941.)

¹⁸ Lásd 16. lj. A hivatkozott kancelláriai szám: 14 462.

¹⁹ Lásd 16. lj. 82 453.

²⁰ Lásd 16. lj. 82 453.

Pest, Kassa, Pécs és Debrecen sorolható ide; ezekben a provizórikus polgármesterek voltak az irányadók. A két utóbbi helyütt a városházára még a nemzeti zászlót is kitűzték. Sopron viszont a vármegyékhez hasonlóan óvott. Figyelemre méltó Versec esete, ahol a német és szerb nemzetiség közgyűlési tagjai paritásos alapon egymás nemzettársait ajánlották a központi választmányba.

Az önálló választókerületet alkotó rendezett tanácsú városok képviselő-testületeinek magatartása a megyéjükéhez igazodott. Általában kritikus volt; nemegyszer óvtak is.

Miután e városokban is a tanácsot a képviselő-testület (közgyűlés) részének tekintették, kérdésessé válhatott, hogy a provizórikus vagy az 1861-i alkotmányos tanács vesz-e benne részt. Kapy Ede Pest-Pilis-Solt vármegye főispáni helyettese a „három városhoz” küldött iratában kifejezetten a hivatalban lévő provizóriumi tanács közreműködését igényelte. Kecskemét képviselő-testülete 1865. október 2-án óvott is az 1861-i tanács meg nem hívása miatt. Az előző napon, Nagykőrös képviselő-testülete is óvott, mivel magát az országgyűlés összehívásának módját is törvényellenesnek tartotta. Cegléden a provizórikus tanács – nyilvánvalóan a vele szemben megnyilvánuló bizalmatlanság okából – eleve lemondott a központi választmányban való részvételről.

Figyelemre méltó az óvó Szabolcs vármegye szellemét átvevő Nyíregyháza esete. Az 1865. október 2-i „alkotmányos képviselői gyűlésen” Újhelyi Róbert 1862-ben kinevezett provizórius polgármester „anélkül, hogy az elnöki széket elfoglalná – oldalról, félreállva” terjesztette elő a királyi meghívólevelet. A főispáni értesítéssel együtt azt „a gyűlésterem asztalára letéve”, „nehogy a törvények és alkotmányos jogok megsértését kövesse el”, visszavonult. Ezt a testület kedvezően fogadta, a Helytartótanács viszont a főispán útján megróttá érte. Az elnöklést azonnal Meskó Sámuel 1861-i polgármester vette át. Fölolvasták és beiktatták a királyi meghívólevelet, szintúgy a főispán által továbbított *73.991. sz. leiratot*, amely közölte az 1861. január 7-i választási rendszabályt is. A jogfolytonosság alapján megválasztották az *1848:V. tc.* alapján működő központi választmányt. Fájtlalták, hogy sem az ország integritása, sem a megyék és más helyhatóságok önálló, szabad működése nincs helyreállítva, „pedig csak ezen helyhatóságok szabad nyilatkozatai adhatnák meg [alakíthatnák ki] a közvéleményt, a megszorított jelen sajtóviszonyok közt az országgyűlés megtartására nézve is, mely közvélemény figyelembe vételével lehet csak az ország és a nép érdeke teljesen kielégítve s a béke és egyetértés helyreállítva”. Éppen ezért elvárták az országgyűléstől, hogy „a megyék és helyhatóságok helyreállításának kieszközlését legelső teendői közé sorolandj[a]”.²¹

Csongrádban jól alakultak a dolgok. Tomcsányi József főispán az 1865. október 5-én Szegváron tartott állandó bizottmányi ülésen egyszerűen behelyettesítette tisztségébe a két volt alispánt, megoldva ezzel a központi választmány elnöklését. Szentesen és Csongrádon az 1861-i képviselő-testület és tanács együtt alakította meg a központi választmányt; a Helytartótanács előadója a jegyzőkönyvre maga is

²¹ OL Htt. 1865–II–15–83 337., 83 164.

rírta, hogy Csongrádon még *ad hoc* tisztválasztás is volt, s az ez ülésre választott polgármester elnökölt.

A két választókerületet alkotó szabad királyi városban, Szegeden ez nem ment ilyen egyszerűen.

Az akkori vidéki lapok egyik legkiválóbbikának, a Szegedi Híradónak hasábjairól hű képet kapunk az 1865. évi választások előkészületeiről és lezajlásáról. A lap azonnal közölte az országgyűlési meghívólevelet, amely „nem kis izgalomba hozta Szeged városát”. Szinte hullámmozott a tömeg a Széchenyi téren. „A városházát és Burger [Zsigmond könyvárus] boltját egész nap ostromolták a külön ivre nyomott leiratért, mely ingyen osztatott ki a nép közt.” A kaszinó kezdeményezésére este kivilágították a várost. „A nép példásan viselte magát.”²²

Wöber György forradalom előtti főbíró s az önkényuralom kezdetén volt polgármester személyében új királyi biztost kapott a város. Bár szigorúan tartotta magát a kapott utasításhoz, igyekezett szót érteni az 1861-i városi képviselőkkel is; október 1-jén *magánértekezletet* tartott nekik. Ezen előadta: „a kormányi rendelet szerint a képviselői gyülekezetben a város ideiglenes polgármestere elnököl s az [1861-i] alkotmányos tisztviselők abból kihagyatnak”. Kárász Benő, a Város egyik notabilitása – Csongrád vármegye 1848/49-i főispánja – engedékenynek mutatkozott, mondván: „miután már úgysem állunk a törvényes téren, szükségből itt is engedhetünk.” A szerkesztő által is fönntartással fogadott e belenyugvó nézetet vallotta – többek között – Réh János ügyvéd, későbbi polgármester (1867–1871), Kreminger Antal belvárosi plébános és Zsótér Andor tekintélyes polgár is. Velük szemben *ellenzéki szellemben* érvelt az 1861-i tanács két oszlopos tagja: Bérczy Antal volt főkapitány és Ligeti Dániel ügyvéd, egykori tanácsnok (1867-től a Réh János vezette tanács majdani főbírája), valamint Burger Zsigmond, a helybeli kereskedők testületének vezetője. Az 1848-i törvények maradéktalan megtartása mellett ezzel is érveltek: „ha követeink nem választatván a törvény valóságos értelmében, az országgyűlési vizsgáló bizottmány által el nem ismertetnének”. Véleményükhöz többek csatlakoztak, köztük Bakay Nándor, aki az 1861-ben a törvényre tett képviselői esküre is hivatkozott.

A vitában a királyi biztos konokul kitartott a rendelet mellett, még abba sem egyezvén bele, hogy „legalább az elnök legyen a képviselő-testület egyedüli törvényes elnöke, a 61-iki polgárnagy”: Osztrovszky József. „Nevezetes volt még Pálffy Ferenc [1872 utáni polgármester] azon nyilatkozata, hogy szükségből fogadtassék el a nyújtatott tér, de ünnepélyes óvás mellett.” A képviselők mégis csak a provizórium polgármestere, Taschler József elnöklete alatt ülhetek össze. „Lényeges volt még Bérczy Antal és Ligety Dániel [...] azon követelése, hogy a központi bizottmányhoz [választmányhoz] elnököt a képviselők tetszés szerint szabadon választ-hassanak.”

„Nincs szándékunk irányt adni a város oly testületének, melyet népe választott – fejezte be tudósítását a névtelen cikkíró –, de azt be kell vallanunk, hogy maga

²² Szegedi Híradó, 1865. szept. 24.

a tanácskozmány megérezte, hogy az ellenzék, mely világos törvényekre hivatkozott, fejtelten áll, ha nincs jelen az alkotmányos tisztikar.”²³

Az október 5-i csonka közgyűlés tehát a hivatalban lévő polgármester, Taschler József elnökletével zajlott le; mellette Őrhalmy Lajos látta el az eseti (*ad hoc*) jegyzői funkciót. Tóth István képviselő szerint „a jelenlegi képviselői gyűlés magát egészen törvényesnek nem érezheti, miután sem törvény szerinti elnöke nem elnököl, sem kiegészítő része, a 61-iki tisztikar a gyűlésben részt nem vehet”. Szigorú törvényesség alapján tulajdonképpen föl kellene függesztenie működését, ám „az előleges értekezlet alkalmával a képviselőség azon elvből kiindulva, hogy az országgyűlés szerkesztése elébe akadályok általa ne gördítessenek, a nyújtott tért elfoglalta”. Indítványára a testület többségi határozattal *jogfenntartó óvással* élt.

A központi választmány összetétele körül volt némi bizonytalanság. A városban az a *balhit* is elterjedt, hogy 1861-i tisztviselők ide sem választhatók be. Végül is az 1861-i választmányi tagok közül csak néhányan maradtak, hiszen volt, aki meghalt vagy elköltözött, esetleg elveszítette a közönség bizalmát. A választmány Osztróvszky József 1861-i polgármester-polgárnagy elnökletével a legkiválóbb szegediekből alakult újjá.²⁴

Erdélyben, ahol – mint láttuk – 1866 első hónapjaira tolódtak át a pesti országgyűlésbe való képviselő-választások, a Királyhágón inneni Magyarországiéhoz képest más problémák voltak. Az uniót kezdetű ellenző románság képviselői császárhűségüket hangoztatva csak azért vettek részt a választásokban, nehogy Erdély képviselet nélkül maradjon.

Elleneztek az uniót s óvtak is a választás ellen Kóhalom széken, Szászváros széken, valamint Naszód vidéken és Fogaras vidéken. Utóbbi helyűtt választókerületi ügy is fölmerült, minek lényege: Fogaras magyar és német választóinak a voksolás megnevezése azzal, hogy a vidék székvárosa maga nem lehetett választókerületi főhely.

A két-két képviselőt választó törvényhatóságokban az *1848:II. tc.* szerint eldönthető volt: az addigi rendi követválasztási gyakorlatot fönntartva egyszerre, a székvárosban tartják-e a választást, s ez esetben minden választó két-két voksolatot ad le, avagy választókerületenként bonyolítják a voksolást. Általában az utóbbi mellett döntöttek; az 1848-i választókerületi beosztást is egyedül csak Kolozs vármegye változtatta meg.

A két képviselőnek egyszerre való választását Marosvásárhely és Udvarhely szék közgyűlései határozták el. Utóbbi helyűtt komoly csatározások voltak ezen a már 1848-ban is fönntartott megoldás körül. Ehelyűtt ezeket nincs módom fölvidézni.

Előadásomban az 1865–1868. évi országgyűlés összehívásának és a választások előtti első közjogi mozzanatának folyamatát vázoltam. S itt, a nulladik órában megállok, hiszen maguk a választások, az országgyűlés összeülése és hároméves törvényhozói tevékenysége messze vezetne. Már az elmondottak alapján is megálloplapíthatom, hogy ezek az előkészületek a kormányzatot és a hongyűlésre készül

²³ X.Y.Z.: „Az október 1-jén tartott képviselői magánértekezlet” *Szegedi Híradó* 1865. okt. 5.

²⁴ Névsora is e tudósításban: Szegedvárosi képviselői gyűlés. Szeged, okt. 7. 1865. *Szegedi Híradó* 1865. okt. 8. Vö. A képviselőgyűlés jegyzőkönyvének 2-ik pontja. *Szegedi Híradó* 1865. okt. 12.

honfiakat egyaránt kielégíthették. Ami pedig az alkotmányos helyhatósági testületek ez egy alkalomra való összehívását illeti, folyamatos tevékenységük másfél esztendő múltán, 1867 tavaszán állt helyre.

A *genius loci*. E nagy szürke ház, amelyben a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudomány (most már csak Jogtudományi) Intézete is székel, egykoron a Helytartótanács, 1867-től pedig a Belügyminisztérium palotája volt. Sokat jártam itt szegedi barátaimnál vagy éppen az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának s Magyar Jogtörténeti Bizottságának ülésein.

A Budára II. Józseftől 1785-ben áthelyezett Helytartótanács székhelyén 1790/91-ben, 1792-ben és 1807-ben *diéták* is voltak. Erre a történeti topográfia szerint régi budai Országházra vall maga az Országház utca.

Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868 (1999) c. könyvemnek²⁵ az Előszavában magam is idéztem azt az 1861. február 14-i kancelláriai leiratot, amely emígyen indokolta az országgyűlésnek nem a törvény szerinti Pestre (1848:IV: tc.), hanem Budára való összehívását:

„mivel Buda városa, ahol a törvényhozási tanácskozás kellékeinek megfelelő helyiségekkel ellátott *országház* létezik, különben is az ország középpontjában fekvén, Ő cs. kir. Felsege azzal, hogy az országgyűlést ide, nem pedig az ország egyik szélső határán fekvő Pozsony városába hívatta öszve, az országglakosok e részbeni érdekei iránt már amúgy is legfelsőbb figyelmét tanúsítani kegyeskedett.”²⁶

Az 1861-i csonka hongyülés kompromisszum alapján a budai királyi várban való megnyitás után Pesten ülésezett: a főrendi ház a Lloyd-palotában, a képviselőház pedig a Nemzeti Múzeumban. Az 1848:IV. tc. szerinti Pest 1865-ben már eleve nem okozott nehézségeket.

Előadásom alapját közzétételre szánt, valamivel bővebb tanulmányom képezi, melynek mottóját Kovács István 1988/1989-beli tanulmányából vettem. A magyar alkotmány történeti folytonosságát hangsúlyozva írta: „Az új alkotmánynak erre figyelemmel kell lenni.” *Máig érő alkotmánytörténelem* (2002) c. gyűjteményes kötetem írásaiban, mely könyvet emlékének ajánlottam, magam is ezt vallottam.²⁷ A valódi és nem a jelszavas történetiség szellemében!

Szegedi karunk egykori akadémikus professzorára, aki a nyolcvanas években a magyar jogtörténeti bizottságot is elnökölte, mentoromként ehelyütt is hálával emlékezem.

A hetvenes évek végén – Bihari Ottóval együtt mint az egykori debreceni jogi kar neveltjei, Flachbart Ernő tanítványai – kezdeményezték a *negyedik jogi kar* helyreállítását, felállítását. Az indíttatást neki is köszönhettem, hogy Miskolcon keresztül (1981–1988/91) s folytonosan szegedi háttérrel, ha átmenetileg is (1995–2000),

²⁵ Adatai a 2. l.j.-ben. Tanulmányomban javarészt ebbéli eredményeim összegzését irtam meg.

²⁶ OL Htt. 1861–II–10–10 229.

²⁷ RUSZOLY József: *Máig érő alkotmánytörténelem. Írások és interjúk* (Szeged: Bába Kiadó 2002). Vö. RUSZOLY József: „és így is a mi korunk”. *Írások és források Magyarország alkotmánytörténetéhez 1944–1949* (Budapest: Püski 2006).

visszajuthattam Debrecenbe. A szegedi tanszékkel együtt e két kar – átvitt értelemben – munkásságom része. E két évtizednyi „kalandozás” máig meghatározza életemet, életünket.

FÜGGELÉK

HELYTARTÓTANÁCSI ÉS KANCELLÁRIAI IRATOK AZ 1865–1868. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS ÖSSZEHÍVÁSÁHOZ

1.A MAGYARORSZÁGI TÖRVÉNYHATÓSÁGOK ÉS ÖNÁLLÓ VÁLASZTÓKERÜLETET ALKOTÓ RENDEZETT TANÁCSÚ VÁROSOK (MEZŐVÁROSOK) KÖZÖNSÉGÉNEK

1865. szeptember 21.

Tárgy: Legkegyelmesebb Kir. Leirat melylyel a magyar országgyűlés folyó évi December hó 10-ik napjára egybe hivatik

- I. valamennyi vármegye,
- II. Jász-kun kerületek,
- III. Hajdu kerület
- IV. Kővár vidéke,
- V. valamennyi Sz. Kir. város
- VI. és a következő városok: közönsége
 - 1. Baja
 - 2. N. Becskerek,
 - 3. Békés,
 - 4. Jász-Berény,
 - 5. Hajdúböszörmény,
 - 6. Csongrád,
 - 7. Békés-Csaba,
 - 8. Czepléd,
 - 9. Eger,
 - 10. Félegyháza,
 - 11. Gyöngyös,
 - 12. Gyula,
 - 13. Halas,
 - 14. Kecskemét,
 - 15. Nagykikinda,
 - 16. Nagy-kőrös,
 - 17. Makó,
 - 18. Miskolcz,
 - 19. Nyíregyháza,

20. Pápa,
21. Szarvas,
22. Szentés,
23. Nagyvárad,
24. Hold-mező-vásárhely,
25. Versecz,
26. Zenta.

I–VI.

/: Ő Cs. 's apost. kir. Felsege atyai szívének azon élénk ohajtása által vezéreltetve, hogy a'függő közjogi's anyagi jólétét érintő egyéb nagy fontosságú kérdések az ősz [össz-] birodalom életföltételeinek komoly méltánylása mellett mielőbb törvényes megállapodást nyerhessenek, f. évi Szent Mihály hó [szeptember] 17^{kén} 14 462 sz. a. kelt legfelsőbb k.k. leírata a magyar országgyűlést folyó évi Karácson hó [december] 10-ik napjára Sz. Kir. Pest városába egybehívandónak, 's a követválasztásra nézve az 1861-ik évi Boldogasszony hó [január] 7^{én} kelt legmagasabb elhatározással megállapított választási rendszabályt, mellynek szövege mellékelten közölte-tik, ezúttal is alkalmazandónak elhatározván – 's e' végből királyi legfőbb hatalma[nál] 's hatóságánál fogva legkegyelmesebben megengedni méltóztatván, hogy az 1861-ik évi Szent András hó [november] 5-en kelt legfelsőbb elhatározása folytán felosztatott

- I. megyei bizottmány,
- II–III. kerületi képviselő [testület],
- IV. vidéki képviselő [testület],
- V–VI. városi képviselő-testület

az 1848-ik évi V-ik törvényczikk 7-ik §-ában érintett közgyűlések helyettesítésé-ül a választó kerületek 's központi választmány megalkotása végett egybehíva-sanak, legkegyelmesebben megparancsolani méltóztatott, miszerint a választások foganatosítása tekintetéből a kellő törvényes intézkedések haladéktalanul eszkö-zöltessenek. ./

Mely legkegyelmesebb királyi parancsolat tartalma szorgos tellyesítés végett /:Czím:/ azon hozzáadással közöltetik, hogy a követválasztók összeírásához kívá-nató nyomtatott táblás jegyzékek megfelelő arányban utólagosan fognak közöltetni.

Budán 20/9 865

Novák

2. RENDELET A FŐISPÁNOKNAK ÉS SZABAD KIRÁLYI VÁROSI BIZTOSOKNAK

1865. szeptember 21.

Valamennyi főispányok [főispánok!], sz. k. városi biztosok

Elnökileg

M. K. udv. főkorlátnok úrnak f. évi Szept. hó 18-án kelt a' (czimedhez) intézett köriratával egybehangzólag értesitem (czimedet), hogy az országgyűlési választások előkészítésére vonatkozó f. é. Sz. Mihály [szeptember] hó 17-én 14 462. sz. n. kelt l. f. k. k. kegyelmes leirat a m. k. Httó Tanácsnak f. hó September hó 21-en 73 391 sz. a. kelt intézvényével a (czimed) kormányzása alatt álló

I. megye,

II. kerület,

III. vidék,

IV. város

közönségének megküldetvén Czimedet, hogy a fennidézett korlátnoki köriratban elősorolt esetek szerinti eljárás tekintetéből annak saját kezeihez leendő átvétele iránt a kellő intézkedéset eleve megtenni ne terheltelessék.

Kelt [21/9]

3. RENDELET AZON MEGYÉK FŐISPÁNJAINEK, VALAMINT FŐKAPITÁNYOKNAK ÉS KERÜLETI BIZTOSNAK FŐISPÁNI HELYTARTÓINA, MELYEKBE ŐNÁLLÓ VÁROSI VÁLASZTÓKERÜLETEK VOLTAK

1865. szeptember 24.

Elnökileg

1. Bács megye főispáni helytartójának

2. Torontál megye

3. Békés megye főispánjának

4. Jászkun kerület s

5. Hajdú kerület főkapitányának

6. Csongrád megye

7. Pest megye

8. Heves megye főispán helytartójának

9. Nagykikinda kerület kir. biztosának

10. Csanád megye főispánjának

11. Borsod megye főispánjának

12. Veszprém megye főispánjának

13. Szabolcs megye főispánjának

1–13.

/: Szó szerint azonos az 1. sz. iratfogalmazvány kijelölt részével. A I–VI. fölsorolás helyén egyszerűsítésként mégis ez áll: *megyei bizottmányok és városi képviselő testületek.* :/

A vármegyék[et] és sz. kir. városokat illetőleg eme legfelsőbb kir. parancsokat tartalmához képest kellő intézkedések már megtehetnék, de mintegy az ebben idézett fen[n] mellékelt választási rendszabályok 5. §-ának A. pontjához képest a ' *Czimed* kormányzása alatt álló megyében kebelezett

1. Baja és Zenta
2. N. Becskerek
3. Békés, Békéscsaba, Gyula és Szarvas
4. Jász-Berény, Félegyháza és Halas
5. Hajdú-Böszörmény
6. Csongrád, Szentes, Hold-mező-vásárhely
7. Czepléd s Nagykőrös
8. Eger 's Gyöngyös
9. Nagykikinda
10. Makó
11. Miskolcz
12. Pápa
13. Nyíregyháza

1–13.

város (városok) is saját követküldési joggal van (vannak) felruházva; – felhívatik (czimed), miszerint ezen kir. leirat tartalmának kihirdetése és a választásoknak eme városban (városokban) leendő haladéktalan foganatosítása tekintetéből a kellő törvényes intézkedéseket azonnal megtenni, s a mennyiben a nevezett város(ok) jelenlegi szervezeté(ük)nél fogva az e részbeni kívánalmak pontos teljesítése iránt aggályok merülhetnének fel, az elkerülhetetlenül szükségesnek mutatkozó kormányzati intézkedések iránt tüzetes javaslatát ide mielőbb felmutatni szíveskedjék.

Novák

Budán 22/9 865

OL Htt. 1865–II–73 991. Három iratfogalmazvány a M. kir. Helytartótanács palliumain és a kapcsolódó pótíveken. Az első mellett lehető föl a 14 462 számot viselő királyi összehívó levél, melyet kicsinyített hasonmásban közlök.

14402. 58

ELSŐ FERENCZ JÓZSEF

Isten kegyelméből ausztriai császár,

Magyar Cseh, Illatics és Ladomér országok Apostoli,
ugy Lombardia Velence és Illyria**KIRÁLYA,**

Ausztria főhercege sbt.

Tisztelendő, Tisztelendő, Nagyságos és Vitéz
kedvelt Hűbeink!

Alkui szívünk azon elénk öhajítása által vezéreltetve,
hogy a fuggó közjogi, s kedvelt Magyarországnak szel-
lemi, s anyagi jólétét érintő egyéb nagy fontosságú köz-
disek összbizodalomunk életfeltételeinek s az ország érdekei,
nek komoly méltánylása mellett mielőbbi törvényes meg-
oldást nyerhessenek, a magyar országgyűlést folyó évi ka-
rácsonho' tízedik napjára szabad királyi Tiszt városunk-
ba egybehivandónak, s a követ választásra nézve az 1801
évi boldogasszonyho' 7^{ik} kelt kegyelmes elhatározásunkkal
megállapított választási rendszabályt ez uttal is alkalmas-
zandónak elhatározánk: Mivigből királyi legfőbb hatal-
munk s hatóságunknál fogva kegyelmesen megenged-
jük, hogy az 1801 évi szentandrásho' 5^{ik} kelt elhatáro-
zásunk folytán felszlatott megyei bizottmányok,
és szabad királyi városi képviselő testületek az 1808.
V. törvényczikk 7^{ik} §-ában érintett közgyűlések helyette,
sitisül a választó kerületek, s központi választói bizott-
mány megalakítása végett egybehivathassanak, Hívisg.
tekinek ezennel komolyan meghagyván, és parancsol-
ván, hogy a választások fogyanatosítása tekintetéből

a/

GÖTTSCHE LOWE

a költő törvényes intézkedéseket haladéktalanul meg-
tenni kötelelőjének ismeryétek. Köztök egyiből
császárú királyú kegyelműnk is kegyelműnkkel
állandóan hájlandók maradtunk. Költ. birodalmi fő-
városunkban Bécsben Ausztriában szentmihály hó
tizenhetedik napján, ezernyolcz száz halvanötödik éhen.

Gerencs József

Majláth György

Barthos János

HORVÁTH M. TAMÁS*

A SZÉPSÉG ÉS A SZÖRNYETEG – KÖZIGAZGATÁS ÉS VÁLLALAT**

A Walt Disney-mesefeldolgozás szegénylánya és elvarázsolt királyfija mindig önmaguk valósága és annak látszata közötti ellentmondással küzdenek. Pontosabban azzal a képpel, amilyenként külső erők láttatni akarják őket. A mi régióinkban a közigazgatásra és a vállalatra gyakran osztanak hasonló szerepeket. A régvoltak tűnő szocializmusban az állami vállalat a közösségi érdek elsődlegességének kifejezője volt a kárhóztatandó magántulajdonnal szemben. A rendszerváltást követően viszont a privatizált gazdasági társaság gyorsabb fejlődését a magántőke szerephez jutásától lehetett okkal várni az állami tulajdonban volt és rossznak minősült formációkkal ellentétben. Manapság látván, hogy az állami vagyon körének kiterjesztése mellett egyre több „nemzetgazdasági szempontból” kiemelt beruházás áll megvalósítás alatt, a kormányzat egyes vállalkozásokkal ún. stratégiai megállapodásokat köt, továbbá egész közszolgáltató ágazatok nemzeti ellátó vállalatokra háritása van soron, még a régmúlt szocializmus állami vállalatai és az államigazgatás változó viszonyai is eszünkbe juthatnak. Nyilván a különbségek keresése okán.

1. FOLYAMATOK

Témánk a közigazgatás és a vállalat viszonya, kifejezetten és csak az állami feladatellátás körében. Röviden, intézményi gazdaságtörténeti szempontból áttekintve a kelet-közép-európai régió félmúltját, az 1. táblázat sémája adódik.

Mindegyik fenti szakaszban fontos volt a külső minták modellalakító szerepe, továbbá nagyon lényeges a korszakok egymásra gyakorolt hatása. Az 1-2. pontban nem válik el a közfeladat-ellátó szolgáltató vállalat a termelő vállalattól az állami befolyás jellege szempontjából.¹ A 3-4. szakaszban azonban természetesen igen. Megjegyzendő azonban, hogy a köztulajdonosi kör terjedelme és belső viszonyai mindig jelzésértékűek a kormányzat általános gazdasági szerepfelfogására nézve is.

* DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar; kutatócsoport-vezető MTA DE Közszolgáltatási Kutatócsoport, 4028 Debrecen, Kassai út 26.
E-mail: horvath.m.tamas@law.unideb.hu.

** Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetében – a Peschka Vilmos Emlékérem átadása alkalmával – 2015. november 26-án elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata. A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az OTKA no. K 101147 támogatta.

¹ Ugyanakkor az állami befolyás jellegében megnyilvánuló különbség a közigazgatáshoz való jogviszony alakulásában ekkor is jól megragadható. Lásd erre a korszakból a következőt: HARMATHY Attila: *Szerződés, közigazgatás, gazdaságirányítás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1983).

1. táblázat

A (közfeladatot ellátó) vállalatok állami befolyásolási modelljei Magyarországon

Az állami beavatkozás módja	Az állami befolyás típusa	Jellemző vállalati tulajdoni forma
1. Tervutasításos rendszer (1950–60-as évek)	állami irányítás	állami vállalat
2. Indirekt irányítási rendszer (1960-as évek végétől)	állami igazgatás	állami vállalat
3. Liberalizáció (1990-es évek)	meghatározott felügyeletkezelési szerepe	magánvállalatok
4. Neoliberális célkitűzések utáni időszak (2008. évi válság után)	állami tulajdonos	állami tulajdonú magánvállalatok

Forrás: a szerző szerkesztése

Ami a vizsgált szempontból a jelenkort illeti, az állami közfeladatot ellátó vállalatok szerepe Európa más térségeiben, sőt a világgazdaságban is változás alatt áll.² „Közfeladat” alatt jellemzően a nem közhatalmi, hanem közszolgáltatási³ tevékenységet értjük. Kifejezetten ebben a körben az állam magántulajdonosi súlya érzékeltetésére egyetlen aktuális hazai mutatót idézek. A 2014. év száz legnagyobb árbevételű hazai cége⁴ közül húsz kizárólag vagy meghatározóan állami tulajdonban van. Ebből tizenegy kifejezetten közszolgáltatást (általános gazdasági érdekű szolgáltatást) nyújt.

Európában a központi kormányzati és önkormányzati tulajdonosi szerepek az utóbbi időben erősödtek egyes térségekben, városokban, illetve egyes ágazatokban – országonként eltérő módon és mértékben. Az általánosítható jellemző az, hogy a liberalizációs korszak terjedő és töretlennek látszó privatizációs folyamatai mellett stabilizálódott a más irányú megoldások választásának elfogadottsága. Hangsúlyozandó, hogy „melletti” és nem helyetti.

A nyugat-európai országokban ez különösen a következőket jelenti: a közvállalati korporatizációt, a remunicipalizációt (újra önkormányzati ellátási körbe vonást), az egyes közszolgáltatási formák társadalmisítására való törekvést.

A kormányzati tulajdonú munkaszervezetek *vállalati korporatizációja* egy gazdasági szemléleti fordulat tükröződése. A kétezres évek első évtizedének köze-

² Hellmut WOLLMANN – Gérard MARCOU (szerk.): *The Provision of Public Services in Europe: Between State, Local Government and Market* (Cheltenham: Edward Elgar 2010).

³ *Közszolgáltatások*: Olyan feladatok ellátásának biztosítása, amelyek adott társadalmi és műszaki-technikai feltételek mellett meghatározott szintig közösségi szervezést igényelnek és társadalmi közös szükségletek kielégítését szolgálják. [HORVÁTH M. Tamás: *Helyi közszolgáltatások szervezése* (Budapest: Dialóg Campus 2002) 15.] Rokonítható az Európai Unió jogában használatos következő fogalommal. *Általános gazdasági érdekű szolgáltatások*: Az általános gazdasági érdekű szolgáltatások működtetésével megbízott vállalkozások olyan tevékenységeket végeznek, amelyekkel kapcsolatban egy tagállam különleges közszolgáltatási kötelezettségeket rótt rájuk általános közérdek alapján. Lásd *Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés magyarázata 1–3.* (Budapest: CompLex 2011) 2035.

⁴ „Az ötszáz legnagyobb hazai árbevételű cég” *Heti Világgazdaság* 2015/45. 54–61. részletesen: 49–75.

pére a felelős társaságirányítás kormányzati változatai kezdtek kialakulni, mikor is a közösségi tulajdon modernizált alakban stabilizálódott ott, ahol korábban ilyenként megmaradt, azaz a nem privatizált társaságok körében.

A *remunicipalizáció* visszatérés a közvetlen hivatali befolyás alatt álló megszerzési formákhoz. Nyugat-Európában akkor alkalmazzák, ha a lakosság elégedetlen volt a szolgáltató cég teljesítményével, különösen a magas áraival. Általában a váltás egyben politikai kurzusok közötti változással jár. Az újonnan hatalomba kerülő többség kampányának és sikerének az alapja például a víziközmű-szolgáltatás vagy a hulladékgazdálkodás rendszerének átszervezése.

A *társadalmasítás* törekvése szektor-specifikusan jelenik meg. Míg korábban a közszolgáltatók gazdasági érdekeivel szemben főként a környezetvédők léptek föl, az alternatív energetikai megoldások előtérbe helyezik a közösségi szervezési megoldásokat is. Ehhez jó pár esetben kormányzati támogatást is lehetett szerezni.

A *rendszeráltató országokban* konkrétan a közszolgáltatás-szervezési folyamat változásának lenyomata a következő modellel mutatható be. „Lenyomat” alatt értve a feszültséget leképező viszonyok alakulásának feltárását. Régen, a rendszer-váltást megelőző időkben a költségvetési üzemek, tanácsai, illetve állami vállalatok kezdtek egyre inkább önálló gazdálkodású szereplővé válni. Nem utolsó sorban azért, mert a szolgáltatási ár- és díjbevételek egyre inkább közelítettek a tényleges bekerülési költségekhez. Majd a kilencvenes évek folyamán a vállalatokat jellemzően átalakították a magánjog hatálya alatt álló gazdasági társaságokká. Ennek kettős jelentősége volt. Egyrészt lehetővé váltak a hatékonyság javítása érdekében a legszükségesebb átszervezések. Másrészt így alkalmassá tették a magánosításra az állami vállalkozó vagyontárgyait. Az 1990-es évek közepére úgy tűnt, a privatizáció teljes megvalósítása csak idő kérdése. Annál is inkább, mert az Európai Unió és más gazdasági világszervezetek liberalizációs politikái ezt az irányt erősen ösztönözték.

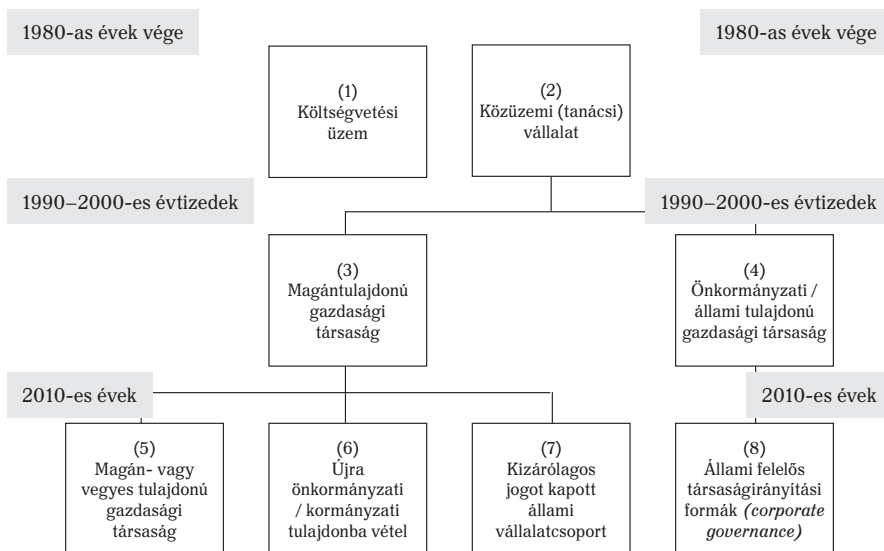
Valójában azonban – két évtized múltán már jobban látható – a privatizáció csak egy lehetséges megoldáscsoport volt. A társaságok egy részét ilyen vagy olyan okból azonban nem adták el. Vagy azért, mert nem sikerült megfelelőképpen előkészíteni a tranzakciót, vagy a szándék hiányzott, vagy nem sikerült vonzóvá tenni az „árut” a reménybeli befektetők számára. Korábban amolyan vakvágánynak tekintették ezt a kört a szakpolitikusok és az elemzők is. Mára viszont a figyelem erre a körre irányul. Ennek egyik oka az uniós politikák bizonyos részének határozott változása⁵. Másrészt a liberalizáció fénykorát követő válságok immár más megvilágításba helyezték a piacgazdaság köztulajdoni formáit a hálózatos szolgáltatások körében a rendszeráltató országokban is. A társadalmi alternatíva mellett azonban, a még nem olyan régmúlt történelmi hagyomány alapján, a kifejezetten állami megoldások esélye ebben a régióban potenciálisan nagyobbak tekinthető.

A privatizált vállalatokat tekintve a sikerek, illetve az esetleges feszültségek felmerülése hasonló a fejlett országokéhoz. A folyamat alakulását a felbukkanó

⁵ Lásd erről részletesen HORVÁTH M. Tamás: „Csendes fordulat” *Jogtudományi Közlöny* 2013/4. 173–182.

1. ábra

Közszolgáltató vállalati formák alakulása Kelet-Közép-Európában

Forrás: a szerző szerkesztése

megerősödő jelenségek egymásra rakódását érzékeltetendő, az 1. ábra mutatja. Érdeemes újra hangsúlyozni, hogy különböző szolgáltató-szervezeti formák egymás mellett éléséről van szó. Közöttük azonban a súlyok változhatnak, azaz országoktól, politikai preferenciáktól függően alakulnak. Ráadásul a helyi mozgástér jelentőségét is figyelembe kell venni. Összességében tehát a választható megoldások alap-típusainak alakulását lehet csak érzékeltetni. A kiindulópontot keresve ismét vissza kell nyúlnunk a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakra.

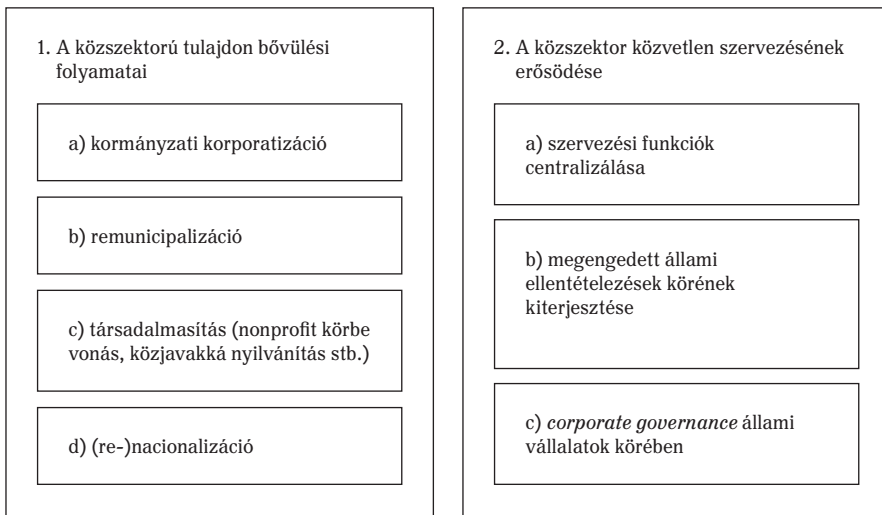
A tanácsi vállalatok viszonylag széles köre mind a társasági átalakulás tárgya lett. Első lépésben a tulajdonos nem változott, de azután a privatizáció keretében a részesedések már adás-vétel tárgyai lehettek. Akkor és sokáig később is úgy tűnt, a magántulajdon és a még állami vagy önkormányzati tulajdonú cégek között az arányok egy irányban változnak az előbbieik javára. Mégis maradtak köztulajdoni szereplők. Nagy felismerés a világban és a térségben is, hogy ezeknek van jövőjük. A 2010-es évek ebben a körben formagazdagságot és volumenben való kiterjedést hoztak. Egyúttal minőségi változások is bekövetkeztek, mind a konstrukciókat, mind a joggyakorlatot illetően. Vagyis az 1. ábrában a (4) fázis egy párhuzamos fejlődés alapjaként értékelhető az utóbbi fejlemények tükrében. Mindezt úgy értve, hogy a magántulajdonosi társasági formák léte mellett kibontakozó jelenség-csoportról van szó.

2. EURÓPAI IRÁNYOK

Európában az infrastrukturális szolgáltatások biztosítása, a szektorban való gazdálkodás és vállalkozások tartalma sokszínű.⁶ Az utóbbi másfél évtizedben⁷ a többi között van olyan irányzat, amelyik az állami, önkormányzati szerepeket a korábinál jobban előtérbe helyezi. Az infrastrukturális, jellemzően közszolgáltatások különböző irányai a tulajdonnal vagy a szervezés alapvető módjával hozhatók mélyebben összefüggésbe az alábbi 2. ábra szerint.

2. ábra

Közvállalati és közvállalkozási kört bővítő folyamatok Európában a gazdasági közszolgáltatások körében

Forrás: a szerző szerkesztése

2.1. KÖZSEKTORÚ TULAJDONI FORMÁK TERJEDÉSE

A fejlett országokban a közszolgáltató társaságok közösségi tulajdonlásával kapcsolatban a már említettek szerint több új mozzanat figyelhető meg. Tovább pontosítva az előbbi csoportosítást, és megjegyezve, hogy ezek több szokásos megoldás

⁶ Az összehasonlítás alapját a következő projektek alkották: OTKA no. K 101147; BVK HOLDING Zrt. Közszolgáltatási projektje (2011–2013); COST Action Local Public Sector Reforms (LocRef) Working Group I (WGI) „External (Post-)NPM Reforms”.

⁷ CEEP: Mapping of the Public Services: Statistics, Organizations and Regulations (Brussels: European Commission 2010), www.ceep.eu; Dexia: Local Public Companies: In the 25 Countries of the European Union (Paris: Dexia 2004). Vö. Dexia: Local Public Companies: In the Fifteen Countries of the European Union and in Norway (Paris: Dexia 1999).

működése mellett tűnnek fel, különösen a következő jelenségek határozhatók meg: a) kormányzati többségi tulajdonú vállalatok társasági működési rendjének finomodása-kiterjedése (kormányzati korporatizáció), b) a magánosítás időszaka utáni önkormányzati tulajdonba való vétel (remunicipalizáció), c) a víziközmű-szolgáltatások közérdekké és nonprofit alapúnak nyilvánítása (társadalmasítás). Ezekben a folyamatokon túlmenően a globalizáció – szintén nem kizárólagos – jelensége a perifériákon: a kifejezett újraállamosítás (renacionalizáció), valamint Oroszországban és a Független Államok Közösségében (FÁK) a magánmonopóliumok és az állami monopóliumok összefonódása.

A *kormányzati korporatizáció* alapját a kilencvenes években, a privatizáció hőskorában, nem eladott közszolgáltató vállalatok alkotják. Elsősorban a német rendszerekben maradtak ilyenek. Az Európai Unió liberalizációs politikái miatt a tradicionális *Stadtwerke* (kötségvetési üzem) legkésőbb az ezredfordulóra átalakításra került gazdasági társasággá. Ez kötelező volt. A köztulajdonú részesedéseket viszont eladni már nem mindig sikerült. Pontosabban voltak olyan tartományok, ahol ezt nem is nagyon siettették. Végül pár év múlva kiderült, hogy nem az volt az egyetlen lehetséges út. A kétezres évek első évtizedének közepére a felelős társaságirányítás kormányzati változatai kezdtek kialakulni. Vagyis a közösségi tulajdon modernizált formában stabilizálódott ott, ahol ilyenként korábbról megmaradt.

A társasági törvények változásaiba beágyazták a hasonló, de korántsem azonos folyamatot a felelős tulajdonlás általánosabb érvényű célkitűzéseiként. A gazdaságilag erős országok gyakorlatában határozottak voltak a hangsúlyok az irányítási, vállalatvezetési, illetve a leányvállalatokat tekintve érvényesülő uralmi viszonyok intézményi megoldásainak tisztázása érdekében. Ez egyben a közösségi döntések érvényesítésének és kontrolljának garanciájává lett a közérdekű feladatot ellátó társaságokra nézve.

A társaságok vezető testületeiben megjelenő önkormányzati képviselő, a legitim testület tulajdonosként való hatáskörgyakorlása egyben hangsúlyossá teszi az ágazatpolitikák érvényesítésének céljait a stratégiai döntéseken keresztül. Ugyanakkor az operatív irányítás önálló felelősségét hangsúlyozzák, háttérbe szorítva a választott testületek szokásos arctalanságát. A vezetői elszámoltathatóságot el- és leválasztani törekedtek az ágazatpolitika meghatározásának folyamatától. Az önkormányzati korporatizáció keretében ezzel együtt vagy éppen ezért a tulajdonos vagyoni szempontjaként jelenik meg a helyi kormányzati érdek, de nem kizárólagosan anyagi vagy profitmaximalizációs motívumként. Ilyen szerep mutatkozik meg mindenekelőtt a közüzemi politika és díjkoncepció kialakításakor, melyeket a képviselőtestület határoz meg.

Tiszta formában Németországot és Olaszországot említhetjük modellértékűként⁸ a száz százalékos helyi tulajdonú gazdasági társaságok kézbentartása intézménye-

⁸ Giuseppe GROSSI – Christoph REINHARD: „Governance of Public-private Corporations in the Provision of Local Utilities in the Italian Case” *International Public Management Review* 2007/1. 130–151; Giuseppe GROSSI – Christoph REINHARD: „Municipal Corporatization in Germany and Italy” *Public Management Review* 2008/5. 597–617; Giuseppe GROSSI – Anna THOMASON: „Jointly

inek tudatos kiépítésére. Kiegészítve azzal, hogy a francia modellben a köz–magán vegyes vállalati megoldások hagyományosan kialakultak, egyúttal jogilag kidolgozott konstrukciók. A korporációs struktúra közszektorra való alkalmazása a tulajdonosi felelősségnek másfajta, a tradicionális közjogtól eltérő formáját biztosítja. Erős gátat építettek be a köztulajdonként megjelenő saját érdek ellenében is, hogy az ne tudjon közvetetten priváttá válni.

A német rendszerben a viszonylag sok önkormányzati tulajdonú vállalattal való stratégiai bánás igénye vetette föl az egységes – immár tulajdonosi – irányítás igényét. Erre az igényre válasz a vállalatcsoporti forma, szintén közösségi tulajdonon alapulóan. A kiterjedt holdingforma lényege azonban nemcsak a vállalatirányítási formában van. A többféle profil összeszervezését átfogó stratégiai közpolitikai célokkal indokolják. A közüzemek és a városüzemeltetés szélesebb körében ilyen lehet például a hosszú távú energiahatékonyság, vagy a közszolgáltatások fenntarthatósága. Az ilyen irányok elég átfogóak, érintenek sok ágazati területet és persze érdeket is. A különböző feladatellátások közötti szervezési kapcsolatok, az ún. szinergiák jelentősége éppen ebből az összefüggésből származtatható.

Összességében a korporációs struktúra közszektorra való alkalmazása a tulajdonosi felelősség másfajta, a tradicionális közjogtól eltérő formáját biztosítja. Ezzel biztosítékokat építenek be a „köztulajdonolt” magánérdek ellenében is, hogy az ne tudjon priváttá válni. A megfelelő testületi kontroll egyúttal korlátozza a kormányzati monopóliumok esetleges „elszabadulását”. A nevesített vagyoni felelősség a társaság vezető szerveiben szintén garancia a testületi döntéshozatal szokásos „felelőtlenségével”, arctalanságával szemben.

A *remunicipalizáció* radikálisabb változás az önkormányzati korporatizációnál. Akkor kerül előtérbe, ha valamilyen ok miatt a helyi közösség nem volt elégedett a kilencvenes évek privatizációjának hatásaival. Például azért, mert folyamatosan az inflációnál magasabb mértékben emelkedtek az árak, és a szolgáltatás színvonalának alakulása ezt egyáltalán nem támasztotta alá. A szerződések – jellemzően tizenöt éves vagy hosszabb – lejáratát után ezért köztulajdonú vállalati formában gondolkodtak inkább. Esetleg szerződészegés címén teremtettek okot a felmondásra. Nem általános jelenségről van szó a nyugati országokban, de mindenesetre számos példa adódott, közöttük nagyvárosoké és fővárosoké is.

A remunicipalizáció gyűjtőfogalom, amelyiknek többféle jogi tartalma alakult ki: lejáratkor új közszolgáltatási szerződés kötése önkormányzati tulajdonban álló féllel (*insourcing*) házon belüli, in-house megoldások választása, a befektetői profitérdekelttség korlátozása, szabályozási kényszerek a magánmonopóliumok ellenében.

Egyelőre a vízszolgáltatásra vonatkozóan, a civil mozgalmak legújabbán jelentős eredményekre jutottak. Elérték, hogy az EU koncessziós irányelvéből zárják ki a vizet mint természeti kincset, és nyilvánítsák ki az emberek ahhoz való természetes jogát. Azaz, a jövőben ne lehessen a szolgáltatást privatizálni. Egyes regionális

Owned Companies as Instruments of Local Government: Comparative Evidence from the Swedish and Italian Water Sectors” *Policy Studies* 2011/3. 277–289.

önkormányzatok olyan szabályozásokat hoznak, amelyek a szolgáltatást non-profitná nyilvánítják, és civil kontroll alá helyezik. Általában az állampolgári közösségi kezdeményezések nagy eredményének tekintik a fejleményeket. Fontos tehát, hogy nem az állam mér csapást, hanem a víziközmű-szolgáltatások közérdekké és non-profit alapúnak nyilvánítása inkább *társadalmasítást* jelent.

Hasonló tendencia mutatkozik az energiaellátó-rendszerek viszonylatában, ahol környezeti okból a leszakadást (*grid-off*), valamint a különböző fogyasztói közösségi egyesülési formákat élesztgetik. Utóbbira közeli jó példa többek között Németország⁹, ahol meglehetősen sokféle forma létezik és terjed a gyakorlatban.

A harmadik világban az előbbieken túl nem ismeretlen a nagy nemzetközi szolgáltatókat tekintve a *nacionalizáció vagy renacionalizáció*. Így a kétezres évek folyamán többek között Buenos Airesben (a Suez, a magyarországi privatizációból is ismert, francia többségi tulajdonú nemzetközi vállalatcsoport ellenében), Malaysiában, Tanzániában találunk ilyen példát. A Független Államok Közösségének több tagállamában a monolitikus hatalmak szintén reális eszközként tartják fenn ezt a beavatkozási lehetőséget. Náluk az energiaszektorban korán kialakult a magánmonopóliumok és az állami monopóliumok sajátos összekapcsolódása, illetve keveredése.

A kormányzati tulajdonú társaságok ugyanakkor piaci működés közegébe ágyazódnak, különösen, ha a világgazdasági térben is mozognak. A közszolgáltatási megállapodások léte ennek természetszerű feltétele marad. A mellérendelt szereplők közötti aktusok tartalma monopoljogok telepítése mellett, szűkül a belső piacon. Még inkább akkor, ha a vagyoni rendelkezési jogok után a díjmegállapítás központi kormányzati jogkörbe kerül, illetve hatósági hatáskörök telepítése helyettesíti a tényleges piaci versenyfeltételeket.

2.2. A KÖZSEKTOR KÖZVETLEN SZERVEZÉSI ESZKÖZEINEK ELŐTÉRBE KERÜLÉSE

A kormányzati és önkormányzati szervezetek közvetlen feladatellátása nemcsak tulajdoni, hanem szervezési eszközökkel szintén kiterjedtebbé vált a korábbiakhoz képest. Közben hatályban vannak a versenyszabályok is. Ebből az következik, hogy minden esetben meg kell találni a liberalizált piacokhoz való viszonyt, sajátosságokat igazoló hivatkozásokat, alkalmazott kivételes szabályokat. A következő összefüggésekről van szó: az önkormányzati szervezeti erőforrások kiaknázása egyes szervezési funkciók centralizációjával; a megengedett állami ellentételezések körének bővülése (az Európai Unióban az *Altmark*-ügyben¹⁰ az Európai

⁹ Hartmut BAUER: *The City of Potsdam: Between Privatisation and Remunicipalisation. Local Experiences and General Aspects* [COST-program 2014. Kézirat.] 25; FODOR László: *Klímavédelem az energiajogban – szabályozási modellek Németországból* (Budapest: Wolters Kluwer 2014); David HALL [et al.]: *Renewable Energy Depends on the Public not Private Sector* (Greenwich: PSIRU, Business School, University of Greenwich 2013) 7, www.psiru.org.

¹⁰ C-280/00 sz. *Altmark Trans GmbH* ügy [EBHT 2003, I-7747].

Bíróság által meghatározott követelmények kiterjesztése); az állami tulajdonú vállalkozások körében a felelős társaságirányítás követelményeinek előtérbe helyezése az átláthatóság magánszektorban való erősítésének követelményeit követő módon.

a) Az önkormányzati tulajdonú társaságok egyes vállalatszervezési funkciói hatékonyságnövelő céllal centralizálhatók. A közzállalati formájú SSC¹¹-k a beszerzések, a számvitel, a humánerőforrás-menedzsment, a közös pénzgazdálkodás, az informatikai fejlesztések és működtetés stb. terén elterjedtek.

A szervezési funkciók centralizálását el kell határolni az *insourcing*tól, mert az a szolgáltatásszervezés, nem pedig a vállalatszervezés kategóriája, amiért is a remunicipalizáció körébe soroltuk be. Ugyancsak különbségtételt érdemel az *in-house* köre, mert ott a közbeszerzés alóli mentesség esetein van a hangsúly. A közzállalati SSC esetében, csakúgy mint a magán társaságcsoporthoz SSC-nél a lényeg a szolgáltatási szinergiák kiaknázása. Ami annyit tesz, hogy legalísiman minősülhet olyanként, ami nem az általános forgalmi adó hatálya alá tartozó szolgáltatásnyújtás. Hasonlóképpen a közbeszerzési szabályok alá eső beszerzési kötelezettségnek sem tárgya.

A közzszektorban alkalmazott SSC szervezeti formája nemcsak gazdasági társaság lehet, hanem közintézményi forma is. Azaz nemcsak a magánjog, hanem a közjog, illetve az államháztartás körébe (hatálya alá) is tartozhat.

b) Az Európai Unió rendelkezései szerint az ún. Altmark-kritériumok¹² alkalmazása adott esetben további követelményeknek való megfelelés esetén a közszolgáltatások állami ellentételezése nem minősül tiltott állami támogatásnak, még ha a vállalkozás nem közbeszerzés útján lett is kiválasztva. Vizsgáljuk meg a szabályozási kereteket! A megengedett állami támogatásokra vonatkozó csomag kapcsán most kisebb részben érdekes a szabályozás alakulásának folyamatszerűsége, fontosabbnak látszik az annak alakítására irányuló gazdasági érdekek kifejeződése.

A rendszer a 2012. elején elfogadott módosítással nyerte el mai formáját. Ekkor a előterjesztő nevével jól leírható *Almunia-csomag*¹³ *biztosította az általános gazdasági (és nem gazdasági) érdekű szolgáltatások körében az állami szervezési megoldások kiterjedését, de egyben igyekszik a folyamatot korlátok között is tartani. Jelen elemzés szempontjából az a legfontosabb, hogy a közszolgáltatásra*

¹¹ Shared Service Center: egyes vállalati vagy vállalatcsoporthoz szolgáltatások (pl. informatika, ügyvitel, kommunikáció) belsőleg egységes, centralizált megszervezése hatékonysági okból.

¹² A bíróság ítéletében úgy határozott, hogy az általános gazdasági érdekű szolgáltatások körében a vállalkozásoknak nyújtott ellentételezés akkor nem minősül tiltott állami támogatásnak, ha megfelel a következő négy feltételnek. (1) A kedvezményezett vállalat világosan meghatározott közérdekű feladatot lát el. (2) Az állami/önkormányzati támogatás mértékének meghatározására szolgáló paramétereket objektíven és világosan előre meghatározzák az érintettek. (3) A támogatás nem lehet nagyobb, mint ami szükséges a közszolgáltatási kötelezettség ellátásának körében felmerülő költségek részben vagy egészben történő fedezéséhez, beleszámítva a működés során szerzett bevételeket és az ésszerű nyereséget. (4) Amikor a közszolgáltatás ellátására a nyilvános eljárás mellőzésével választanak ki egy vállalkozást, a támogatás mértékét egy átlagos, közszolgáltatási kötelezettséget ellátó vállalkozás költségeinek elemzésével kell meghatározni.

¹³ A Bizottság 2012/C 8/02 közleménye, a Bizottság 2006/111/EK irányelve (transzparencia irányelv), a Bizottság 2012/21/EU határozata, a Bizottság 2012/C 8/03 közleménye, a Bizottság közleménye, 2012/C 8/04.

vonatkozó csomag maga is a kormányzati közvetlen szerepvállalás bővülésének tényezője lett. A szabályozás egyértelműen tágitja, kitolja az állami ellentételezések megengedhetőségének határait.¹⁴ Az Almunia-csomag hatására a „jó” (megfelelő) nemzeti szabályozások keresése előtérbe került, amelyen több alapvető fogalom tartalommal megtöltése múlik. Például ilyen maga a közszolgáltatás kiterjedése és tartalma, a kizárólagos jog köre, valamint a feladatok általános gazdasági érdekűséggel való felruházása. Ugyancsak kiterjedt és gazdagodott ilyen módon a kormányzati szerepek ellátását kiszolgáló újabb formáik tárháza.

c) A felelős társaságirányítás követelményeinek szabályozási megfogalmazása az állami körben szintén kifejeződése a közszektor szerepköre változásának. A kezdő lökést ehhez a magánvállalatokra vonatkozó etikai normák adták. Európában a felelős tulajdonlás felelevenítése és megújítása a német gazdasági jog talaján vált elsősorban lehetségessé. Az ezredforduló felé a német társasági jogba és joggyakorlatba¹⁵ olyan elemeket, intézményeket ültettek, amelyek lehetővé tették a vagyonnal kapcsolatos közvetlen tulajdonosi-rendelkezési érdekelttség megkülönböztetését a kizárólag részvényesi-részesedési érdekeltségtől. Magyarországon a Budapesti Értéktőzsde Felelős Társaságirányítási Ajánlása¹⁶ fordította át ezt a követelményrendszert.

A közszektor részét képező társaságok vállalatirányítása körében meghatározott sajátosságokkal és intézményi megoldások útján valósult meg a folyamat. Következő lépésben az állami tulajdonú társaságok teljes körére vonatkozóan OECD-iránymutatás próbált standardokat fölállítani.¹⁷ Az újabb változat revízió alatt áll. A magánvállalatoknak szóló ajánlásoknál ezek kevésbé vezetéscentrikusak és kevésbé intézményorientáltak. Általánosabban, viszont jóval szélesebb összefüggési kört érintenek. Hasonló ugyanakkor a módszer: nem jogi szabályozásban, hanem követésre ösztönző orientációról van szó, amit a csatlakozók gazdasági érdekből, kooperatívan követnek.

Az európai fejlődés a megítélés változását mutatja. A neoliberalizmus korához képest a közszektorban a piactudomány társaságainak fétise elmúlt. A kormányzati gazdálkodás és tulajdon már nem minősül okvetlenül meghaladandónak. Elfogadottá vált, hogy egyenrangú a privát formákkal, sőt, adott esetben egyenesen kívánatos velük szemben. Például akkor, amikor a magánvállalatok tevékenységének közösségi szabályozása sikertelennek bizonyult. Éles a kontraszt. Ami korábbi elfogadottság, szépség jele, mára mintha megkopott volna. A sokáig szörnyűnek tartott állami beavatkozási szerep pedig meghatározott körülmények között szalonképessé vált.

¹⁴ Lásd ennek háttéréről HORVÁTH M. Tamás: „Csendes fordulat. A közszolgáltatásokkal kapcsolatos uniós politika változásainak eredete és hatásai” *Jogtudományi Közlemény* 2013/4. 173–182.

¹⁵ Az alkalmazást kötelező üzleti „etikai” kódex foglalja magában: German Corporate Governance Code.

¹⁶ Lásd bet.hu/topmenu/kibocsatok/tarsasagiranyitas/felelos_tars_ir.html?pagenum=2.

¹⁷ Lásd www.oecd.org/daf/ca/corporategovernanceofstate-ownedenterprises/34803211.pdf.

3. JOGI MEGOLDÁSI MÓDOK

A kormányzati tulajdonosi szerepkör elismerése a magánszektorban azonban természetesen távol áll az államosítástól. Csupán egyenjogúsítás ez más formák között, azokhoz képest. Tehát nem általános tendencia, amiről szó van, de nem is marginális jelenség. Olyannyira nem, hogy még a kormányzati szerepvállalás tartalmának kiszélesedésére is van számos példa.

A korábban privatizált vagy hagyományosan magántőkével működő közüzemi szolgáltató társaságok tevékenységével kapcsolatban ugyanis gyakran különböző kritikákat fogalmaznak meg. Ilyenek különösen a következők: a piaci elégtelenségek a magánbefektetői érdekek és a közcélok közötti ellentmondások feloldatlanságából adódóan; magas költségek és alacsony hatékonyság; magas és növekvő árak (tartósan az infláció fölött); extraprofitok termelődése a közösségi döntések kihasználásával; új közösségi célok fölmerülése a közüzemi szolgáltatásokat tekintve (nagyobb átláthatóság, a fenntartható környezetgazdálkodás szempontjai stb.); a közbeszerzés és a monitoring magas tranzakciós költségei; információs szakadékok; foglalkoztatási feszültségek mind a közszektor, mind a magánvállalatok oldalán (a bérből élők a szektorban érintettek viszonylag nagy köre különböző módon érdekelt vagy ellenérdekelt bármilyen nagyobb horderejű átalakításban).

Válaszul a közszolgáltatások magánszervezésben működtetése körében felmerült feszültségekre a megoldási eljárás módok következő típusai rajzolódtak ki¹⁸ az utóbbi években. A fenti példák alapján és a rendelkezésre álló egyéb információk mentén, a jellemzően alkalmazott problémakezelési formák az alábbiak szerint csoportosíthatók. Alátámasztásul egyes városesetek is említésre kerülnek, főként a vizes és más közszolgáltatások nyújtása köréből.

3.1. ALAPVÁLTOZAT

Az önkormányzati tulajdonú többprofilú holdingvállalat (például Frankfurtban: Stadtwerke Frankfurt am Main Holding GmbH, Bécsben: Wiener Stadtwerke Holding AG) a városi tulajdonban maradt vállalatok közös irányítási formája, ami a német rendszerekben a Stadtwerke átalakított formájú továbbélése és megújulása. Az átszervezés alapja a költségvetési üzem gazdasági társasággá alakítása, az EU közüzemi liberalizációs politikája hatására az ezredforduló körül. Franciaországban ez nem volt probléma a vegyes vállalatok hagyományos közszolgáltatási szektor-

¹⁸ A megállapításokat a következő források alapján történt összegzés alapozza meg: David HALL: *Re-municipalising Municipal Services in Europe* (Greenwich: PSIRU, Business School, University of Greenwich 2012), www.psiru.org; Martin PIGEON [et al.] (szerk.): *Remunicipalisation: Putting Water Back into Public Hands* (Amsterdam: Transnational Institute 2012). *Water Remunicipalisation Tracker 2014*, www.remunicipalisation.org. Ugyanezekre a forrásokra mint adatbázisra épül a nyugat-európai esetek feldolgozása és tipizálása, aminek eredményeit e tanulmány 3. fejezete összefoglalja. A mellékletek pedig szemantikusan ábrákkal láttatják a főbb modellek kapcsolatát.

ban vitt szerepe miatt. A német rendszeren alapuló holdingforma lényege azonban nemcsak a vállalatirányítási alakzatban van. A többféle profil összeszervezését átfogó stratégiai közpolitikai célokkal indokolják. Ilyen lehet a hosszú távú energiatékonyság, vagy a közszolgáltatások fenntarthatósága. Ebből következik az egyes közszolgáltatások ellátása közötti szinergiák kihasználásának jobb lehetősége. Például a korszerű hulladékégetés összekapcsolható a távhőszolgáltatáshoz szükséges energiatermeléssel. Az egyes tevékenységekhez szükséges, de közös jellegű beszerzések, mint az áram vásárlása, összekapcsolhatók és a verseny piacon kedvezőbb árat lehet realizálni. Még számos ilyen nagy horderejű, üzleti és szolgáltatásszervezési szempontból jelentős kapcsolat adódik, már csak egy nagyváros szintjén is. Általában véve azonban a kormányzati szektor minden szinten törekedhet e piaci előnyök kiaknázására a tulajdonos jogán. Erre figyelemmel érdemes a reakciók formáit áttekinteni. Nem kétséges persze, hogy mindegyik esetben az állami beavatkozás ismert kockázatainak minimalizálása ugyancsak nélkülözhetetlen, érdemi szempont.

3.2. A TOVÁBBI VÁLTOZÁSOK FOKOZATAI

A változatok különböző fokozatait az alábbiak szerint írhatjuk le. Sematikus rajzukat a Melléklet 1. ábrája mutatja. Különösen a víziközmű-szolgáltatások szervezési formájának alakulásáról van szó, de találunk példát a hulladékgazdálkodás, az energiaellátás, a köztisztaság körében is. Valójában a változást kiváltó és arra megoldásokat jelentő formák alkalmazása sokszor egymásra rakódik (lásd a Melléklet 2. ábráját). De ritka az, ha mindegyik intézményes válasz együtt jelen van, továbbá máshol kizártnak tűnik a központi, egységességet követelő vezéreltség. Az ágazati példák többnyire nagyvárosi esetei között a következő formákat különböztethetjük meg.

a) A magánszolgáltatók és részvényeseik érdekeltségeinek korlátozására a legkézenfekvőbb lehetőség *új közszolgáltatási szerződés kötése* a korábbi szerződés lejáratakor (példaként Párizs, Bordeaux, Rouen példája említhető). A hosszú távra, mintegy huszonöt évre szóló megállapodások átalakítása hosszas, több éves politikai és szakmai előkészítést igényelt. A szerződő fél személyében történő változás forgatókönyve is külön kidolgozásra került, aminek része az adatbázisok átvétele, az informatikai rendszerek átalakítása stb.

Van példa arra is, hogy a közszolgáltatási szerződés hosszabbításától való elállás felvetése elegendő nyomásnak bizonyult a következő megállapodás feltételeinek újratárgyalására (Nantes, Toulouse stb.). Az alku lényege ekkor a fennálló viszonyok fenntartása, de más keretek között. Az ilyen helyzetekben a politikai és üzleti érdekek kompromisszumai jelentik a megfelelő tárgyalási alapot.

A hosszú távú szerződések felbontására érvénytelenség miatt van jogi lehetőség. A hiba kijavítása céljából ekkor kényszer is az új szereplővel történő megállapodás, amely lehet immár önkormányzati tulajdonú cég (például Grenoble). Ilyen súlyos érvénytelenségi, sőt semmisségi ok, ha a szerződést korrupcióval kötötték,

és ezt a bíróság jogerősen megállapította. Tekintettel a hosszú távra szóló elkötelezettségekre, a bírósági eljárások elhúzódása mellett is, megfelelőképpen érvényre jutnak a jogi hatások.

Mindezek a módok a közszolgáltatási megállapodásokra vonatkozó szerződéskötési szabadság körébe tartoztak mindig is a polgári államokban. Miként társas vállalkozásokat, úgy a közszektor által tulajdonolt vállalatokat is megbízhattak, illetve elállhattak ettől a polgári jog keretei között.

b) A közszektor feladatellátást átvállaló megoldásaként az előbbtől eltérnek a *házon belüli, in-house* megoldások, amelyek jelentőségét az európai uniós szabályok alapozzák meg. Az általános gazdasági érdeklő szolgáltatások körében a kilencvenes években zajló liberalizációt követően, az ezredforduló után kezdett újra kialakulni a saját kézben tartott szolgáltatásnyújtás feltételrendszere. Jelentheti ez kizárólagos jog biztosítását a kormányzati tulajdonú vállalat számára, ha a megbízások túlnyomó része az adott közmegebízótól származik (például Hamburg).

Ma már olyan tendencia is erősödik, amelyik kifejezetten a korábbi önkormányzati tulajdonban való megtartás előnyei mellett szól (például München). A jogi forma azonban ilyenkor is megváltozott, mint erről már volt szó, Németországban, Ausztriában a korábbi klasszikus költségvetési üzemek társasággá alakultak, ha ilyenként önkormányzati tulajdonban maradtak is.

c) A következő fokozat a köztulajdonlás megvalósítási formái között a *profitérdekelttség korlátozása*, esetleg kiiktatása. Az európai uniós példák alapján ez lehet az újabban reneszánszát élő közvetlen munkaszervezet. A kisebb önkormányzatok persze mindig is éltek ezzel a megoldással. Most azonban újraélednek példák nagyobb városokban is. A köztisztaság biztosítására Párizs két kerülete, valamint London Islington kerülete választotta ezt a megoldást.

A magánprofitok elszabadulása elleni fék beépítésének további megoldása non-profit társaság alapítása (például Nápoly). Hosszabb távra szóló hatásai azonban ennek a formának még nem ismertek.

d) Van példa a *szabályozási kényszerek* alkalmazására is annak érdekében, hogy a közérdek ne szenvedjen csorbát. Rendszerszerű megoldás erre Németországban született az energiaszektorban. A jogelvi alapot európai uniós értékek jelentik, amilyen a transzparencia. Továbbá a környezettudatosság, fenntarthatóság lehet hivatkozási alap, ha olyan hosszútávra szóló ágazatpolitikai döntés van mögötte, amelyet a német kormány hozott az atomenergia felhasználásának teljes megszüntetéséről. A hatásai ennek a magánszolgáltatók profitkilátásaira nyilvánvalóan jelentősek, egyben a közszektort is helyzetbe hozzák a megújuló energiaforrások kitermelése elősegítése vagy akár biztosítása, illetve az ebből való közszolgáltatások szervezése és nyújtása körében (például Észak-Rajna-Vesztfália).

A gazdasági működés szektorális feltételeinek tagállami megváltoztatására, például átalakulási kényszer előírására csak olyan példát találtunk eddig, ami a gazdasági válsághelyzetekhez kötődik közvetlenül. Görögországban például az adósságválság következtében elszabaduló árak miatt a hálózatos közszolgáltatók tulajdoni szerkezetének átalakítására került sor, erőteljes állami beavatkozással.

A harmadik világban viszont nem ismeretlen a jelenben sem a nagy nemzetközi

szolgáltatókat tekintve a nacionalizáció. Így a kétezres évek folyamán többek között Buenos Airesben (a nálunk is ismert, hagyományos francia tulajdoni háttérű Suez ellenében), továbbá Malaysiában, Tanzániában találunk ilyen példát. E kör részleteiben történő vizsgálatára azonban jelen áttekintés már nem terjedt ki.

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A kormányzati szerepeknek az erősödése tehát jól érzékelhető nemzetközi jelenség. Mégsem nevezhető azonban általános tendenciának. Egyes országokban, bizonyos közszolgáltatási ágazatokban van elmozdulás, nem pedig általában. Másokban pedig egyáltalán nincs. Van elég hivatkozási alap, de nem globális változásról vagy paradigmaváltásról van szó. Mégis, hangsúly-áthelyeződés tanúi lehetünk az utóbbi évtizedben, aminek fő vonatkoztatási pontjai a következők.

a) A közszektor tulajdoni formáinak előtérbe kerülése hivatkozási alapul szolgálhat a kormányzat részéről, hogy más uniós országokban is vannak ilyen folyamatok. Ezeknek a tapasztalatai fölhasználhatók további tagállamban különböző kormányzati szinteken.

b) Az újabb közszektorszervezési eszközök alkalmazására azonban közszolgáltató gazdasági társaságok és ilyen vállalatcsoportok körében közvetlenül is lehetőség van, illetve szükséges követelménnyé válik ez például az Altmark-kritériumok elvárt követése során.

c) A kormányzati tulajdonú vállalatcsoportok a korporatizáció megjelenési formái. Ilyenként azonban számos további megoldással, mint a remunicipalizáció, nonprofit körbe kerülés, megengedett ellentételezés, felelős társaságirányítás megnyilvánulásaival szembesül gyakorlati tevékenysége során. Ez a formakényszertől mentes „mix” a kormányzati gazdaságpolitika és jogpolitika által alakítható.

d) A vázolt intézményes megoldások az Európai Unió tagországainak gyakorlatában különböző közpolitikai célokat szolgálnak. A közszektorban alkalmazható újabb magánigazgatási szervezési és jogintézményi formák az ágazati, illetve várospolitikák megfogalmazása során célélérési eszközökként működnek.

Valós kihívásokra adott stratégiai válasz lehet a különböző szintű kormányzati szerepek érvényesítésének az eredményesebb biztosítása a közüzemi szolgáltatások körében. A szóba jöhető példák azt mutatják, hogy többféle irány is levezethető, melyek elemei sokszor kapcsolódnak egymáshoz. Nem következik belőlük azonban, hogy a különböző funkciók korlátlanul egymásra rakódnának, és hatásaik a piacgazdasági és jogállami kereteket feszegetően kumulálódnának. Ellenkezőleg, mindegyik imént vizsgált eszköznek megvannak az alkalmazási feltételei, amelyek ha változnak, a hagyományos szerepek sem bizonyulnak megmásíthatatlannak. Az egyes kormányzati beavatkozási formák gyakorlásával kapcsolatos garanciákat a fejlett országokban jellemzően minden szinten igyekeznek biztosítani.¹⁹

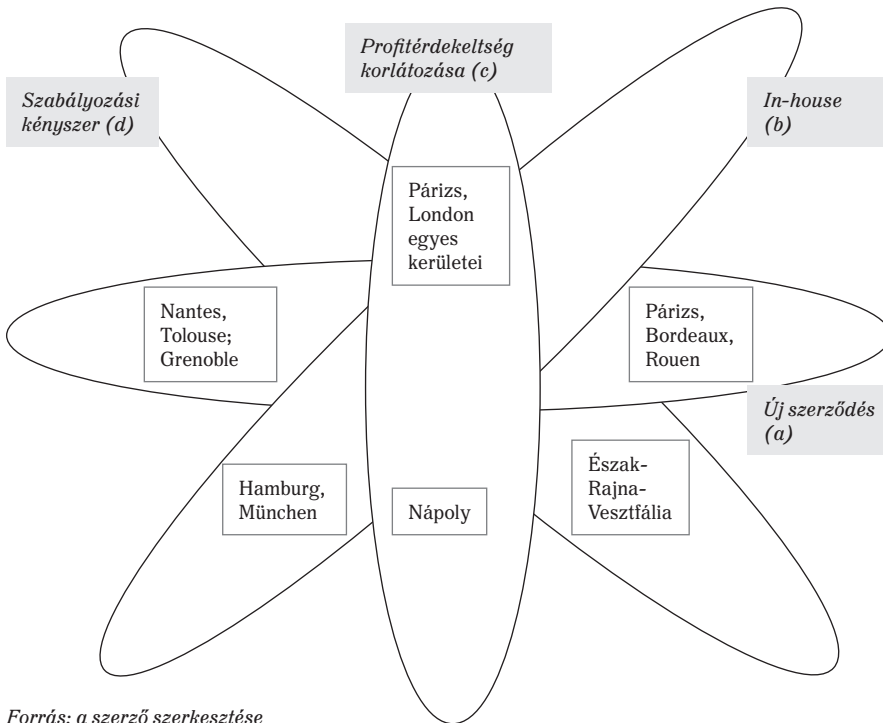
¹⁹ A téma részletes kifejtésére lásd HORVÁTH M. Tamás: *Magasfeszültség. Városi szolgáltatások* (Budapest: Dialóg Campus 2015).

Valóság a változásokat gerjesztő motívumok tehát az összehasonlítás tükrében, de a kihívásokra adott válaszok másutt decensek, és ott ilyen hozzáállással is kezelik a fölmerülő problémákat. „A mese” nekik megnyugtató, mert elrendezi, de legalábbis közelíti az ellentéteket – hogy azok ne kerekedjenek a történetre figyelő közösség fölébe.

MELLÉKLET (ÁTTEKINTŐ ÉS MAGYARÁZÓ ÁBRÁK)

1. ábra

Jellemző kormányzati ráhatások módjai és példái egyes városüzemeltetési közszolgáltatásokban Európa néhány nagyvárosában

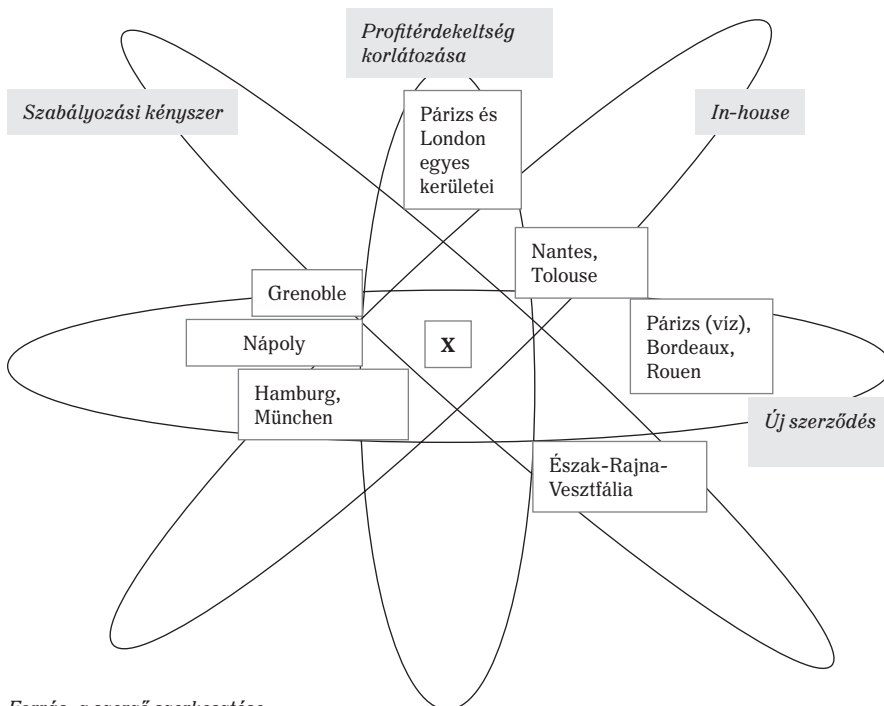

Forrás: a szerző szerkesztése

Megjegyzés: A címkéken belül föltüntetett városnevek egy fontosabb megvalósult példát mutatnak adott közszolgáltatás nyújtásának közvetlen helyi kormányzati befolyási körbe vonására (pl. Párizsban ez az ivóvíz-szolgáltatással történt), és az ábra ennek megoldási formáját jelzi tipizálva, csoportba rendezve. Ne feledjük, nem általános politikai irányvonalról van szó, hanem adott körülmények hatására választott meghatározott ágazatpolitika érvényesítéséről. Vagyis az illető esetekben más szolgáltatásokat továbbra is magánszolgáltatók nyújthatnak, és jellemzően ez a párhuzamosság érvényesül is. A Melléklet ábrái alapjául a 6. lj.-ben foglalt projektekben szerzett információk (különösen a COST-program keretében) szolgáltak. Az esetek leírása megtalálható a 18. lj.-ben említett forrásokban.

2. ábra

Kormányzati ráhatások többes megjelenése az egyes példákban

Forrás: a szerző szerkesztése

Megjegyzés: Az ábra sematikusán mutatja, hogy adott eset egy jellemző mellett valójában más kormányzati eszköz(ök) alkalmazásának is kisebb-nagyobb mértékben terepe lehet. „X” ehhez képest egy olyan viszonyítási pontul szolgáló példa (néhány magyarországi nagyvárosi eset), ahol minden kormányzati eszközt egyidejűleg alkalmaznak – nyilván nem függetlenül az országos szabályozások adta keretektől. Látható ugyanakkor, hogy a nemzetközi gyakorlat szerint a többes megoldásokban sem szoktak minden kormányzati eszközt egyidejűleg bevetni.

LÁBADY TAMÁS*

SÉRELEMDÍJ *VERSUS* NEM VAGYONI KÁRTÉRÍTÉS

Tudott, hogy a 2013. évi V. tv. Magyarország új Polgári Törvénykönyve megszüntette a „hányatott sorsú”, jogalkalmazási nehézségekkel terhelt és komoly elméleti vitákkal kísért nem vagyoni kártérítés intézményét és helyette a személyiség – jogi személyeknél a személyhez fűződő – jogok védelmének hatékony szankciójaként bevezette a *sérelemdíjat*, mint a jogsértésnek közvetett kompenzációját és pénzbeli elégtételt jelentő magánjogi büntetését. A kétségkívül nagy horderejű változtatás célja és szándéka, hogy az új intézménnyel elkerülhetők legyenek a nem vagyoni kártérítésben rejlő fogalmi ellentmondások és egyúttal a bírói gyakorlat koherenciazavarai is.

A nem vagyoni kártérítés joga – gyakran még az egyes nemzetállami jogokon belül is – mind történeti, mind jog-összehasonlító aspektusból – rendkívül összetett, majdnemhogy kaotikus. Az egyes jogi megoldások nemcsak dogmatikailag, de többnyire terminológiai is tisztázatlanok. A döntvénytárak és kézikönyvek „szecessziós telítettségű” példázataiból általános jellemző vonásokat kiemelni alighanem lehetetlen. A nem vagyoni kártérítés folklorisztikus szinképe nemzeti jogokként és jogtörténeti koronként változik, sőt még azon belül is újabb és újabb fogalmak tűnnek fel. Átcsoportosulások történnek jogcsaládok között, amit elavultnak érzünk, újra feleled, és amit nagyon modernnek tartunk, arról kiderül, hogy antik. A mózesi törvényszótól, amely szerint száz ezüst shekelt kellett fizetni a fiatalasszony apjának, mert rossz hírért költötték egy Izraelből származó leánynak, ti. azt állították, hogy nem *virgoként* ment a házasságba, szóval Mózes példázataitól a *prétori actio aestimatorian* keresztül az amerikai „*punitive damages*”-ig a távolságok szinte áthidalhatatlanok, a dekomponált részeket alig lehetséges egy egészévé összeállítani.

Már maga a terminológia is kaotikus és oszcillált. Puchta arbitrárius pénzbüntetésnek, Jhering szatiszfakciónak, Windscheid *wirkliche Strafen*nak nevezte, a *Corpus Juris Canonici* deflorációs engesztelési díjjal rendelte jóvá tenni a szűz elcsábítását, a *Carolinak*ban intézményesedik először a régebbi germán népjogok kompozícióiban már feltűnő, a mai jogalkalmazásban is szinte bármikor citálható „*Mädchen für alles*”, a *Schmerzensgeld*, de mondják a németek „*billige Entschädigung in Geld*”-nek is, *Genugtuung* a svájci jogalkalmazásban, „*pretium doloris*”, „*dommage moral*”, „*préjudice moral*” a franciáknál, „*danno non-pat-*

* Címzetes egyetemi tanár, volt alkotmánybíró, a Pécsi Ítéletábla első elnöke, címzetes kúriai bíró, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.

E-mail: labady.tamas@jak.ppke.hu.

rimoniale” az olaszoknál, „*exemplary or punitive damages*” a common law-ban. Mindez persze csak egy szegmentje a sokszínűségnek, a gazdagságnak, „egy adag szecesszió”, tulajdonképpen „jogi iparművészet”, amely egyetlen adekvát jogdogmatikai kategória alá csak roppant nehezen szubszumálható.

Arany János írja a „Nagyidai cigányok”-ban, hogy „*Kettős úton halad az emberi élet./Az egyik a gyakorlat, a másik az elmélet./Minthogy az elmélet ezúttal sáros,/Lássuk a gyakorlat merre viszen már most.*” A gyakorlat se visz azonban bennünket kiegyensúlyozottabb, nyugodtabb, sártalan utakra. Pusztán a hazai bírósági ítélkezést szemlélve, látni kell, hogy a nem vagyoni kártérítés dogmatikai ellentmondásait a gyakorlat se tudta feloldani. Az ítélkezés ellentmondásossága abból fakadt, hogy – a törvényi intenciónak megfelelően – a bíróságok kártérítésben gondolkodtak, holott a kár a magánjogban *fogalmilag vagyoni*, amely pénzben kifejezhető, tipikusan összecszerűen is meghatározható *vagyoni hátrány*.

A személyiségi jogsérelem okozta, és a külvilág számára is érzékelhető hátrány keresésében így a bíróságok folyamatosan beleütköztek a személyiségi jogsérelem és a magánjogi kárfogalom diszkrpanciájába. A nem vagyoni sérelmek ugyanis vagyoni mércével megmérhetetlenek, vagyonilag nem is kifejezhetőek, vagyis összecszerűen nem határozható meg, következésképpen kiegyenlíthetetlenek. A nem vagyoni kártérítés legfeljebb a vagyoni kártérítés fikciós esete, amelyben a sérelmet orvosolni hivatott kártérítés valójában inadekvát. Az immateriális sérelem hozzávetőleges ellensúlyozása pénzben történik ugyan, de ez *nem kártérítés*.

A bírói gyakorlat ezt az alapvető dogmatikai tisztázatlanságot tükrözve viszza. A bíróságok keresték a vagyoni kárfogalom analóg megfelelőjét a személyiségi viszonyokban, és ezt a személyiségi jogok megsértésével összefüggő *hátrány* keletkezésében találták meg. A legfőbb bírói fórum, de az ítélőtáblák is, számos iránymutató döntésükben kimondták, hogy a személyiségi jogok megsértése miatt a nem vagyoni kárigényt érvényesítő károsultnak a jogsértés által keletkezett hátrány elszenvedését bizonyítania kell. A bírói gyakorlat az 1959-es Ptk. 355. § (4) bekezdésének „*a nem vagyoni hátrány csökkentéséhez, vagy kiküszöböléséhez szükséges*” fordulatára támaszkodva követelte meg a személyiségi jogokban megsértettől a hátrány bizonyítását.

Csakhogy rövidesen kiderült, hogy a testi-biológiai-fiziológiai integritást sértő eseteken kívül a személyiségi jogsértések körében (magánélet, jó-hírnév, becsület, képmás stb.) a hátrány bizonyítása az esetek többségében vagy lehetetlen, vagy a sértett számára további megrázkódtatással jár, hiszen a kontumél (*contumely*) jogsértő magatartás hatásának „a külvilág általi érzékelhetővé, felfismerhetővé tétele” a sértett további megaláztatásához vezet. Sőt, a személyiségi jogsértések egyre bővülő tényálláskörében megsokasodtak azok az esetek, amelyekben a kirívóan durva jogsértések a sértett kikezdehetetlen társadalmi presztízse folytán nem is jártak valószínű hátrányokozással. Ezekben az esetsoportokban a bíróságok – nem egyszer nagyvonalúan – elkezdtek alkalmazni a Polgári perrendtartás 163. § (3) bekezdését és a hátrány bekövetkezését „*köztudomású tény*”-nek tekintették, jogfejlesztéssel megteremtve a nem vagyoni kártérítés megítélésének „*hátrány-kon-dícióját*”.

A dogmatikai és gyakorlati ellentmondásoknak a kiküszöbölése érdekében az új Ptk. az intézményt döntő részben kiemelte a kódex VI. Kötelmi Jogi Könyvéből és a személyiségi jogsértések pénzbeli elégtétellel való szankcionálását a II. Könyvben, a személyiségi jogok megsértésének jogkövetkezményei között helyezte el. A kodifikáció – az új elnevezéssel, *Marton Géza* terminológiáját átvéve – tisztázza a jogintézmény dogmatikai alapját, implicite kimondva azt, hogy a személyiség bármely dimenziójának megsértésével okozott következmények pénzbeli ellensúlyozása *nem kártérítés*, egyben kifejezi annak *kettős funkcióját* is, jelesül azt, hogy a sérelemdíj egyfelől *közvetett kompenzációs* szerepet tölt be, másfelől *magánjogi büntetésnek* is tekinthető, *preventív* célzattal, a hasonló jogsértések megelőzése érdekében. A közvetett kompenzáció az elszenvedett sérelem hozzávetőleges, alternatív kiegyensúlyozása olyan vagyoni szolgáltatás nyújtásával, amely az elszenvedett sérelemért arányosnak becsült, más nemű – pénzben kifejezett – *előnyt* nyújt. A közvetett kompenzáció lehet *örömszerzés* forrása, jelenthet *lelki békét, megnyugvást, belső harmóniát* eredményező jóvátételt – és sok minden mást. A magánjogi büntetés pedig nem más, mint *pénzbeli elégtételadás*. Az intézménynek mind a maga történetiségében való, mind pedig jog-összehasonlító vizsgálata igazolja, hogy a pénzbeli elégtételadásnak bizonyos *büntető szerepet* a törvényhozás és a jogalkalmazás egyaránt mindig is tulajdonított.

A terminológia megújításával egyenértékű, nagyon jelentős változtatása a törvényhozásnak, hogy az új Ptk. *megdönthetetlen vélelmet* állít fel *hátrányokozás-
ra* nézve annak kimondásával, hogy a sérelemdíj megfizetésére való kötelezésnek nem feltétele az, hogy a sértett az őt ért hátrányt bizonyítsa, azaz a jogsértés ténye *önmagában* szankcionálható sérelemdíjjal, bizonyított hátrány nélkül is.

Ezzel a törvényhozási technikával azután a jogalkotó a bírói gyakorlatot újra teljesen elbizonytalanította, mert az elé a kérdés elé állította, hogy a Ptk. 2:52. § (1) bekezdése alapján „*hozható-e olyan ítélet, amely a személyiségi jog megsértése esetén elutasítja a sérelemdíj iránti keresetet azon az alapon, hogy a jogsértett felet nem érte nem vagyon sérelem?*” A törvényszó ugyanis úgy rendelkezik, hogy: „*Akit személyiségi jogában megsértének, sérelemdíjat követelhet az őt ért nem vagyoni sérelemért.*” A szöveg *grammatikai interpretációja* szerint a törvény *alanyi jogot* teremtett a sérelemdíjra a sértett javára pusztán a jogsértés ténye alapján. Erősíti ezt az értelmezést a 2:52. § (2) bekezdésének az a fordulata, amely szerint „*a sérelemdíjra való jogosultsághoz a jogsértés tényén kívül további hátrány bekövetkezésének bizonyítása nem szükséges.*”

Az alig több mint másfél éve hatályos törvényi rendelkezések alapján az elsőfokú bíróságok kétféle – egymással ellentétes – álláspontot alakítottak ki: a) Az egyik szerint a Ptk. Rendelkezései nem adnak mérlegelési lehetőséget abban a kérdésben, hogy a személyiségi jog megsértésének jogkövetkezményeként a bíróság ítéle meg sérelemdíjat, csak a sérelemdíj *összegének* meghatározása lehet bírói mérlegelés tárgya. Eszerint a bíróságnak bármilyen *bagatell jogsértés* esetén is meg kell ítélnie a sértett javára bármilyen *bagatell összegű* sérelemdíjat, sőt azt is, ha a sértett csak jelképes összegű (például 1 forint) sérelemdíjat követel. b) A másik álláspont szerint a személyiségi jogsértés megállapítása, valamint az objektív szankci-

ók megítélése mellett is a bíróság *elutasíthatja a sérelemdíj iránti keresetet*, ha álláspontja szerint a sérelmet szenvedett felet nem érte olyan immateriális sérelem, amely sérelemdíj megítélésére adhatna alapot.

A magunk részéről ehhez a második állásponthez csatlakozunk a következő kiegészítésekkel. Se az elmélet, se a bíróságok az eddigiekben soha nem támogatták olyan gyakorlat kialakítását, amely tükrözne volna a személyiségi jogok és a jogvédelem devalválódását és inflálódását vagy akár a jelképes pénzbeli elégtétel megítélését. A fejlett jogi kultúrájú külföldi államok joggyakorlata is következetesen kiszűri a bagatell sérelmek és igények honorálását. Hogy csak egyedül az európai jogegységesítési törekvések közül a Christian von Bar vezette *Osnabrücki Study Group* mintaszabályzatára, a *Principle of European Tort Law* tételéhez utaljunk, a vonatkozó rendelkezés kimondja, hogy a személyiségi jogok megsértése körében „*a jelentéktelen sérelmek és igények figyelmen kívül hagyandók*”.

A Ptk. vonatkozó rendelkezéseinek értelmezése körében ugyanakkor a bíróságok segítségére lehet a nyelvtani értelmezésnél magasabb rendű *teleológikus*, azaz *célszerű* értelmezés, amelyre egyébként az *Alaptörvény* egyenesen kötelezi a bíróságokat. Az *Alaptörvény* 28. cikke szerint a bíróságok a jogszabályok szövegét *elsősorban azok céljával* és az *Alaptörvénnyel* összhangban értelmezik. A jogszabályok értelmezésénél azt kell feltételezni, hogy azok „*a józan észnek és a közjónak megfelelő, erkölcsös és gazdaságos célt szolgálnak*”. A Ptk. 2:52. § (1) bekezdésének helyes, *cél szerinti értelmezése* szerint a szankció akkor kerülhet alkalmazásra, ha az képes betölteni funkcióját, azaz a közvetett kompenzációt és a magánjogi büntetést. Márpedig a sérelemdíjban való marasztalás lehetőségét biztosító törvényi rendelkezések *céljának* az a jogalkalmazás felel meg, amely nem marasztal olyan alacsony, bagatell összegű sérelemdíj megfizetésére, amely nem alkalmas sem a sérelem közvetett kompenzálására, sem a magánjogi büntetés jog-sértéstől visszatartó preventív hatásának a kifejtésére.

A bíróságok ezeket a szempontokat alkalmazhatják a bagatell-ügyek kiszűréséhez, azontúl, hogy ítéleteikben kimondják: a jogsértővel szemben alkalmazott objektív jogkövetkezmények már önmagukban megfelelően orvosolják a sértett jogsérelmét. Végül az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a Ptk.-nak a változtatással semmiképpen sem az volt a célja, hogy a sérelemdíj jelentéktelen, elhanyagolható személyi sérelmeket is szankcionáljon. Az ilyen ítélezés magának az intézménynek a rangját, komolyságát és méltóságát devalválná.

De az elsőbíróságok a törvény hatálybalépése óta *további jogértelmezési problémákba* is ütköztek. Egyáltalán nem kisszámú jogalkalmazási interpretáció szerint – és ezt egyes törvénytárgyalások is támogatják – a sérelemdíj *szubjektív feltételű* szankció. Következik ez a jogintézmény rendszertani értelmezéséből, hiszen a szabályt megelőző 2:51. § címe a *Felróhatóságtól független szankciók*, és ezt követi önálló – *Sérelemdíj* – címmel a 2:52. §, majd *Kártérítési felelősség* címmel a 2:53. §, vagyis a *szubjektív jogkövetkezmények*.

Az *interpretatio systematica* módszerének helyes alkalmazásával azonban egészen más eredményre jutunk. A törvény 2:52. § (2) bekezdésének utaló szabálya szerint a sérelemdíj fizetésére kötelezés feltételeire – így a *kimentés módjára* is –

a kártérítési felelősség szabályait kell alkalmazni. Ez pedig azt jelenti, hogy ha a személyiségi jogsértés szerződésszegéssel (utazási szerződés, személyfuvarozási szerződés), vagy fokozott veszéllyel járó tevékenységgel (élet–testi épség sérelme) történt, akkor a sérelemdíj fizetésére való kötelezést az objektív feltételű szankciók szigorú szabályai szerint kell elbírálni, vagyis a sérelemdíjban való marasztás objektív és *nem felróhatósági* alapon történik. A sérelemdíj tehát *objektív* és *szubjektív* szankció egyaránt lehet, megítélése a kártérítési felelősség jogalapján történik. Természetesen szerződésszegés esetében a következményi károk előre-láthatósági korlátja nem alkalmazható, mert a sérelemdíj nem kártérítés, összegszerűségének szempontjait pedig a 2:52. § (3) bekezdése határozza meg.

A jogalkalmazási gyakorlat nem kisebb dilemmája az, hogy hozható-e *solo sérelemdíjban marasztaló* ítélet, vagy a jogsértő fizetésre kötelezésére csak a személyiségi jogsértés megállapítása, esetleg – keresettől függően – egyéb objektív szankciók kiszabása mellett kerülhet sor? Az egyik – elméleti megtámogatással kialakított – álláspont szerint a személyiségi jogsértés megállapítása – a sérelemdíj megítélhetőségének relációjában – csak *jogalapi kérdés*, és pusztán az ítélet indoklására tartozik. Vagyis a sértettnek nem kell a személyiségi sérelem megállapítása iránt is keresetet előterjesztenie, és a bíróság hozhat pusztán a sérelemdíj fizetéséről szóló ítéletet, ha az indoklás tényállási részében megállapítja a jogsértést.

A másik – alighanem helyesebb – álláspont szerint a 2:52. § (1) bekezdésének első fordulata, ti., hogy az kérhet sérelemdíjat, akit személyiségi jogában megsértettek, kényszerítően megköveteli a jogsértés megállapítására vonatkozó ítéleti rendelkezést, amely a sérelemdíj megítélésének *sine qua non* kondíciója. A sérelemdíj tehát *járvulékos természetű* és *nem sui generis*, önálló szankció, hanem – az egyéb feltételek mellett – az objektív jogkövetkezmények *járvuléka*.

Az ítélkezési gyakorlatnak talán legnagyobb problémája, hogy a jogi személy tevékenységi körében, nevében eljáró tag, alkalmazott, vezető tisztségviselő által elkövetett személyiségi jogsértés esetében *kivel szemben érvényesíthetők a személyiségi jogsértés objektív szankciói és a sérelemdíj?* E kérdésben a bíróságok határozottan eltérő megoldásokat képviselnek. A Kúria és a Győri, valamint a Debreceni Ítéltáblák szerint ezekben a tényálláskörökben a felelősség megtöbbszöröződik. A sértett mind a jogsértő személlyel, mind a jogi személlyel szemben érvényesítheti a jogsértés szankcióit. A Fővárosi, Pécsi és Szegedi Ítéltáblán azonban következetesen azt a gyakorlatot folytatják, hogy a személyiségi jogsértéseket tekintve is érvényesül a jogi személy lényegéhez tartozó *betudás*, helyesebben *beszámítás* elve, vagyis a jogi személy nevében eljáró természetes személy személyiségi jogsértése is a jogi személy cselekményének minősül.

A Kúria és a hozzá csatlakozó ítélőtáblák érvelése az, hogy a Ptk. 2:42. § (2) bekezdése értelmében: „*Az emberi méltóságot és az abból fakadó személyiségi jogokat mindenki köteles tiszteletben tartani.*” A *mindenki* alatt tehát a természetes személyt is érteni kell, és pedig akkor is, ha a jogi személy nevében jár el. Csakhogy ez a nézet figyelmen kívül hagyja, hogy a jogi személy nevében eljáró természetes személy metamorfózisa jogilag lehetetlen és értelmezhetetlen. Magatartását nem lehet úgy értelmezni, hogy addig, ameddig az jogszerű, a cse-

lekvősséggel nem rendelkező jogi személyként jár el, amikor azonban magatartása jogellenessé válik, akkor azért személyében is felel. Ez az álláspont a jogi személy lényegéhez tartozó *beszámítási elv* tagadását jelenti, lényegileg a jogi személy értelmezésének félreértésén alapszik. A jogi személy nevében cselekvő természetes személy nem alakulhat, nem változhat át az ő individuális személyiségévé, mert ez a jogviszonyban jogalanyváltozást jelentene, amelynek semmiféle törvényi alapja nincs. Megint más kérdés, hogy mikor és milyen feltételekkel alkalmazhatja a bíróság az „*úttörést*”, amely az eljáró természetes személy felelősségét is megállapítja a jogi személlyel egyetemlegesen.

A mostani időben induló, a sérelemdíj merőben új, egyúttal azonban nagyon régi jogalkalmazását segíteni szándékozó gondolatainkkal talán valamelyest sikerül bátorságra indítani a bíróságokat és – Pulszky Ágost *A munkáskérdésről* írt monográfiája szavait metaforikusan kikölcsönözve – arra biztatni:

„hogy bajaik természetét ismerjék fel és a tünetekben ne a kórt lássák – a törvényhozótól várva a jogszabály módosítását –, hanem felfedezve az azok mögé rejtett törvényhozói célokat, a *bírói kreativitás* olyan gyógyszereit alkalmazzák, amelyek képesek egy koherens, harmonikus, magas színvonalú és kultúrájú, egységes ítélkezés megteremtésére magának az embernek, az emberi személyiség minden dimenziójának, továbbá a jogi személyek személyhez fűződő jogai oltalmazása és védelmezése érdekében.”

KAJTÁR GÁBOR*

A NEM ÁLLAMI SZEREPLŐK ELLENI ÖNVÉDELEM JOGÁNAK MÓDSZERTANI, DOGMATIKAI ÉS IDEOLÓGIAI KRITIKÁJA**

A tanulmány célja kettős. Egyrészt annak összefoglalása, hogy milyen mértékben hatott a 9/11-es terrortámadás és az azt követő terrorizmus elleni háború, valamint a Bush-doktrína a hatályos nemzetközi jogra, különösen annak jus contra bellum normáira. Képes volt-e a nemzetközi jog e két óriási kihívásra megfelelően reagálni? Milyen mértékben alakult át az önvédelem joga, és megengedi-e a nem állami szereplőkkel szembeni közvetlen, fegyveres erő alkalmazásával járó védekezés lehetőségét is? Bár az állami gyakorlat és a Nemzetközi Bíróság döntései világos képet mutatnak, az e tárgyban megjelent szakirodalom áttekintéséből kitűnik, hogy jelentős ellentét feszül a nemzetközi jogászok véleménye között azt illetően, hogy milyen választ adnak e kérdéskörre. A nemzetközi jogászok egyik csoportja csupán kisebb változások bekövetkezését mutatja ki, míg a másik radikális változásokról, sőt az egész ENSZ-rendszer működésképtelenségéről és bukásáról értekezik. Ezért a tanulmány másik célja annak felvázolása, hogy melyek lehetnek az eltérések okai és hogy azok igazolhatók-e a nemzetközi jog keretei között. A jus contra bellum szakirodalmának áttanulmányozása után három olyan ok határozható meg, amelyek a nemzetközi jogászok egymástól radikálisan eltérő véleményeit magyarázzák. Ezek módszertani, dogmatikai és ideológiai természetűek. Az eltérés okainak tudatosítása nélkül nem szüntethető meg a süketek párbeszéde, és egy olyan rendszert sem lehet felvázolni, amely adott esetben a legtöbb nemzetközi jogász számára elfogadható.

„Amire az emberek sokáig, nagy akarattal, kitartással, előrelátással és körültekintéssel készülődnek – például a háborúra –, végül is bekövetkezik.”

Márai Sándor¹

A hidegháború után, a '90-es évek elején a nemzetközi kapcsolatokban jelentős változások következtek be, amelyeket a globalizáció felgyorsulása tovább erősített. Az Egyesült Államok maradt az egyetlen szuperhatalom a Földön, és a nemzetközi hatalmi és gazdasági viszonyok radikálisan átrendeződtek. Gazdasági és társadalmi feszültségek, valamint ideológiai okok miatt fegyveres csoportok jöttek létre,

* PhD (ELTE), LLM (Cambridge), egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3; Visiting Researcher, Harvard Law School (2015/2016).

E-mail: kajtarg@ajk.elte.hu.

** Jelen tanulmány alapjául szolgáló disszertációt az MTA TK JTI 2014-ben a *Pro Dissertatione Iuridica Excellentissima* díjjal tüntette ki. A tanulmány megállapításairól részletesen lásd KAJTÁR Gábor: *A nem állami szereplők elleni önvédelem a nemzetközi jogban* (Budapest: Eötvös 2015).

¹ MÁRAI Sándor: *Az igazi* (Budapest: Révai 1941).

aminek következtében megnőtt a nem államközi erőszakformák jelentősége. Ennek következtében egyre több alacsony intenzitású konfliktus tört ki. A globalizációval egyre intenzívebbé vált a személyek és a nem csak békés célokra használható áruk nemzetközi áramlása, felgyorsult a tömegpusztító fegyverek terjedése, az információs technológia az élet minden területére behatolt.² Ezek révén a nemzetközi terrorizmus eddig nem ismert kihívások elé állította a nemzetközi közösséget.

Az aszimmetrikus hadviselés során az államok ellenfeleként egyre több nem állami szereplő jelent meg, amelyek más államok területéről szervezik és hajtják végre támadásaikat. Megváltoztak a nem állami szereplők klasszikus célkitűzései: nemcsak kisebb, lokalizált merényletekkel kívánják elérni politikai céljaikat, hanem egy-egy ország, kultúra, világnézet elpusztítását is célul tűzik ki.³ Ezzel együtt az általuk okozott kár mértéke és minősége is jelentősen megváltozott. A nemzetközi jog majd minden területén (*jus contra bellum*, nemzetközi humanitárius jog, emberi jogok, nemzetközi jogalanyiség, nemzetközi normaalkotás stb.) a nem állami szereplők szerepe növekedésének lehettünk tanúi.⁴

Az Egyesült Államok elleni 2001. szeptember 11-i terrortámadás minden előzménye ellenére sokként érte nemcsak az amerikai társadalmat, hanem az egész világot is. Tizenkét éve teljesen leállt a munka, az emberek a tévé előtt ülve nézték, ahogyan az első után a második utasszállító gép is becsapódik a WTC tornyába. Eközben a CNN szimbolikus és sokat mondó felirata volt látható: „*Amerika támadás alatt*”. George W. Bush-t – félbeszakítva gyermekeknek szóló felolvasó-programját – sietve biztonságba helyezték, az összes polgári légi járművet a földre parancsolták. Paul Kennedy 2002-ben mindenkinél jobban érzékeltette, ami történt: a világ egyetlen szuperhatalmát, amelynek katonai ereje az őt követő kilenc katonai hatalom együttes erejét is meghaladja, megtámadta egy pár főből álló, gyakorlatilag fegyvertelen csoport.⁵

Rövid időn belül azonban világossá vált, hogy 9/11 után a világ és a nemzetközi jogrend egyszerre két veszéllyel néz szembe. Az egyik a nem állami szereplők által jelentett fenyegetés további erősödése, amely ugyan nem a hidegháború végével jelent meg, de amelyet az internetes technológia és a globalizáció hatása egyre inkább felerősített.⁶ Már 2001. szeptember 12-én, a támadások másnapján megjelent egy ennél is nagyobb veszély, elérkezett ugyanis az 1945 utáni nemzetközi jogrend működésének legnagyobb vizsgálója.⁷

² Joseph S. NYE: „What New World Order?” *Foreign Affairs* 1992/Spring; Charles KRAUTHAMMER: „The Unipolar Moment” *Foreign Affairs* 1990/Winter.

³ Napjainkban elég csupán az Al-Kaidára vagy az ún. Iszlám Államra gondolni.

⁴ José E. ALVAREZ: *International Organisations as Law-makers* (Oxford: OUP 2005) 154–156; Alan BOYLE – Christine CHINKIN: *The Making of International Law* (Oxford: OUP 2007) 41–97; Rosalyn HIGGINS: *Problem and Process – International Law and How We Use It* (Oxford: OUP 1994) 17–39.

⁵ Paul KENNEDY: „The Eagle Has Landed” *Financial Times* February 1, 2002.

⁶ Joseph S. NYE: *The Paradox of American Power – Why the World’s Only Superpower Can’t Go It Alone* (Oxford: OUP 2002).

⁷ A Bush-adminisztráció neokon köreiben ekkor már régóta bevetésre készen állt a stratégia Irak megtámadására. Bővebben lásd ANDOR László – TÁLAS Péter – VALKI László: *Irak – háborúra ítéelve* (Budapest: Zrínyi 2004).

Ahogy az ember valódi természete is a kihívás pillanatában ismerszik meg, úgy vált nyilvánvalóvá, hogy a demokrácia, a jogállamság és az emberi jogok legnagyobb propagálója is válaszut elé került. Minden korábbi helyzetnél intenzívebben merült fel a kérdés: lehet-e jogsértő, az emberi jogokat súlyosan korlátozó módon biztonságos világot teremteni? Többen azonnal figyelmeztettek arra, hogy semmi sem károsabb a stabilitásra és a nemzetközi viszonyok alakulására, mint egy olyan Egyesült Államok, amely a normakövetés és a normaszegés között ingadozik. Vagyis semmi nem lehet károsabb annál, mint amikor Washington akkor tartja be a nemzetközi jogot és használja a nemzetközi szervezeteket, amikor az neki kedvez, de amikor érdekei másként kívánják, szándékosan megbénítja működésüket.⁸

A Bush-adminisztráció külpolitikája a nemzetközi jogrenden túl magának az Egyesült Államoknak is óriási kárt okozott.⁹ Azonban a nemzetközi jogot ért kihívás korántsem csak (jog)történeti jellegű. A terrorizmus elleni háború atyjai, Irak lerohanásának kitervelői és a nemzetközi intézmények módszeres delegitimációjára törekvők máig nem adták fel törekvéseiket. Legutóbb 2013 nyarán jelent meg a Foreign Affairs folyóiratban a befolyásos konzervatív Hudson Intézethez köthető három szerző tollából egy olyan tanulmány, amely az Egyesült Államok szuverenitását és demokratikus berendezkedését félti a nemzetközi jogtól. A szerzők a 20. és 21. század minden progresszív hagyományával szembemelve, mindkét világháború keservesen megszenvedett tapasztalatait negligálva javasolják, hogy Amerika térjen vissza a nemzetközi intézményrendszer és a nemzetközi jog 19. századi helyzetéhez.¹⁰ Mintha nem az Egyesült Államok érdekeit is képviselné a jelenlegi nemzetközi jogrend és nem Washington lenne annak egyik, ha nem a legbefolyásosabb alakítója.¹¹

A tanulmány célja kettős. Egyrészt annak összefoglalása, hogy milyen mértékben hatott a 9/11-es terrortámadás és az azt követő terrorizmus elleni háború, valamint a Bush-doktrína a hatályos nemzetközi jogra, különösen annak *jus contra bellum* normáira. Képes volt-e a nemzetközi jog e két óriási kihívásra megfelelően reagálni? Lehetett-e a 9/11 előtti *jus contra bellum* normákat 2001 szeptemberében alkalmazni, jelentősen módosult-e ezt követően a tartalmuk és szerkezetük? Milyen mértékben alakult át az önvédelem joga, és megengedi-e a nem állami szereplőkkel szembeni közvetlen, fegyveres erő alkalmazásával járó védekezés lehetőségét a megtámadott állam határain túl is? Milyen mértékű kapcsolatra van szükség állam és nem állami szereplő között – ha még szükséges egyáltalán a kapcsolat fennállta – ahhoz, hogy egy másik államnak legyen betudható egy fegyveres támadás?

⁸ Paul KENNEDY: „The Eagle Has Landed” *Financial Times* February 1, 2002.

⁹ E tárgyban talán a legtanulságosabb írás Philippe Sands tanulmánykötete az Egyesült Államok jogsértéseiről Afganisztánnal, Irakkal, Guantánamóval és az Abu Ghraib börtönnel kapcsolatban. Philippe SANDS: *Lawless World – America and the Making and Breaking of Global Rules* (New York: Penguin Books 2005).

¹⁰ Jon KYL – Douglas J. FEITH – John FONTE: „The War of Law – How New International Law Undermines Democratic Sovereignty” *Foreign Affairs* 2013/4. 115–125.

¹¹ A nemzetközi jog fontosságáról és az Egyesült Államok meghatározó szerepéről és felelősségéről lásd az erre született választ a következők számban. Harold Hongju KOH – Michael DOYLE: „The Case for International Law” *Foreign Affairs* 2013/6. 162–165.

Bár az állami gyakorlat és a Nemzetközi Bíróság döntései világos képet mutatnak,¹² az e tárgyban megjelent szakirodalom áttekintéséből kitűnik, hogy jelentős, sőt kibékíthetetlen különbség, ellentét feszül a nemzetközi jogászok véleménye között azt illetően, hogy milyen választ adnak az első kérdéskörre. A különbség a vélemények között nem mennyiségi, hanem minőségi jellegű. A nemzetközi jogászok egyik csoportja csupán kisebb változások bekövetkezését mutatja ki, míg a másik radikális változásokról, sőt az egész ENSZ-rendszer működésképtelenségéről, bukásáról és ennek következtében helyettesítésének szükségességéről értekeznek. Ezért e tanulmány másik célja annak felvázolása, hogy melyek lehetnek az eltérések okai, és hogy azok igazolhatók-e a nemzetközi jog keretei között. A *jus ad bellum/jus contra bellum* szakirodalmának áttanulmányozása után három olyan ok határozható meg, amelyek a nemzetközi jogászok egymástól radikálisan eltérő véleményeit magyarázzák. Ezek módszertani, dogmatikai és ideológiai természetűek.¹³

1. AZ ÖNVÉDELEMI JOG NORMÁI ÉS VÉLT MÓDOSULÁSUK

A *jus ad bellum* régóta tartó és kiemelt jelentőségének fő magyarázata, hogy az ezzel kapcsolatos kérdések érintik legmélyebben, legintenzívebben az egyes államok szuverenitását, végső soron közvetlenül befolyásolva létüket is. Az általános erőszaktilalmat előíró szabály a nemzetközi jog legfontosabb *jus cogens* normája. Oscar Schachter szerint „a 2. cikk (4) bekezdése a feltétlen alkalmazást igénylő normák (*jus cogens*) iskolapéldája”,¹⁴ Humphrey Waldock szerint „a béke sarokköve az Alapokmányban”,¹⁵ Louis Henkin szerint „az ENSZ Alapokmányának szíve”,¹⁶ Prandler Árpád az alapelvek közül „az elsőnek az egyenlők közül” nevezi,¹⁷

¹² *Corfu Channel case*, Judgment of April 9th, 1949 I.C.J. Reports 1949, 4; *Nicaragua v. United States of America*, Judgment of 27 June 1986, I.C.J. Reports 1986, para 14; *Islamic Republic of Iran v. United States of America*, Judgment of 6 November 2003, I.C.J. Reports 2003, para. 161; *Democratic Republic of the Congo v. Uganda*, Judgment 19 December 2005, I.C.J. Reports 2005, para. 168; *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2004, para. 136.

¹³ A módszertani, dogmatikai és ideológia okok éles elkülönítése természetesen csak ideáltipikus megközelítés, a valóságban ezeket lehetetlen teljesen szétválasztani, és az érintett szerzők írásainak vegytiszta motívációit elkülöníteni. Az sem egyértelmű minden esetben, hogy vajon a dogmatikai tévedés befolyásolja-e a nemzetközi szokásjog tartalmát (pl. az *opinio juris* vagy az állami gyakorlat mibenlétének félreértésében) vagy a nemzetközi szokásjog helytelen alkalmazása idézi elő a dogmatikai tévedést.

¹⁴ Oscar SCHACHTER: „In Defense of International Rules on the Use of Force” *Univ. Chicago Law Review* 1986. 126.

¹⁵ Humphrey C. WALDOCK: „The Regulation of the Use of Force by States in International Law” *RCADI* 1952. 492.

¹⁶ Louis HENKIN: „The Report of the Death of Article 2(4) Are Greatly Exaggerated” *AJIL* 1971. 544–548.

¹⁷ PRANDLER ÁRPÁD: „Elfogadott-e a humanitárius beavatkozás gyakorlata a nemzetközi jogban?” *Acta Humana* 2002. 98.

Jiménez de Aréchaga szerint pedig „*a mai nemzetközi közjog alapnormája.*”¹⁸

Az általános erőszaktilalom elválaszthatatlan a jogon túli, isteni és erkölcsi tartalmától, társadalmi funkciójától. Természeténél fogva ezézt ez a terület van kitéve a legtöbb teológiai, erkölcsi, politikai és ideológiai behatásnak is.¹⁹ Mindez fokozottan igaz az önvédelem jogára, mivel az általános erőszaktilalom alóli két kivétel közül ez a jogintézmény az, amely nem szorosan vett része a kollektív biztonság rendszerének és így a közösség ellenőrzésének. Ezért az államok az önvédelmet használják fel a leggyakrabban arra, hogy legalizálják a fegyveres erővel járó intézkedéseiket, vagy legalábbis megpróbálják azokat legitimálni. Időről időre megkísérlék az önvédelmi jog szűk kereteinek kitágítását, sőt szélsőséges esetekben – mint a terrorizmus elleni háború is mutatja – akár normatív keretének teljes figyelmen kívül hagyását is.²⁰

Az eseményeket és különösen a *jus contra bellumra* gyakorolt hatást értékelő nemzetközi jogászok a 2001. szeptember 11-i támadások után még a korábbiaknál is látványosabban oszlottak két csoportra. Az egyik csoport szerint (erőszaktilalom-pártiak) a 9/11-es események nemzetközi jogra gyakorolt hatása jelentősen túlértékelt. A terrorizmussal együtt járó erőszakos fellépés alapvetően eszköztelenséggel, tehetetlenséggel és az ebből eredő frusztráltsággal magyarázható. Ugyanakkor a terrortámadásokra adott kizárólagosan erőszakos állami reakciók műfajukat tekintve nem térnek el az akciótól. Abból a téves, a történelem során számos alkalommal cáfolt tévhitből táplálkoznak, hogy erőszakot erőszakkal meg lehet fékezni. Különösen olyan helyzetekben inadekvát az erőszakos reakció, amikor a terrortámadás oka szociális, gazdasági, kulturális és ideológiai-teológiai eredetű. Ezekben az esetekben az erőszakos fellépés csakis kontraproduktív, az erőszakspirált fokozó lehet. Mindez ráadásul a nemzetközi jogot sértve egyben aláássa a nemzetközi jogrendet, és jelentősen megterheli az államok egymáshoz való viszonyát is. Jellemzően ebbe a csoportba tartoznak Ian Brownlie,²¹ Tom Farer²² és Christine Gray²³

¹⁸ Albrecht RANDELZHOFFER: „Use of Force” in Rudolf BERNHARDT (szerk.): *Encyclopedia IV.* (Amsterdam – London – New York: North-Holland 2000) 267.

¹⁹ Hugo GROTIUS: *A háború és béke jogáról* [ford. Brósz Róbert – Diószdi György – HARASZTI György] (Budapest: Akadémiai Kiadó 1960) szóló alapműve híven tükrözi vissza mindezt.

²⁰ Lásd pl. Louis HENKIN: „The Invasion of Panama Under International Law: A Gross Violation” *Columbia Journal of Transnational Law* 1991. 316.

²¹ Ian BROWNLIE: „International Law and the Activities of Armed Bands” *ICLQ* 1958. 712–735; uő.: *International Law and the Use of Force by States* (Oxford: OUP 1963); uő.: *Principles of Public International Law* (Oxford: Clarendon Press 1990); uő.: „The United Nations Charter and the Use of Force 1945–1985” in Antonio CASSESE (szerk.): *The Current Legal Regulation of the Use of Force* (Dordrecht: Martinus Nijhoff 1986) 491–504; uő.: „The Use of Force in Self-Defense” *BYIL* 1961. 183–268.

²² Tom J. FAREER: „Drawing the Right Line” *AJIL* 1987. 112–116; uő.: „Humanitarian Intervention before and after 9/11: Legality and Legitimacy” in HOLZGREFE – KEOHANE: *Humanitarian Intervention. Ethical, Legal and Political Dilemmas* (Cambridge: CUP 2004) 53; uő.: *Confronting Global Terrorism and American Neo-Conservatism – The Framework of a Liberal Grand Strategy* (Oxford: OUP 2008).

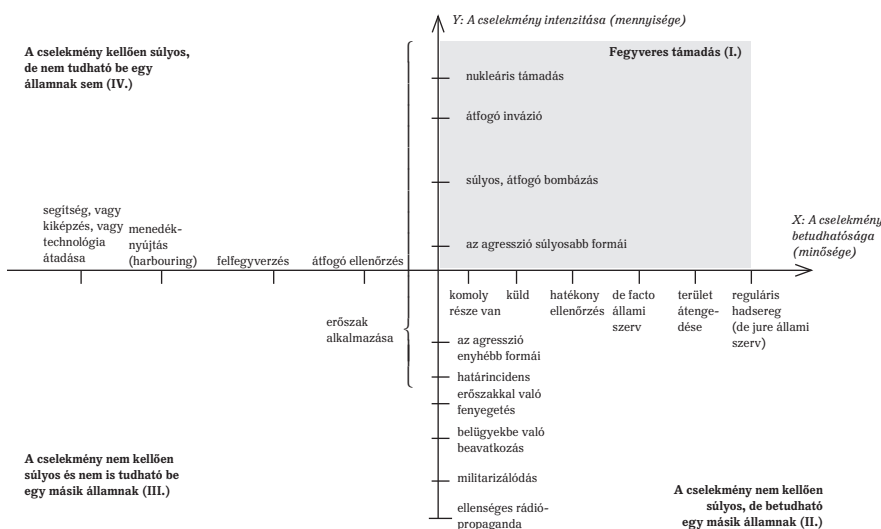
²³ Christine GRAY: *International Law and the Use of Force* (Oxford: OUP 2008); uő.: „From Unity to Polarization: International Law and the Use of Force against Iraq” *EJIL* 2002. 1–19.

írásai.²⁴ A magyar szakirodalomban e megszorító felfogással vannak összhangban Sulyok Gábor írásai.²⁵

Ahogy az első ábra szemlélteti, az első csoport szerint egy fegyveres támadásnak az erőszak alkalmazásának különösen súlyos formáját kell elérnie és betudhatónak kell lennie egy államnak. Az első feltételből következik, hogy van egy hézag a fegyveres erő és a fegyveres támadás kategóriája között.²⁶ A másik feltétel pedig kizárja, hogy az Alapokmány 51. cikke alapján erőszakot lehessen alkalmazni közvetlenül nem állami szereplők ellen, azaz ki kell tudni mutatni egy szoros kapcsolatot az állam és a támadást ténylegesen elkövető nem állami szereplő között. Következésképp államnak be nem tudott vagy nem kellően súlyos támadás esetén nem alkalmazható az 51. cikken foglalt önvédelmi jog.²⁷

1. ábra.

A fegyveres támadás mennyiségi és minőségi dimenziója 9/11 előtt

²⁴ Lásd még Akehursts, Boyle, Brierly, Friedmann, Frowein, Henkin, Jessup, Kelsen, Ronzitti, Tucker, Verdross, Wehberg, Wright és Zemanek munkáit.

²⁵ Lásd pl. Sulyok Gábor: *A humanitárius intervenció elmélete és gyakorlata* (Budapest: Gondolat 2004); úo.: „Az egyéni vagy kollektív önvédelem joga az Észak-Atlanti Szerződés tükrében” *Állam- és Jogtudomány* 2002/1-2. 99–136.

²⁶ A szakirodalom hézagként („gap”) hivatkozik arra a mennyiségi különbségre, amely a két erőszakfogalom között van: a 2. cikk (4) bek.-ébe ütköző erőszakalkalmazás („use of force”) ugyan megsérti az általános erőszaktilalom *jus cogens* normáját, de nem teszi még lehetővé az önvédelmi jog gyakorlását egészen addig, amíg a támadás szintje nem éri el az 51. cikkben lefektetett fegyveres támadás („armed attack”) erősségét. Tom Ruys: *'Armed Attack' and Article 51 of the UN Charter* (Cambridge: CUP 2013) 140, valamint Christian J. Tams: „The Use of Force against Terrorists” *EJIL* 2009. 388–389.

²⁷ A jogsértést elszennvedő állam számára egyéb lehetőségek állnak rendelkezésre, többek között retorzió, nem erőszakos represszália, az ENSZ BT összehívása, a Nemzetközi Bírósághoz való fordulás.

A másik csoport (beavatkozás-pártiak) szerint a nemzetközi jog erőszaktilalommal foglalkozó része a terrortámadások következtében radikális változáson ment keresztül, a jog rövid időn belül jelentős módosulással reagált az eseményekre, és képes volt a megtámadott államok igényeinek megfelelően alkalmazkodni az új kihívásokhoz. A hadszíntér az államközi konfliktusokról áttevődött a terrorizmus elleni harcra, amelynek legfontosabb ismertetőjegye a hadviselés aszimmetrikus jellege. A támadók nem köthetők közvetlenül egyetlen államhoz sem, rejtőzködve készülnek a támadásaikra, nem különböztetik meg magukat a polgári lakosságtól (sőt azt pajzsként önmaguk védelmére használják), támadásaik indiszkrinatívák, előszeretettel tesznek szert tömegpusztító fegyverekre, és fellépésük motivációja ideológiai, fundamentalista jellegű. Ebbe a csoportba tartoznak különösen Dinstein,²⁸ D'Amato,²⁹ Thomas Franck,³⁰ Anthony Clark Arend,³¹ vagy Reisman.³²

E csoport szerint a nem állami szereplők erőszakos fellépéseire azonnali, határozott, sokszor megelőző és mindent elsöprő katonai választ kell adni. Bár e cselekvésnek megvannak a kockázatai, a cselekvés elmulasztásának kockázata messze felülmúlja azokat.³³ Az állami reakciók következtében a nemzetközi szokásjog átalakult és jelentősen módosította az ENSZ Alapokmányának szabályrendszerét is. Az általános erőszaktilalom egyesek szerint kiüresedett („meghalt”),³⁴ mások szerint pedig megmaradt ugyan, az önvédelem köre azonban oly mértékben kitágult, hogy az eredményét tekintve nem sokban különbözik az első megállapítástól.³⁵ Néhány katonailag aktív állam magatartása és a nemzetközi közvélemény egyszeri, 2001-es szimpátiája azt igazolja, hogy a *jus contra bellum* szabályrendszer megszűnt a katonailag aktív államok közötti kontextusából. Immár tisztán nem állami szereplők is

²⁸ Yoram DINSTEIN: *War, Aggression and Self-Defence* (Cambridge: CUP 2005).

²⁹ Anthony D'AMATO: „The Invasion of Panama Was a Lawful Response to Tyranny” *AJIL* 1990. 516–524; uő.: „Trashing Customary International Law” *AJIL* 1987. 101–105; uő.: *Lecture on the Sources of International Law* – UN Audiovisual Library of International Law, 26 March 2009, untreaty.un.org/cod/avl/ls/D-Amato_IL_video_1.html.

³⁰ Thomas M. FRANCK: *Recourse to Force. State Action against Threats and Armed Attacks* (Cambridge: CUP 2002).

³¹ Anthony Clark AREND – Robert J BECK: *International Law and the Use of Force* (London: Routledge 1993); uő.: „International Law and Rogue States: The Failure of the Charter Framework” *New England Law Review* 2002. 735–753.

³² Michael REISMAN: „International Legal Responses to Terrorism” *Houston JIL* 1999/3. 4–61; uő.: „Coercion and Self-Determination: Construing Charter Article 2(4)” *AJIL* 1984. 642–645; uő.: „The Raid on Baghdad: Some Reflections on its Lawfulness and Implications” *EJIL* 1994/5. 1–14; uő.: „Why Regime Change is (almost always) a Bad Idea” *AJIL* 2004. 516–524.

³³ Ez a nézet legjobban az Egyesült Államok 2002-es nemzetbiztonsági stratégiájában jelenik meg. Lásd www.state.gov/documents/organization/63562.pdf.

³⁴ Thomas M. FRANCK: „Who Killed Article 2(4) or: Changing Norms Governing the Use of Force by States” *AJIL* 1970. 809–837; uő.: *Recourse to Force – State Action Against Threats and Armed Attacks* (Cambridge: CUP 2004); uő.: „Terrorism and the Right of Self-Defense” *AJIL* 2001. 839–843.

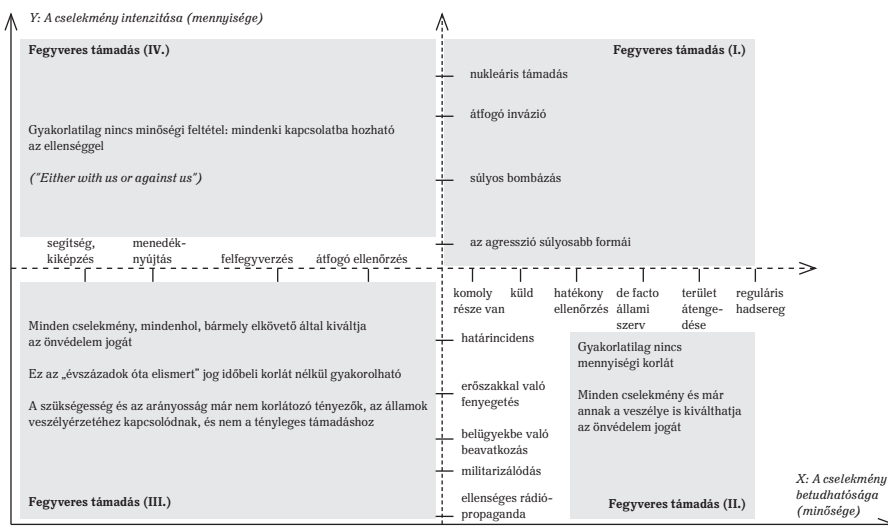
³⁵ Lásd pl. Jonathan CHARNEY: „The Use of Force Against Terrorism and International Law” *AJIL* 2001. 835–839; Michael J. GLENNON: „The Emerging Use-of-Force Paradigm” *Journal of Conflict and Security Law* 2006/3. 309–317; uő.: „The New Interventionism – The Search for a Just International Law” *Foreign Affairs* 1999/3. 2–7; uő.: „How International Rules Die” *Georgetown Law Journal* 2005/March 939–989.

elkövethetnek fegyveres támadást az 51. cikk értelmében, amelynek következtében velük szemben közvetlenül is gyakorolható önvédelem, függetlenül az általuk igénybe vett területi állam magatartásától. Ez az önvédelmi cselekmény pedig a területi államnak való betudás mértékétől, a támadás nagyságának vagy bekövetkezésének valószínűségétől függetlenül akár több mint egy évtizeden át is gyakorolható.³⁶

A második ábra azt szemlélteti, hogy ez utóbbi csoport szerint hogyan tágult ki az önvédelem joga az Egyesült Államok elleni 2001. szeptember 11-i támadások és az arra adott instant állami reakciók következtében.

2. ábra.

A fegyveres támadás mennyiségi és minőségi dimenziója a Bush-doktrína alapján

A 9/11 utáni egyhangú és instant szokásjogváltozás következtében az ENSZ Alapokmány *jus ad bellum* rendszere alapjaiban módosult. Az általános erőszaktilalomra vonatkozó norma teljesen kiüresedett, vagy legalábbis nagyon jelentősen vesztett általános jellegéből. Ezzel egy időben és ezzel szoros összefüggésben az önvédelem joga nagyon jelentős mértékben kitért. Bármilyen alacsony szintű erőszak-alkalmazás, illetve akár annak veszélye is lehetővé teszi az 51. cikk alkalmazását, mindezt anélkül, hogy a támadásnak (vagy a veszélynek) betudhatónak kellene lennie egy államnak. Azaz néhány katonailag aktív állam és a BT két homályos határozata alapjaiban módosította a nemzetközi jog legfontosabb *jus cogens* normáját.

³⁶ DINSTEIN (28. l.) 235–236.

A következő táblázat a két csoport közötti főbb különbséget foglalja össze az önvédelmi jog eredete, természete, státusa, rendszertani elhelyezkedése, mennyiségi és minőségi kritériuma, valamint területi, tárgyi és időbeli hatályára vonatkozóan.

1. táblázat.

Főbb különbségek az önvédelem jogával kapcsolatban

	Erőszaktilalom-pártiak	Beavatkozás-pártiak
Eredete	ENSZ Alapokmány	1945 előtti szokásjog, Caroline (1837).
Természete	Jogintézmény	Politikai koncepció, „az ENSZ Alapokmány nem öngyilkossági paktum”.
Státusa	Másodlagos a kollektív biztonság rendszeréhez képest.	Elsődleges: az államok létük fenntartásához fűződő megkérdőjelezhetetlen „joga”.
Rendszertani elhelyezkedése	Az általános erőszaktilalmat kimondó norma része.	Önálló „norma”
Feltétele	Fegyveres támadás	Nincs
Mennyiségi határa	Az erőszak alkalmazásának legsúlyosabb esete.	Nincs (helyette esetleg arányosság)
Minőségi határa	Betudás: az államközi erőszaktilalom kivétele.	Laza kapcsolat vagy kapcsolat sem kell.
Kezdet	Fegyveres támadás bekövetkezése vagy megindulása.	Nincs
Megelőzés	Nincs vagy feltartóztató, vagy esetleg küszöbön álló.	Közvetlen veszéllyel szemben is.
Időbeli korlát	Amíg a BT nem hozta meg a szükséges intézkedéseket.	Amíg szükséges (akár évtizedekig).
Területi hatálya	Államterület, fegyveres erők.	Nagykövetség, diplomaták, kereskedelmi hajók, állampolgárok.
Arányosság-szükségesség	Szükséges az állam védelméhez, a támadással arányos.	Szükséges a megelőzéshez vagy az elrettentéshez, a veszéllyel arányos.

A különböző eredményre jutó szerzők eleve jelentősen különböznek egymástól módszertanuk, az általuk használt dogmatika és a nemzetközi jog szerepéről és értéktartalmáról vallott nézeteiket tekintve. Ezek az eltérések pedig olyan mértékűek, hogy eleve determinálják a különböző következtetéseket, és sok esetben magát a konkrét eredményt is. Ezért ezek részletes elemzése nélkül a lényegi jogi kérdésekre és az azokra adott válaszok közötti radikális eltérésekre sem kapunk érdemi magyarázatot.

2. MÓDSZERTANI OKOKKAL ÖSSZEFÜGGŐ MEGÁLLAPÍTÁSOK: A SZOKÁSJOG MIBENLÉTE

A jogtudományban gyakran lebecsülik a tudományos módszerek, a módszertan megalapozásának, valamint esetenkénti mellőzésének jelentőségét. Pedig a választott módszer maga az üzenet, és nem csupán annak üzenete, hogy miként határozzuk meg magunkat, hanem annak is, hogy milyen legyen a tudományunk, jelen esetben a nemzetközi jog. A nemzetközi jog számos iskolája különböző hangsúlyeltolódásokkal, eltérő módszertan alapján értékeli az államok magatartását, normakövetését, normaszegését, illetve szokásjogi normaképzését. A módszerek és iskolák egymással tudományos értelemben egyenértékűek és csupán választás kérdése, hogy melyik mellett foglalunk állást.³⁷ Szembetűnő azonban, hogy 9/11 óta felerősödtek és széles körben elterjedtek azok a módszertan nélkül vagy olyan, jogtudományi értelemben módszertannak nem nevezhető (tisztán hatalmi, politikai) szempontok alapján megfogalmazott vélemények, amelyek következtetései egyetlen elfogadott nemzetközi jogi iskola módszertana alapján sem igazolhatók.³⁸

Miközben a tudományos módszerek sokszínűsége gazdagítja a nemzetközi jogtudományt, és a különböző irányzatok számára bőven ad mozgásteret a nemzetközi jog, megvannak az objektív határai is. Nevezetesen az a határ, amely a jog normatív jellegéből következik. Alig néhány évvel a hidegháború után Rosalyn Higgins a nemzetközi jog természetét és funkcióját elemezve a grenadai, nicaraguai és panamai beavatkozás kapcsán jegyezte meg: attól még, hogy valaki a demokráciát előnyben részesíti a zsarnoksággal szemben, és elkötelezett híve a *policy-science* megközelítésnek, még nem szükségszerűen következik az, hogy ezeket a beavatkozásokat jogszerűnek is kell tartania. A *policy-science* megközelítés nem követeli meg senkitől, hogy a cél kívánatossága esetén minden lehetséges eszközt felhasználjon annak igazolásához.³⁹

Módszertanilag az általános erőszaktilalommal és így az önvédelem jogával foglalkozó jogtudósok két csoportra oszthatók. Az egyik táborba azok a nemzetközi jogászok tartoznak, akik attitűdjét az egyszerűség kedvéért normativistának nevezhetjük.⁴⁰ Bár a másik tábor képviselői meglehetősen heterogének, közös bennük a jogon túli (politikai, nemzetbiztonsági, erkölcsi stb.) szempontoknak a jogi megfontolások elé helyezése. Gray,⁴¹ Zemanek,⁴² Kammerhofer⁴³ és különösen Olivier

³⁷ Bővebben lásd Steve RATNER – A. M. SLAUGHTER: „The Method is the Message – Symposium on Method in International Law” *AJIL* 1999. 410.

³⁸ Ennek egyik legjellegzetesebb példája D’Amato munkássága. D’AMATO *Lecture* (29. lj.); uő.: *The Concept of Custom in International Law* (New York – London: Cornell University Press 1971); D’AMATO 1987 (29. lj.) 101–105.

³⁹ HIGGINS (4. lj.) 6.

⁴⁰ Azért nem a pozitívista, mert e csoportban egyaránt található tisztán pozitívista és számos természetjogias érvelt is használó jogászok. Közös bennük, hogy jogi érveket használnak, melyek alátámasztására csak a legvégső, a nemzetközi jog által is elfogadott esetben lépnek ki a jog alrendszeréből.

⁴¹ GRAY 2008 (23. lj.) 117–119.

⁴² KARL ZEMANEK: „Response to a Terrorist Attack – A Clarification of Issues” *ARIEL* 2010. 201–202.

⁴³ JÖRG KAMMERHOFER: *Uncertainty in International Law. A Kelsenian Perspective* (London: Routledge 2011) 5–57.

Corten⁴⁴ helyesen mutatnak rá arra, hogy a felszínen folyó nagy intenzitású viták mélyén komoly módszertani eltérések állnak, a vita így lényegében nem is annyira a tartalomról, mint inkább a metodológiáról szól.

Mindazok, akik már az ezredfordulón a humanitárius intervenció doktrínájának jogszerűsége mellett érveltek és támogatták a megelőző csapás, illetve a nem állami szereplők elleni közvetlen önvédelem jogszerűségét, a nemzetközi jog forrásainak keletkezése, megállapítása, módosítása terén egy meglehetősen laza, igen rugalmas policy-orientált megközelítésből indulnak ki. Ezzel szemben a humanitárius intervenció doktrínáját elutasítók és az önvédelmi jog lehetőségét szűken értelmezők jóval szigorúbb jogforrástani módszert alkalmaznak. Szigorúbban értelmezik a nemzetközi jog másodlagos normáira vonatkozó követelményeket, így mindent egybevetve egy normatív alapú, megszorító megközelítést képviselnek. Corten Thomas Franck „megengedő iskolájára”⁴⁵ és Christine Gray „megszorító értelmezésére”⁴⁶ utal. Még találóbba lett volna Franck helyett Dinstein⁴⁷ példáját említeni, vagy D. W. Bowett⁴⁸ és Ian Brownlie-t⁴⁹ párba állítani az '50-es és '60-as évekből.⁵⁰ Ugyanez a megosztottság alakult ki az Egyesült Államok nicaraguai és panamai beavatkozása kapcsán a D'Amato és Michael Reisman versus Tom Farer és Oscar Schachter tengelyen.

Módszertani síkon a legnagyobb különbség a két tábor között a szokásjog jogforrási státusában, keletkezésének és megszűnésének megítélésében figyelhető meg.⁵¹ Míg a megengedő megközelítést főként amerikai szerzők képviselik, addig a másik tábor ennél jóval színesebb. Corten egy jól áttekinthető és lényegre törő táblázatban hasonlítja össze a két tábor közötti főbb eltéréseket.⁵² Álláspontom néhány kérdésben eltér az övétől, és úgy gondolom, hogy táblázata módosításra, kiegészítésre szorul. Emellett Corten a „süketek párbeszédére” hivatkozva azzal érvel, hogy e viták a módszerről és nem a tartalomról, a lényegről szólnak. Vele szemben azt gondolom, hogy – mint oly sok más esetben – a módszer itt is maga a lényeg.⁵³ Hiszen gyakorlatilag minden fegyveres konfliktus jogi minősítése azon múlik, hogy

⁴⁴ Olivier CORTEN: „The Controversies Over the Customary Prohibition on the Use of Force: A Methodological Debate” *EJIL* 2005. 803–822.

⁴⁵ Thomas M. FRANCK: *Recourse to Force. State Action Against Threats and Armed Attacks* (Cambridge: CUP 2002).

⁴⁶ GRAY 2008 (23. lj.).

⁴⁷ DINSTEIN (28. lj.).

⁴⁸ Derek W. BOWETT: *Self-Defense in International Law* (New York: Frederick A. Praeger 1958).

⁴⁹ Ian BROWNLIE: *International Law and the Use of Force by States* (Oxford: OUP 1963).

⁵⁰ Míg Bowett munkája a megengedő, addig Brownlie könyve a megszorító álláspontot képviseli.

⁵¹ E vitákban ugyancsak nagy jelentőségű a BT-hat.-ok értelmezésének, valamint a szerződési jog és a szokásjog viszonyának kérdése is. Lásd bővebben Michael BYERS: „The Shifting Foundations of International Law: A Decade of Forceful Measures against Iraq” *EJIL* 2002. 21–41.

⁵² CORTEN (44. lj.) 804. Corten nagyban merít Michael Byerstől, mind szellemiségében, mind tartalmában.

⁵³ Descartes (1569–1650) óta tudjuk, hogy *minden tudás fundamentuma az ismeretszerzés módszere*. 1637-ben megjelent fő műve szerint előítéleteinket elkerülve csak az ismerhető el igaznak, ami kellő módszertani megalapozással tisztán felfogható. René DESCARTES: *Értekezés a módszerről* (Budapest: Ikon 1992).

az elemző mit ért a nemzetközi jog forrásai alatt, valamint azokat miként értelmezi és alkalmazza, ha egyáltalán. Olyannyira hangsúlyos ez a szempont, hogy így időnként még az igazán fontos tények, valós történések szerepe is háttérbe szorulhat.

A következő táblázat a szokásjog státusának, tartalma megállapításának, keletkezésének és módosításának módszertani különbségeit mutatja be összehasonlítva a két fent bemutatott csoport közötti lényegi különbségeket.⁵⁴

2. táblázat.

A szokásjog különböző módszertani felfogásai

	Kiterjesztő felfogás	Megszorító felfogás
A szokásjog státusa	Privilegizált jogforrás	Egy a jogforrások közül (egyenlőség).
A szokásjog alapja	Voluntarista, realista	Normativista
Érvelés	Policy-orientált	Elsődleges (szubsztantív) normák tartalmának meghatározása másodlagos normák alapján.
A szokásjog domináns része*	Kiválasztott államok (aktív) gyakorlata.	Az államok gyakorlata + opinio juris
A keletkezés menete	Instant	Fokozatos, folyamatos
Az államok szerepe és súlya a szokásjog létrejöttében	Nagy államok domináns szerepe.	Államok közötti egyenlőség, a közgyűlési szavazások így relevánsak lehetnek.
Az adott módszer következménye*	2. (4) cikk szűk, ill. az 51. cikk és a szokásjog tág értelmezése.	2. (4) cikk tág, ill. az 51. cikk és a szokásjog szűk értelmezése.
Az attitűd eredménye és/vagy eleve kiváltó oka*	Tág lehetőség fegyveres beavatkozásokhoz.	Szűk lehetőség fegyveres beavatkozásokhoz.

A kiterjesztő felfogás (módszertani lazaság) képviselői a nemzetközi szokásjogot a nemzetközi jog privilegizált forrásának tartják, amely korunkban a leggyorsabban és leghatékonyabban tud reagálni a fejleményekre. Megközelítésük voluntarista, és nagyban támaszkodik a nemzetközi kapcsolatok realista iskolájára, ezért irányzatuk „*jogi realizmusnak*” is nevezhető. A szokásjog alapját egyes államok konszenzusára vezetik vissza, az államok akaratát pedig politikai érdekeik határozzák meg. Így például az erőszak alkalmazásának legitimitációja végső soron olyan tényekben és körülményekben keresendő, amelyek annak alkalmazását szükségessé tették. Vagyis minden erőszak-alkalmazás végső legitimitációja nem magukban az absztrakt koncepciókban és normákban, hanem a politikai szükségszerűségben, a politikai realitásban, az adott és minden esetben külön vizsgálandó egyedi ese-

⁵⁴ Corten táblázatának nem része a két attitűd okainak, valamint a módszertani különbség következményeinek kimutatása, pedig ezek fontos szempontok. Másrészt leegyszerűsíti Corten a különbséget, amikor a megengedő iskolát gyakorlatorientáltnak, míg a megszorító iskolát az *opinio juris*-ra koncentrálóknak tünteti fel. A helyzet ugyanis ennél jóval árnyaltabb. Az eredeti táblázattól való eltéréseket * jelöli.

ményekben keresendő.⁵⁵ Így az adott normákat a politikai és katonai erőviszonyok és a valós vagy vélt veszélyek alapján kell értelmezni. Az ilyen nézetek képviselőinek policy-orientált attitűdje a legjobban az „*ENSZ Alapokmánya nem öngyilkossági paktum!*” jelmondatban domborodik ki.⁵⁶ Álláspontjukat jól szemlélteti Arend és Beck megállapítása:

„Ha 'a jogot' 'autoritativ állami gyakorlatként' definiáljuk, és ha meghatározó súlyt tulajdonítunk az olyan 'speciálisan érintett' államoknak, mint Izrael és az Egyesült Államok, akkor a terrorizmus elleni represszáliák nem tilosak. A jus ad bellumot érintő ilyen következtetés talán nem nagyon kielégítő, de ettől még helyes.”⁵⁷

A nemzetközi szokásjog rugalmas kezelése (instant módon történő létrehozása vagy módosítása, valamint tetszőleges tartalommal való kitöltése) lehetővé teszi politikai szempontok egy az egyben való beemelését a nemzetközi jogba. Rendszerint az ésszerűsége való hivatkozással teszik át a hangsúlyt a tisztán jogon túli tényezőkre.⁵⁸ Érveléseikben olyan kategóriák keverednek össze, mint a legalitás és a legitimitáció, valamint a *de lege lata* és a *de lege ferenda*. A nemzetközi szokásjog e felfogás szerint folyamatosan változik, hol a nagy és/vagy valamilyen értékrend alapján preferált (nyugati, demokratikus, koalíciós, a nemzetközi terrorizmus ellen harcoló stb.) államok szelektív gyakorlata alapján, vagy az instant szokásjog koncepciója szerint, tisztán az *opinio juris* figyelembevételével.⁵⁹

Ennek megfelelően módszertanilag három technika különíthető el. Az egyik Bin Cheng instant szokásjogra vonatkozó elmélete,⁶⁰ amely 9/11 után a terrorizmus elleni háborút legalizálni törekvők érveiben köszön vissza,⁶¹ és amely az *opinio juris* veszi figyelembe. A másik Anthony D'Amato elmélete, amely az *opinio juris* létét tagadva a katonailag erős, aktív államok gyakorlatára összpontosít.⁶² Mindezek mellett sajátos Michael Scharf koncepciója a grotiusi pillanatról, amelyben a szerző önkényesen kiragadott történelmi pillanatokra alapozva földcsuszamlásszerű változásokat legitimál a nemzetközi jogban.⁶³ Mindhárom elmélet célja, illetve eredménye azonos: megfosztani a jogot a preskriptív (*sollen*), valamint magatartásformáló, *rule of law* alapú, stabilizáló és a status quot védő funkciójától.

⁵⁵ CORTEN (44. lj.) 805.

⁵⁶ Az általános erőszaktilalmat kimondó 2. cikk (4) bek. felfüggesztése melletti klasszikus érvük az, hogy a hidegháborúval összeomlott a kollektív biztonság rendszere.

⁵⁷ AREND–BECK (31. lj.) 171.

⁵⁸ Lásd pl. REISMAN 1984 (32. lj.) 642–645.

⁵⁹ CORTEN (44. lj.) 810–812.

⁶⁰ BIN CHENG: „United Nations Resolutions on Outer Space: 'Instant' International Customary Law?” *Indian Journal of International Law* 1965. 23–48.

⁶¹ BENJAMIN LANGILLE: „It's 'Instant Custom': How the Bush Doctrine Became Law after the Terrorist Attacks of September 11, 2001” *Boston College International and Comparative Law Review* 2003. 145–156.

⁶² D'AMATO *Lecture* (29. lj.).

⁶³ MICHAEL SCHARF: „Seizing the 'Grotian Moment': Accelerated Formation of Customary International Law in Times of Fundamental Change” *Cornell International Law Journal* 2010. 439–469.

A kiterjesztő felfogás képviselői bizonyítottan látják, hogy az önvédelem jogának keretei drasztikusan kitágultak, a humanitárius intervenció pedig nem is sérti a 2. cikk (4) bekezdését. Bármi is legyen az érvelés fő mozgatórugója, végeredménye az egyoldalú erőszak-alkalmazások tág körének legalizálása, így az általános erőszaktilalom drasztikus szűkítése. Ennek következtében mind kiindulópontjuk, mind végkövetkeztetésük jogon kívüli: a nemzetközi jogot politikai és erkölcsi érvek alapján, annak másodlagos normáira vonatkozó szabályainak figyelmen kívül hagyásával a „realitáshoz” kívánják hajlítani.⁶⁴

A megszorító felfogás (módszertani szigor) képviselői szerint a jogforrások között egyenlőség van. Jogforrási hierarchia nincs, normahierarchia viszont van. A nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő normái ugyanis elsőbbséget élveznek a szerződésekkel és a szokásjoggal szemben is.⁶⁵ Attitűdjük normativista, amennyiben az elsődleges (*szubsztantív*) normák tartalmának meghatározása szigorúan a másodlagos normák alapján történik. A szerződési jog és a szokásjog egymással kölcsönhatásban van, a *jus contra bellum* különböző jogforrásokból táplálkozó normái egy egységes rendszert alkotnak, amelynek csúcán az Alapokmány 2. cikk (4) bekezdése áll, mint *jus cogens*. A nemzetközi szokásjog megállapítása, kialakulása és módosulása terén az állami gyakorlat és az *opinio juris* együttes követelményéből indulnak ki. Az államok közötti egyenlőség elvéből következően nem csupán néhány, ám annál aktívabb (és gyakran normaszegő) állam saját *opinio juris*a által sem támogatott gyakorlatát emelik ki. Ennek következtében a nemzetközi szokásjog kialakulása vagy módosulása csak fokozatosan mehet végbe,⁶⁶ annak instant jellege kizárt: „a szokásjog elengedhetetlen eleme a szokás, mert ezért szokásjog.”⁶⁷ Ezért az egyedi aktus szokás jellege *per definitionem* kizárt.⁶⁸ Gyakorlatot, szokást csak cselekmények sorozatán keresztül lehet bizonyítani.⁶⁹ Ezért is fogalmaz a 2005-ös hivatalos brit álláspont úgy, hogy a szokásjog azonosítása egy szigorú folyamat eredménye.⁷⁰

⁶⁴ Corten találoán hívja fel a figyelmet arra, hogy míg számos amerikai szerző az erőszak alkalmazása terén a kiterjesztő felfogást képviseli, addig ugyanők a nemzetközi büntetőjog fejlődését kísérő viták során hirtelen a megszorító álláspontot fogadják el. CORTEN (44. lj.) 822.

⁶⁵ Ennek alapja az ENSZ Alapokmány 103. cikke, valamint a *jus cogens* mára általánosan elfogadott volta.

⁶⁶ *North Sea Continental Shelf*, Judgment of 20 February 1969, I.C.J. Reports 1969, para. 77; *Continental Shelf (Libyan Arab Jarnahiriya/Malta)*, Judgment of 3 June 1985, I.C.J. Reports 1985, para. 27; *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996, para. 64; *Nicaragua v. United States of America*, Judgement of 27 June 1986, I.C.J. Reports 1986, para. 207.

⁶⁷ KAMMERHOFER (43. lj.) 72.

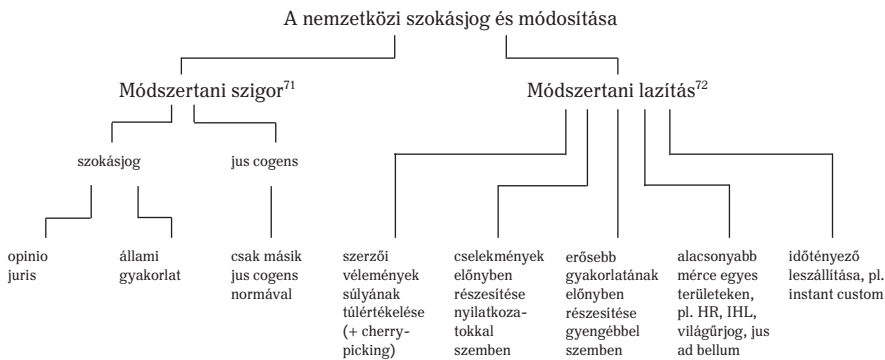
⁶⁸ Peter MALANCZUK: *Akehurst's Modern Introduction to International Law* (London – New York: Routledge 1997) 46.

⁶⁹ Egyetlen bilaterális vagy multilaterális szerződés sem keletkeztethet önmagában szokásjogot, és az is valószínű, hogy erre szerződések sora sem alkalmas. International Law Association, Committee on Formation of Customary (General) International Law: Final Report of the Committee, London 2000, 54. Ennek következtében az is kizárt, hogy egyetlen „gyakorlat” vagy közgyűlési hat. ilyen hatással lehetne.

⁷⁰ Idézi Michael WOOD (Special Rapporteur): „First Report on Formation and Evidence of Customary International Law” International Law Commission Sixty-fifth session, 2013, A/CN.4/663, 21.

3. ábra.

A nemzetközi szokásjog és módosításának folyamata

3. DOGMATIKAI OKOKKAL ÖSSZEFÜGGŐ MEGÁLLAPÍTÁSOK: A „BETUDÁS” FOGALMA

A nem állami szereplők elleni önvédelmi jog területén kialakult ellentmondásos következtetések okának másik nagy csoportja dogmatikai természetű és a betudás nemzetközi jogi koncepciójához kapcsolódik. A nemzetközi jog elsődleges alanyai, az államok nem tudnak cselekedni, és joghatályos nyilatkozatokat sem tudnak tenni képviselőik, ügynökeik nélkül. Tekintettel arra, hogy ez a megállapítás a nemzetközi jog minden területére igaz, valamint hogy a nemzetközi jog befolyásának növekedésével egyre összetettebbé és specializáltabbá válik, az elmúlt évtizedekben a betudás koncepciója is fragmentálódott. A Nemzetközi Jogi Bizottság államfelelősség-tervezetének (ARSIWA)⁷³ 4–11. cikkei csak egy részét ölelik fel azoknak az eseteknek, amelyekben jogilag releváns kapcsolat jön létre egy állam és egy helyette vagy a nevében eljáró tényleges aktor között.

Ahány jogterület, jogintézmény, annyi betudási koncepció vagy mércé érvényesül, ráadásul nem csupán az elsődleges és a másodlagos normákat tekintve. Így bár minden esetben nyelvileg egységesen betudásról („*attribution*”) esik szó, ezek jogintézményenként mást és mást jelenthetnek, eltérő mércék alkalmazandók. Ennek következtében a betudás egyes mércéi nem csereszabatosak, azok nem helyettesít-

⁷¹ A módszer pozitivistá, a nemzetközi jog másodlagos forrásai alapján állapítja meg a nemzetközi jog elsődleges normáinak létrejöttét, érvényességét, tartalmát és módosításának folyamatát.

⁷² A módszer IR-orientált, szokták is a nemzetközi jogalkotás hegemon megközelítésének nevezni.

⁷³ Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. Text adopted by the Commission at its Fifty-third session in 2001 and submitted to the General Assembly. Annex to General Assembly resolution 56/83 of 12 December 2001, and corrected by document A/56/49(Vol. I)/Corr. 4. *Yearbook of the International Law Commission 2001, II (Part Two)* (New York – Geneva: United Nations 2007).

hetők be egymással és trendszerűen sem állíthatók sorba, mert más-más helyzetre, tényállásra vonatkoznak, emellett időben nem szukcesszív módon, hanem egymással párhuzamosan alakultak ki.⁷⁴

A *jus ad bellum* egyik legnagyobb szaktekintélye, Yoram Dinstein számos kollegájával együtt három, egymáshoz kapcsolódó tévedésre építi radikálisan kiterjesztő eredményű betudás-érvelését.⁷⁵ Ezek következményei jelentősek, már-már beláthatatlanok az önvédelmi jog kitágítása terén. Egyrészt Dinsteinék azt állítják, hogy a Nemzetközi Bíróság a *Nicaragua*-ügyben az erőszak alkalmazásának jogszerűsége kérdésében az Egyesült Államok és a kontrák viszonyának vizsgálatakor a „*hatékony ellenőrzés*”, valamint a „*teljes függőség*” mércéjét alkalmazta. Másrészt egyetértenek a Jugoszláviai Törvényszéknek a *Tadić*-ügyben hozott, a jelentősen megengedőbb „*átfogó ellenőrzés*” mércével kapcsolatos döntésével. Harmadrészt pedig teljesen megszüntetik a betudhatóság különböző formái közötti különbséget. Ezúton bizonyítottnak látják a betudhatóság körének tágulását, és ezzel az államok és a nem állami szereplők – az önvédelem szempontjából releváns – kapcsolatának jelentős lazulását.⁷⁶

A betudás tágulásának képzeletbeli skálája ezzel a hatékony ellenőrzéstől az átfogó ellenőrzésen át vezet a Nemzetközi Jogi Bizottság államfelelősség-tervezetének számos tényállásáig, majd tovább a menedéket adó („*harbor*”, „*safe haven*”) és egyéb, a Bush-doktrína által kellően tágan és bizonytalanul megfogalmazott, tisztán politikai fogalmakig. E logika alapján a 2001. szeptember 11-i terrortámadások után a korábban általánosan elfogadottnak tartott *Nicaragua*-mérce sokan kétségbe vonták. A „*küldés*” szigorú szintjéhez képest lazább kapcsolódási formák jelentek meg, mint például a tervezés, az engedélyezés, a segítség vagy a támogatás nyújtása, illetve a menedéknyújtás. Még szélsőségesebb vélemények szerint a megelőzés elmaradása, a nemzetközi közösséggel való együttműködés hiánya,

⁷⁴ Lásd erről még Stefan TALMON: „The Responsibility of Outside Powers for Acts of Secessionist Entities” *ICLQ* 2009/3. 493–517; Alexander KEES: „Responsibility of States for Private Actors” in Rüdiger WOLFRUM (szerk.): *Max Planck Encyclopedia of Public International Law (MPEPIL)* (Oxford: OUP 2011).

⁷⁵ DINSTEIN (28. lj.) 203–204. Lásd még Yoram DINSTEIN: „Aggression” in Rüdiger WOLFRUM (szerk.): *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* (Oxford: OUP 2012) I. 205–207.

⁷⁶ Lásd pl. Theresa REINHOLD: „State Weakness, Irregular Warfare and the Right to Self-defense post-9/11” *AJIL* 2011/2. 250; Sonja CENIC: „State Responsibility and Self-Defence in International Law Post 9/11: Has the Scope of Article 51 of the United Nations Charter Been Widened as a Result of the US Response to 9/11?” *Australian International Law Journal* 2007. 205; Raffaella NIGRO: „Applying the Law of State Responsibility to Military Counter-Terrorist Actions” in SZABÓ Marcel: *State Responsibility and the Law of Treaties* (The Hague: Eleven Publishing 2010) 119–140; Christian J. TAMS: „The Use of Force against Terrorists” *EJIL* 2009/2. 368; Giuliana Ziccardi CAPALDO: „Providing a Right of Self-Defense Against Large-Scale Attacks by Irregular Forces: The Israeli-Hezbollah Conflict” *Harvard ILJ Online* 2007. 105, www.harvardilj.org/wp-content/uploads/2011/02/HILJ-Online_48_Capaldo.pdf; Yutaka ARAI-TAKAHASHI: „Shifting Boundaries of the Rights of Self-Defence – Appraising the Impact of the September 11 Attacks on Jus Ad Bellum” *International Lawyer* 2002/4. 1081–1102; Jan Arno HESSBRUEGGE: „The Historical Development of the Doctrines of Attribution and Due Diligence in International Law” *New York University Journal of International Law and Politics* 2004. 265–306.

valamint egyes BT-határozatok⁷⁷ és ENSZ-közgyűlési határozatok⁷⁸ megsértése, sőt magának az államterületnek a pusztasága (támogatás vagy akár megtűrés nélküli) használata önmagában betudhatóvá teszi a nem reguláris csoportok magatartását a jogsértő államnak, ami így önvédelmi intézkedésre ad felhatalmazást.

A Nemzetközi Bíróság a *Nicaragua*-ügyben azonban nem a hatékony ellenőrzés mércéjét alkalmazta az önvédelmi jog elemzésekor. A „*hatékony ellenőrzést*” államfelelősségi kontextusban használta a testület 1987-ben⁷⁹ és később is.⁸⁰ Így téves az ítélet olyan olvasata és értelmezése, hogy az önvédelmi aktus betudhatóságához szükséges mérce a hatékony ellenőrzés kritériuma lenne. Dinstein és követői az önvédelem jogának értelmezésekor összekeverik a betudhatóság különböző formáit, a „*küldés*” fogalmát pedig a hatékony ellenőrzéssel. Nem tesznek különbséget a „*hatékony ellenőrzés*”, valamint a „*teljes függőségi mérce*” között sem, pedig a kettő messze nem ugyanaz.⁸¹ Továbbá kritikátlanul átvesszik a Jugoszláviai Törvényszék „*általános ellenőrzés*” mércéjét, ami azon túl, hogy a bíróság hatáskörét átlépő aktivizmusból ered, módszertanilag még hibás is.⁸² A szerzők ennek következtében tévedések sorozatán át jutnak el olyan hibás következtetésre, amely *contra legem* és alapjaiban veszélyezteti az Alapokmány 2. cikk (4) bekezdése és az 51. cikk egységes rendszerét.

A Jugoszláviai Törvényszék a betudás koncepcióját tévesen egy egységes, homogén eszköznek feltételezve csereszabatosan kezdte el alkalmazni különböző jogintézményekre. A törvényszék helyesen állapította meg, hogy az elsődleges kérdés nem az egyéni büntetőjogi felelősség vagy egy állam nemzetközi jogi felelősségének megállapítása, hanem egy fegyveres konfliktus nemzetközinek vagy nem nemzetközinek minősítése.⁸³ Tekintettel azonban arra, hogy a testület ebből automatikusan államfelelősségi következtetéseket is kilátásba helyezett,⁸⁴ és hogy ettől kezdve az államfelelősség (amúgy még az államfelelősség jogintézményén belül is helytelenül alkalmazott) betudási mércéit alkalmazta,⁸⁵ összemosta vizsgálódásának eredeti tárgyát az államfelelősség kérdésével.

⁷⁷ Ilyenek pl. a kiemelt jelentőségű UN Doc. S/RES/1368 (2001) és UN Doc. S/RES/1373 (2001) BT-hat.-ok is.

⁷⁸ Lásd pl. UN Doc. A/RES/56/88, UN Doc. A/RES/59/46, UN Doc. A/RES/63/129, UN Doc. A/RES/68/119 (Measures to eliminate international terrorism).

⁷⁹ *Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, Judgment of 27 June 1986, I.C.J. Reports 1986, para 113.

⁸⁰ Lásd pl. *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment of 19 December 2005, I.C.J. Reports 2005, para. 157.

⁸¹ Míg az előbbi az ARSIWA 8. cikkének mércéje, addig az utóbbi a 4. cikkbe foglalt *de facto* állami szervek azonosítására szolgál.

⁸² Lásd erről bővebben KAJTÁR Gábor: „An Overall Critique of the Overall Control Test” in CSAPÓ Zsuzsanna (szerk.): *Emlékkötet Herczegh Géza születésének 85. évfordulójára: A ius in bello fejlődése és mai problémái* (Pécs: PTE ÁJK 2013) 82–98.

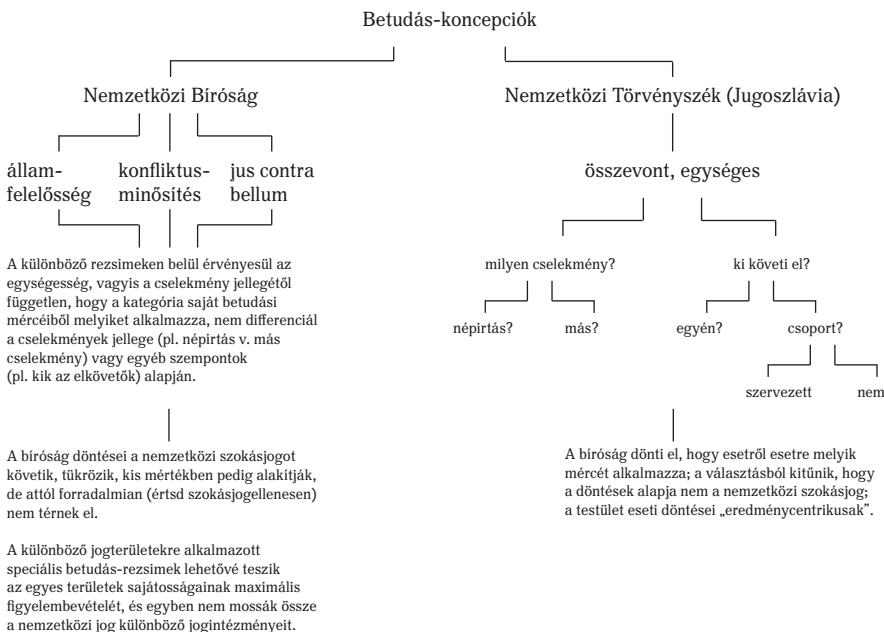
⁸³ *Prosecutor v. Tadić* Appeals Chamber, 2 October 1995, Case no. IT-94-1-AR72, 104. bek.

⁸⁴ *Prosecutor v. Tadić* Appeals Chamber, 2 October 1995, Case no. IT-94-1-AR72, 97. bek.

⁸⁵ Lásd *Prosecutor v. Tadić* Appeals Chamber, 2 October 1995, Case no. IT-94-1-AR72, 102–145. bek.

4. ábra.

Betudás-koncepciók a Nemzetközi Bíróság és a Jugoszláviai Törvényszék gyakorlatában

Ráadásul az egységesnek feltételezett betudási mércét jogpolitikai⁸⁶ és büntéspolitikai⁸⁷ motivációk alapján szokásjogellenesen radikálisan kitágította. Dogmatikai síkon ennek eredménye a fogalmak és jogintézmények összekeveredése, gyakorlati szempontból pedig egyrészt annak kijelentése, hogy egy egyértelmű

⁸⁶ „A teljes körű ellenőrzés fennállásához szükséges feltételeket a törvényszék igen rugalmasan határozta meg, nem is titkolva azt, hogy az ily módon kidolgozott 'teszt' lehetővé teszi a jugoszláv konfliktus során elkövetett cselekmények szélesebb körének elbírálását.” JENEY Petra: „Személyenyek a Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények megbüntetésére létrehozott Nemzetközi Törvényszék joggyakorlatából” in NAGY Boldozsár – JENEY Petra: *Nemzetközi jogi olvasókönyv* (Budapest: Osiris 2002) 843–873, 852.

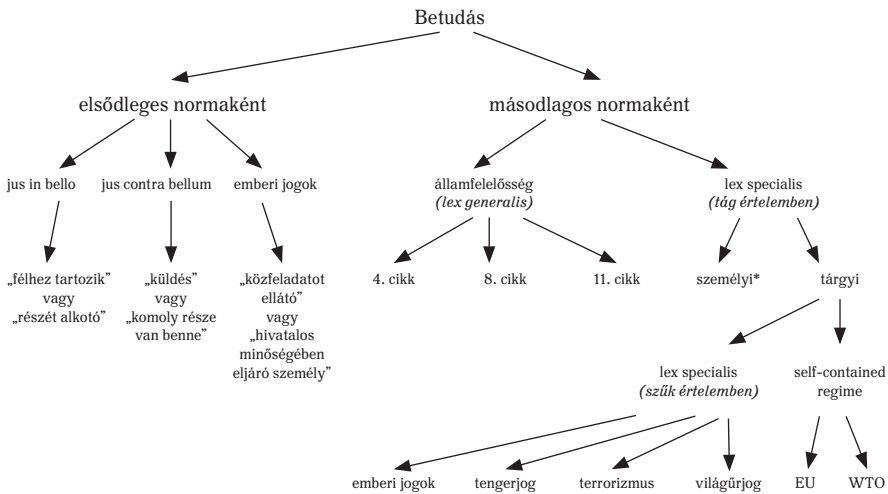
⁸⁷ „Valószínűnek tűnik, hogy az ex-Jugoszláv Törvényszék expanzív értelmezésének hátterében inkább az a szándék húzódik meg, hogy a IV. Genfi Egyezmény személyi alkalmazási körének kiterjesztésével a háború olyan áldozatainak is védelmet biztosítsanak, akikre egyébként a szerződéses rezsim nem terjedne ki, illetve, hogy az ilyen személyek elleni bűncselekmények elkövetőivel szemben alkalmazni lehessen az ún. súlyos jogsértésekkel (grave breaches) kapcsolatban fennálló jogkövetkezményeket.” HOFFMANN Tamás: „Etnicitás, nemzeti identitás és nemzetközi humanitárius jog – Az ex-Jugoszláv Nemzetközi Büntetőtörvényszék gyakorlata a IV. Genfi Egyezmény alkalmazása kapcsán” in NAGY Marianna (szerk.): *Ünnepi Konferencia az ELTE Megalakulásának 375. Évfordulója Alkalmából* (Budapest: ELTE ÁJK 2010) 323–338, 331–332.

tendencia bontakozik ki a betudás tágulása terén, másrészt a már jelentősen kitágított betudási mérce behelyettesítése egy olyan jogintézmény betudási szabályai közé, ahol az jelentős zavart és torzulást, végső soron pedig az adott jogintézmény teljes kiüresedését, céljának ellehetetlenülését eredményezheti.

Ezzel szemben, ha megfelelően értelmezzük és alkalmazzuk a különböző jogintézmények betudási mércéit, világosan látszik, hogy a betudás terén nincs olyan mértékű tágulási tendencia, amely a nem állami szereplőkkel szembeni önvédelem lehetőségét drasztikusan kitágítaná.

5. ábra.

Betudás-mércék az elsődleges és másodlagos normák szintjén

* pl. A-B-C államok között, vagy A-E-F államok között

4. IDEOLÓGIAI OKOKKAL ÖSSZEFÜGGŐ MEGÁLLAPÍTÁSOK: A BUSH-DOKTRÍNA ÉS HATÁSA

2003. február 6-án, bő egy hónappal a március 20-i iraki invázió előtt Colin Powell az ENSZ Biztonsági Tanácsának ülésén ismertette a Bush-adminisztráció később hamisnak bizonyult bizonyítékait.⁸⁸ Maureen Dowd Pulitzer-díjas újságíró a New York Times hasábjain számolt be arról a szimbolikus értékében felülmúlhatatlan hírről, hogy az amerikai külügyminiszter utólag hazugnak bizonyult felszólalásának idejére letakarták Picasso Guernica című festményének a Biztonsági Tanács

⁸⁸ „White House 'warned over Iraq claim'” *BBC News* 9 July 2003, news.bbc.co.uk/2/hi/americas/3056626.stm.

ajtajánál elhelyezett másolatát.⁸⁹ Picasso a képpel az emberiség történetének első, 1937-es spanyolországi terrorbombázásáról állít intő emléket. Nehezen képzelhető el abszurdabb diplomáciai lépés annál, hogy valaki úgy kér felhatalmazást egy másik ország (benne városok, civilek) lebombázására, hogy közben szándékosan letakarja Guernica lebombázásának emlékét, a modern művészet leghatásosabb háborúellenes alkotását.⁹⁰

A 2003-as iraki invázió egyszerre sértette meg az államok együttműködésén alapuló nemzetközi jogrendet, és mindazoknak az áldozatoknak az emlékét, akik a huszadik században hasonlóan értelmetlen háborúknak estek áldozatul. Az iraki háború több mint százezer polgári áldozatáról nem is beszélve.⁹¹ Powell február 6-i előadása, annak előkészítése, majd a teljes iraki invázió megfontolt tervezés eredménye volt. Obama még elnökjelöltként rámutatott, hogy az iraki beavatkozásnak soha nem lett volna szabad megtörténnie,⁹² a háború konvencionális eszközeivel eleve alkalmatlan volt egy új veszélyforrás kezelésére, nagymértékben ásta alá a nemzetközi jog tekintélyét és egyben az Egyesült Államok értékeibe vetett hitet.⁹³ Már a háború megindításakor adta magát a kérdés, hogy kik, miért és hogyan⁹⁴ juthattak olyan döntésre, amely az Obama-adminisztráció többéves erőfeszítése ellenére máig meghatározza a nemzetközi jog és az Egyesült Államok megítélését?⁹⁵

A neokonzervatív politika meghatározó személyiségeinek Irakkal és a nemzetközi joggal kapcsolatos megnyilvánulásai világossá teszik, hogy a Bush-doktrína egy, a nemzetközi joggal szembenálló ellenideológia, amely győzelme esetén nem módosítja a nemzetközi jog egyes normáit, hanem normatív tartalmának megszüntetéséhez vezet. Tágabb értelemben véve természetesen maga a nemzetközi jog is felfogható ideológiaként, hiszen mint nézetrendszer a (nemzetközi) társadalom felépítésére és működésére vonatkozik, és a gyakorlati politikai program jellege is kimutatható.⁹⁶ Igaz ez különösen az 1945 utáni ENSZ-alapú nemzetközi jogra,

⁸⁹ Maureen Dowd: „Powell Without Picasso” *The New York Times* 5 February 2003, www.nytimes.com/2003/02/05/opinion/powell-without-picasso.html; Maureen Dowd: *Bushworld – Enter at Your Own Risk* (New York: The Berkley Publishing Group 2004) 313. Lásd még Betsy Pisik: „The Picasso Cover-Up” *Washington Times* 3 February 2003, www.commondreams.org/headlines03/0203-13.htm.

⁹⁰ Lásd www.ardaily.com/index.asp?int_sec=2&int_new=3964&b=powel#.UTDIW1eWM9s.

⁹¹ Lásd www.iraqbodycount.org/analysis/numbers/2011/. Lásd még www.ipnw.de/commonFiles/pdfs/Frieden/Body_Count_first_international_edition_2015_final.pdf.

⁹² A 2016-os elnökválasztási kampányban az összes republikánus elnökjelölt hibának nevezte és elutasította a 2003-as iraki háborút. Lásd www.nbcnews.com/meet-the-press/colin-powell-invasion-iraq-badly-flawed-n422566.

⁹³ Barack OBAMA: „Renewing American Leadership” *Foreign Affairs* 2007/4. 4.

⁹⁴ Erről bővebben lásd KAJTÁR Gábor: „A neokonzervatív gondolkodás alapjai és hatásuk napjaink amerikai Irak-politikájára” *Kül-Világ* 2004/2.

⁹⁵ Putyin az ukrán válság során, 2014 márciusában többek között azzal érvelt, hogy nem Oroszország, hanem épp az Egyesült Államok volt az, amely 2003 márciusában az iraki invázió megindításával delegitimálta a nemzetközi jogot. Patrick GOODENOUGH: „Putin Points to U.S. Interference in Afghanistan, Iraq and Libya”, cnsnews.com/news/article/patrick-goodenough/putin-points-us-interference-afghanistan-iraq-and-libya. Lásd még VALKI László: „Obama: nem vagyok azonos elődömmel” *Élet és Irodalom* 2014. október 3.

⁹⁶ Scott rámutat, hogy a nemzetközi jog ideológiai jellege megfelelő magyarázatot kínál számos olyan esetre, amikor az államok annak ellenére követik a nemzetközi jogot, hogy az nem áll érdekükben

amelynek anyagi- és eljárásjogi, valamint intézményi mozzanataiban mindenhol tetten érhető az az erőfeszítés, amely rendező elvként kíván szolgálni politikai, vallási, etikai, filozófiai, sőt (belső) jogi síkon is. Ez utóbbi esetén elég csak a nemzeti jogokra való hatáskifejtésére, vagy a nemzetközi jogon belül a *jus cogens*, *erga omnes*, az ENSZ Alapokmány 103. cikkére, vagy a nemzetközi jog alkotmányosodására, a nemzetközi közösség-koncepciók funkcióira utalni.

9/11 után sokak szerint elfogadhatóvá vált, hogy a demokráciát, az emberi jogokat és a *rule of law* eszméjét jogellenes módon kell fenntartani. Természetesnek veszik, hogy amíg az egyik esetben egy állam a nemzetközi jogra hivatkozva kényszeríti ki egy másik állam normakövetését, addig saját érdekében figyelmen kívül hagyhatja a nemzetközi jogot. A súlyos kudarcok ellenére Wolfowitz és egykori kollégái a mai napig nem tekintik hibának az iraki háborút. Wolfowitz egy 2013-as interjúban kifejtette, hogy Irakot már 1991-ben meg kellett volna tartósan szállni. Szerinte Iránnal szemben is keményebben kellene napjainkban fellépni, és a szíriai helyzetet is az irakihoz hasonló módon kellene kezelni.⁹⁷

A jog számára a legnagyobb veszély azonban nem a neokon ideológiában, hanem annak a nemzetközi jog klasszikus területeire való beszívargásában rejlik. Jeane Kirkpatrick a nemzetközi jogra mint a rossz és a gyenge összeesküvésére tekintett, amelynek célja a jó és az erős korlátozása.⁹⁸ Mivel pedig ezt a szerepet a neokonok szerint manapság az Egyesült Államok tölti be, ki kellett mutatni, hogy a nemzetközi jog nem tölti be funkcióját, az általános erőszaktilalom már régóta ellentétes az állami gyakorlattal, az ENSZ pedig nemhogy rosszul működik, de kártékony és megreformálhatatlan is.⁹⁹ Sajnos nem ritka, hogy nemzetközi jogászok maguk gyengítik annak a normarendszernek a legitimitációját, amelynek kutatására, tanítására és fejlesztésére vállalkoztak.

Tipikus példa erre Michael J. Glennon,¹⁰⁰ aki munkásságában módszeresen ássa alá a BT és az ENSZ, valamint a kollektív biztonsági rendszer működését, annak

(realizmus) és az önmagában a jog normatív erejéből sem következik (pozitivizmus). A nemzetközi jog ideológiaként felfogva kiemeli, hogy e jogág ereje jelentős részben az ideák erejéből származik. Ilyen ideának tekintem pl. hogy vannak emberi jogaink, hogy a tengerek szabadon hajózhatók, hogy a terület feletti légtér bizonyos magasságig az adott államhoz tartozik, hogy bizonyos természeti kincsek az emberiség közös örökségét képezik, ill. végső soron azt, hogy konfliktusainkat érdemes inkább békés úton, előre lefektetett szabályok alapján megoldani, mint erőszakkal. Ezekből az ideákból épül fel egy ideológia, jelen esetben pedig a nemzetközi jog. Bővebben lásd Shirley V. SCOTT: „International Law as Ideology: Theorizing the Relationship between International Law and International Politics” *EJIL* 1994/1. 1–14.

⁹⁷ Danielle PLETKA: „Paul Wolfowitz on Iraq Ten Years Later” *American Enterprise Institute* March 19, 2013, www.aei.org/publication/paul-wolfowitz-on-iraq-ten-years-later/. Erre reagálva a New York Times emlékeztetett: az óriási ember- és pénzügyi áldozattal járó háború értelmetlen és kontraproduktív volt, ráadásul ideológiai okokból hírszerzési információk manipulálására épült. „The Editorial Board: Ten Years After” *New York Times* March 19, 2013, www.nytimes.com/2013/03/20/opinion/ten-years-after-the-iraq-war-began.html?_r=1.

⁹⁸ Tom FARER: *Confronting Global Terrorism and American Neo-Conservatism – The Framework of a Liberal Grand Strategy* (Oxford: OUP 2008) 44.

⁹⁹ Bővebben lásd FARER (98. l.) 43–55.

¹⁰⁰ A Fletcher School of Law and Diplomacy, Tufts University nemzetközi jogász professzora. Lásd pl. Michael J. GLENNON: *Limits of Law, Prerogatives of Power: Interventionism After Kosovo* (New

teljes bukásáról értekezve.¹⁰¹ Glennon kiemeli például a 2003-as Irak elleni támadás kapcsán, hogy ha a BT nem teszi azt, amit az Egyesült Államok akar, akkor azzal működésképtelenné válik, így nem képes és alkalmas feladatai ellátására. Így az Egyesült Államoknak unilaterálisan kell cselekednie.¹⁰² A szerző nemzetközi jogásként tagadja a szuverenitás és az államok jogegyenlőségének alapelvét, ezeket irreálisnak, az ENSZ struktúráját pedig ezek alapján inherensen működésképtelennek tartja.

A szerző szerint addig, amíg a Biztonsági Tanács szavazatai nem tükrözik az Egyesült Államok (neokon) külpolitikai érdekeit és ambícióit, a BT kudarcot vall, és nem tölti be feladatát. Glennon az ENSZ működésképségének helyreállításához és a konszenzusereséshez az absztrakciók elutasítását és a helyes-helytelen dichotómián való túllépést javasolja, hogy pragmatikusan lehessen foglalkozni a szenvedő emberek aktuális szükségleteivel és preferenciáival.¹⁰³ Glennon már 2002-ben is a Bush-doktrína elveit visszhangozta a neokon *The Weekly Standard* hasábjain is.¹⁰⁴ Ebben kifejtette, hogy az 51. cikk megszorításai nem rendelkeznek már jogi erővel és az Egyesült Államok bármikor élhet a megelőző csapás jogával. Több mint aggodalmat keltő, amikor egy nemzetközi jogász az 1945 és 2002 között általa össze-számlált 291 nemzetközi fegyveres konfliktusból¹⁰⁵ a következő következtetésre jut:

„Ahelyett, hogy az adott erőszak-alkalmazásokat szörszálhasogató módon represszáljának, intervenciónak, fegyveres támadásnak, agresszióknak, erőszakos ellenintézkedésnek vagy valami másnak minősítsék a nemzetközi jog gaztettekről szóló túlsematizált katalógusában, az amerikai politikacsinalóknak tanácsos inkább az amerikai emberek védelmével és jólétével foglalkozniuk.”¹⁰⁶

Glennon az iraki háború után számos fórumon ismételte nézeteit az ENSZ teljes működésképtelenségéről.¹⁰⁷ Ha van is részleges igazságtartalma az állításnak,

York: Palgrave 2001). A szerző ebben Koszovó negatív példája alapján tisztán az erő politikája mellett érvel, amely semmilyen mértékben sem egyeztethető össze az 1945 utáni nemzetközi (jog) renddel. Nem véletlen, hogy Farer is „vezető helyen” említi Glennont elemzésében, lásd FARER (22. l.) 44.

¹⁰¹ Michael J. GLENNON: „How International Rules Die” *Georgetown Law Journal* 2005/3. 939–989.

¹⁰² Michael J. GLENNON: „Why the Security Council Failed” *Foreign Affairs* 2003/3. 16–35.

¹⁰³ Michael J. GLENNON: „Fixing the UN: A Fractured Planet Needs Pragmatism” *The New York Times* Apryl 23, 2003, www.nytimes.com/2003/04/23/opinion/23iht-edglennon_ed3_.html.

¹⁰⁴ Glennon nem neokon a szó klasszikus, ideológiai-műveltségi értelmében, de a nemzetközi kapcsolatokról alkotott nézetei és a nemzetközi jog, különösen pedig a nemzetközi szervezetek szerepéről vallott elképzelései alapján törvényszerű, hogy a *The Weekly Standard*-ban publikálta írását a megelőző önvédelemről. A neokonoktól eltérő, leegyszerűsített (idealista) Platon-értelemzéséről lásd Michael J. GLENNON: „Platonism, Adaptivism and Illusion in UN Reform” *Chicago Journal of International Law* 2005-2006/2. 614, 634–635.

¹⁰⁵ Amelynek egy jelentős részét maga az Egyesült Államok robbantotta ki, a Glennonhoz hasonló attitűdtől vezérelve.

¹⁰⁶ Michael GLENNON: „Preempting Terrorism – The Case for Anticipatory Self-defense” *The Weekly Standard* 2002/19, www.weeklystandard.com/article/2105.

¹⁰⁷ Michael GLENNON: „Der Traum” *Frankfurter Allgemeine* 25 June 2003, www.faz.net/aktuell/politik/michael-glennon-der-traum-11327019.html; uő.: „The UN’s Irrelevant Relevance” *Frankfurter*

az abból ered, hogy a világszervezetet Glennon és a vele egy ideológiai iskolába tartozó jogászok, diplomaták és politikusok tették időlegesen működésképtelenné. Glennon nemcsak az eszmetársai által lebénított BT legitimitációját, hanem annak mindennemű reformját is tagadja, hiszen nyilván nem létezik olyan szervezeti konstrukció, amely teljes mértékben kiszolgáltatná az Egyesült Államok neokon külpolitikájának érdekeit.¹⁰⁸ Glennon végül megállapítja a nemzetközi jogrend teljes működésképtelenségét.¹⁰⁹

A neokonzervativizmus – tekintettel értékrendjére és külpolitikai céljaira – kizárólag rombolóan hatott a nemzetközi jogra és tágabban a nemzetközi viszonyokra is.¹¹⁰ A nemzetközi jogász mindenkori feladata, hogy fenntartsa és képviselje a nemzetközi jog relatív autonómiáját. Azt nevezetesen, hogy bár a nemzetközi jogra jelentős hatással van a nemzetközi hatalmi, biztonság-, geo-, gazdaság-, energia- stb. politika, annak autonóm voltát mindez nem szüntetheti meg. A nemzetközi jog pedig ugyanúgy (vissza)hat a nemzetközi politikai viszonyokra. Éppen ebben a hatásban, illetve e hatásba és annak jelentős magatartásformáló erejébe vetett hitben rejlik a nemzetközi jog ideológiai tartalma és ereje.

Így azok a nemzetközi jogászok, akik kiszolgáltatták a nemzetközi jogot egy (másik) ideológiának, ugyanazt a szerepet töltik be, mint akik bevontatták a falovat Trójába. A megítélésük abban az esetben, amikor pontosan tudják, hogy mit visznek be magukkal, nyilvánvalóan még súlyosabb. Oscar Schachter a következő szavakkal figyelmeztette kollégáit. Nem 2003-ban és nem is 2001-ben. Hanem 1984-ben. Intó szavai sajnálatos módon mit sem vesztek aktualitásukból:

„Feszültség és egyoldalú fellépések időszakában az ismertettekhez hasonló érvek a fegyveres beavatkozások irányába befolyásolhatják a politikát. A nemzetközi szervezet törekenysége tovább erősíti ennek veszélyét. Ez biztosan nem alkalmas időszak a nemzetközi jogászok számára, hogy gyengítsék az erőszak-alkalmazás legfontosabb normatív korlátját. A világot a demokrácia számára nem lehet jobb helyre tenni az erősnek a gyenge ellen indított új háborúval és intervencióival.”¹¹¹

Ha a neokon ideológia káros hatásaiban még bárki kételkedne, akkor idézze fel George W. Bush és adminisztrációja tetteit: az amerikai és a nemzetközi közvélemény manipulálását, a 2003-as jogellenes iraki háborút, a nemzetközi jog és az ENSZ delegitimálását, a súlyos és szisztematikus humanitárius jogsértéseket, az égbekiáltó guantanamoi visszaéléseket, az iraki Abu Ghraib börtönben történt rendszeres kínzásokat és a nemzetközi és hazai bíróságok joghatóságának és tekintélyének folyamatos megkérdőjelezését, szándékos rombolását.

Allgemeine Zeitung 02 July 2003, www.faz.net/aktuell/politik/michael-glennon-the-un-s-irrelevant-relevance-11326494.html.

¹⁰⁸ Michael GLENNON: „A Stronger Security Council is No Solution” *Financial Times* December 13, 2004, www.ft.com/cms/s/0/5568f97a-4cab-11d9-835a-00000e2511c8.html.

¹⁰⁹ Michael J. GLENNON: „Welche Rolle spielt das Völkerrecht wirklich?” *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 27. September 2004, www.seiten.faz-archiv.de/faz/20040927/fd120040927237233.html.

¹¹⁰ KAJTÁR (94. lj.).

¹¹¹ Oscar SCHACHTER: „The Legality of Pro-Democratic Invasion” *AJIL* 1984. 650.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

Az államok kompromisszumaként létrejövő jogi normák sokszor szándékosan homályosak. Ilyenkor szükségszerűen túl kell lépni a nyelvtani értelmezés szintjén, és a normaanyag logikai és rendszertani értelmezése mellett annak történeti és teleológiai értelmezését is el kell végezni. Azaz a normaszöveget tágabb jogi és történeti kontextusba kell helyezni, és segítségül kell hívni a dokumentum elfogadásának idején fennálló körülményeket, a résztvevők eredeti szándékát, valamint különös figyelemmel kell lenni arra, hogy ténylegesen mit és miért akartak szabályozni a döntéshozók.¹¹²

Az önvédelem jogának szabályai kellő pontossággal tartalmazzák, hogy az állam ki ellen, mikor, meddig, milyen módon és milyen korlátok között alkalmazhat fegyveres erőszakot.¹¹³ Ezeket a részletes szabályokat az ENSZ Alapokmányából, valamint az azzal párhuzamosan létező és azt egyben ki is egészítő nemzetközi szokásjogból ismerjük. Ezen túl a Nemzetközi Bíróság az elmúlt évtizedekben számos alkalommal értelmezte az idevágó normákat, joggyakorlatából e jogintézmény fontos részletszabályai kirajzolódnak. A hatályos nemzetközi jog kellően rugalmas ahhoz, hogy egyszerre elégítse ki az államok biztonság iránti igényét, és közben az állami gyakorlat alapján oly módon módosuljon, hogy azzal nem számolja fel az általános erőszaktilalmat.¹¹⁴

Bár az önvédelem jogát a korábbiaknál is nagyobb kihívás érte a terrorizmus elleni háború korában, az önvédelem jogával kapcsolatos normaanyag radikális módosítására nincs szükség ahhoz, hogy az egyes államok vagy azok csoportjai eredményesen tudjanak fellépni a nem állami szereplők támadásaival szemben. Védekezésül elsősorban a kollektív biztonság rendszere szolgál, valamint a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szankciók eszköztára és a (nemzetközi) büntetőjog.¹¹⁵

Azokra az extrém esetekre, amikor egy ilyen támadás jellege és volumene folytán a nemzetközi jog alapján egyben fegyveres támadásnak is minősülne, a fennálló nemzetközi jogi keretek megfelelő megoldást biztosítanak.¹¹⁶ Az elmúlt évek

¹¹² Lásd az 1969. évi bécsi egyezmény 31-32. cikkét. Kihirdette: 1987. évi 12. tvr. a szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről.

¹¹³ Még az olyan szerzők is, akik elfogadóan viszonyulnak az *unwilling or unable* teszthez, elismerik, hogy sok állam még nem döntötte el, milyen irányban fejlődjön tovább a jog. Lásd pl. Monica HAKIMI: „Defensive Force against Non-State Actors: The State of Play” *International Law Studies* 2015. 1–31.

¹¹⁴ A 3314. sz. ENSZ közgyűlési hat. 3. cikk (g) pontja könnyedén magába tudja foglalni az *unable* és/vagy *unwilling* mércét, analógiaként alkalmazva nem állami szereplők támadásaira: „egy állam területének rendelkezésre bocsátása harmadik állam elleni agresszió elkövetése céljából”.

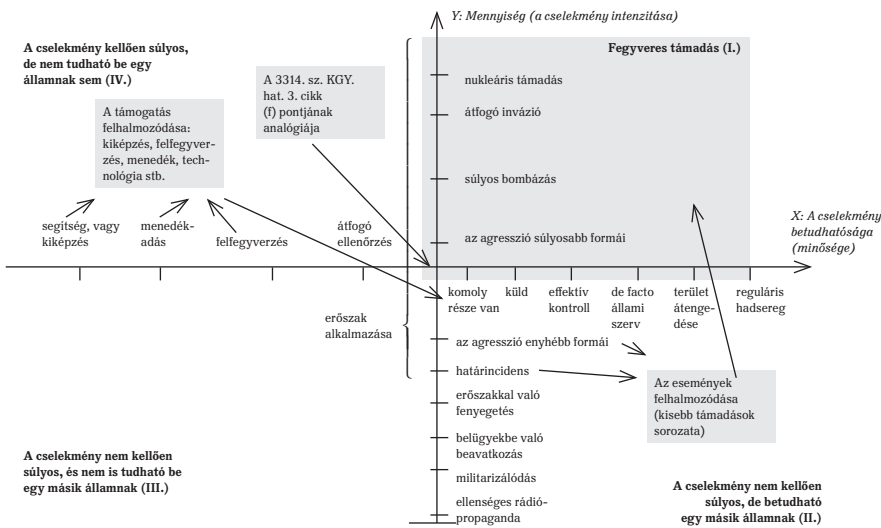
¹¹⁵ Sajnálatos módon kiváló lehetőséget szalasztott el a Biztonsági Tanács, amikor 2015. november 20-án, válaszul a párizsi terrortámadásokra nem hozott kötelező hat.-ot az ISIS elleni nemzetközi fellépésről. Az S/2015/2249 BT-hat. nem kötelező jellegéről általános konszenzus látszik kialakulni annak kétértelmű nyelvezete ellenére. Lásd Dapo AKANDE – Marko MILANOVIC: „The Constructive Ambiguity of the Security Council’s ISIS Resolution” *EJIL Talk* November 21, 2015.

¹¹⁶ A 2015. november 13-i párizsi merényletsorozat minősíthető ilyen támadásnak. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az arra adott francia, ill. nemzetközi katonai válasz szétfeszítené az önvédelmi jog klasszikus kereteit. A támadás súlya és Szíriához való szoros kapcsolódása alapján az események értelmezhetőek a hagyományos paradigma keretei között. Az államok *opinio juris*-á-

állami gyakorlatának tükrében megállapítható, hogy a betudás kismértékű tágitása következtében akár fegyveres erőszakkal is fel lehet lépni olyan nem reguláris erők fegyveres támadásai ellen, amelyekre korábban nem volt lehetőség. A fegyveres támadás súlyosságának a szintje is kissé módosult,¹¹⁷ az államok többsége kész elfogadni az események felhalmozódásának elvét, amelynek jövőbeli alkalmazásától a Nemzetközi Bíróság sem zárkózott el.¹¹⁸ A betudás radikális tágitása és a nem állami szereplőkkel szembeni közvetlen önvédelmi jog a jelenlegi rendszerben azonban értelmezhetetlen és egyben szükségtelen is.

6. ábra.

A fegyveres támadás mennyiségi és minőségi dimenziója (mozgástér)

Az ENSZ Alapokmányának az általános erőszaktilalomra vonatkozó normaanyaga az emberi civilizáció egyik csúcsteljesítménye. Hiányosságai és tökéletlenségei ellenére kétségtelen, hogy 1945-ben a nemzetközi közösségnek sikerült megállapodnia abban, hogy viszonyaikban két szűk kivételtől eltekintve nem alkalmaznak

ból pedig nem vezethető le ellentétes álláspont. Lásd Nagy-Britannia (S/2014/851; S/2015/688), Franciaország (S/2015/745; S/PV.756), az Egyesült Államok (S/2014/695), Kanada (S/2015/221), Ausztrália (S/2015/693), Törökország (S/2015/127; S/2015/563) és Oroszország (S/2015/792) a BT-hez intézett leveleit. Az *unable and/or unwilling* mérce kritikája szétfeszítené e tanulmány kereteit, de ahogy Hakimi is megállapítja, annak szokásjogi megalapozása hiányzik. HAKIMI (113. l.) 29.

¹¹⁷ Lásd pl. Tom Ruys: *'Armed Attack' and Article 51 of the UN Charter* (Cambridge: CUP 2013).

¹¹⁸ *Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America)*, Judgment of 6 November 2003, I.C.J. Reports 161, 2003, para. 64; *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment of 19 December 2005, I.C.J. Reports 168, 2005, para. 146.

fegyveres erőszakot. Az Alapokmány szövegezői és elfogadói két világháborút és számos olyan esetet éltek meg, amelyben az államok visszaéltek hatalmi helyzetükkel, illetve a jog adta vélt vagy valós mozgástérrel. A szerző meggyőződése, hogy elődeink az általános erőszaktilalmat zsinórmértékül, követendő célul, legfontosabb történelmi tapasztalatuk hagyatékául szánták az utókornak, köztük pedig a nemzetközi jogászok későbbi nemzedékeinek. Ez tükröződik az Alapokmány preambulumának kezdőtelében is. Koskenniemi híres kifejezését parafrázálva, „*a nemzetek szelíd civilizátorai*” valójában maguk a nemzetközi jogászok és ebben diszciplinájuk csupán eszközül szolgál.

TAKÁCS PÉTER*

SOMLÓ BÓDOG JEGYZETEI CICERO ÁLLAM- ÉS JOGBÖLCSELETÉRŐL**

Az 1918-as és 1919-es „influenzák és forradalmak után”¹ Somló Bódog felhagyott az ún. „első filozófia” kidolgozására irányuló törekvéssel,² s – minden bizonnyal a történelem alakulására reagálva – egy állambölcseleti mű megírásába kezdett. Elhatározását és tervét egy csaknem hatszáz lapból álló autográf kézirat³ dokumentálja, melyből egy elmélettörténeti jellegű mű körvonalai rajzolódnak ki. Bár a fennmaradt kéziratnak van egy rövid „tematikus” része is, a mű vélhetően az államelméletek történetébe ágyazva mutatta volna be az államról kialakított nézeteit. Ahogyan életművének egyik első elemzője, Litván György fogalmazott: Somló a régmúltba fordulva mondott ítéletet saját koráról.⁴ Az elmélettörténet ilyen „alkalmazását” vagy „felhasználását” nem kényszernek tekintette (hisz nem ismerte a tartós diktatúrák viszonyait, ahol ez egy lehetséges kutatói attitűd), hanem az koncepcionális teoretikus döntés volt számára.

„Minden történelemírásnak – vetette papírra – azon feladat vagy cél szempontjai szerint kell igazodnia, amelynek szolgálni kíván. Mi a következőkben az államfilozófia történelmét nem öncélként, hanem mint a rendszeres állambölcselet és politika segédeszközét üzzük. Ezért bennünket a következőkben az fog érdekelni, hogy

* Egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 9026 Győr, Áldozat u. 12.

E-mail: takacs.peter@sze.hu.

** A forrásfeldolgozást és e bevezető megírását az OTKA K 108790. számú, *A modern állam változásai – Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok* című projektjének támogatása tette lehetővé. Az itt közölt forrásanyag elméleti háttérével kapcsolatos elgondolásaimat a *Somló Bódog államelmélete (i)* című előadásban fejtettem ki. Ez a *Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem* által szervezett, a „Magyar Tudomány Napja Erdélyben: Somló Bódog, Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiájának aktualitása (Magyar Jogfilozófusok Kolozsvári Tanácskozása)” című rendezvényen hangzott el, 2015. november 7-én, Kolozsváron. Az előadás anyagának szerkesztett és kibővített változatát *A pillanat vagy az örökkévalóság nézőpontjából?* című írásom [megjelenés alatt] tartalmazza.

¹ A különös fordulat Somló naplőbejegyzésére utal, ahol 1919 áprilisában így fogalmazott: „egy második influenza és egy második, a bolsevik forradalom után” stb. Lásd Somló Bódog: *Naplőjegyzetek* [Kézirat] OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 3038/4. köt., 1919. április 5.

² E törekvés jelentőségéről lásd SZEGŐ Katalin: „Somló Bódog értékelmélete” in SOMLÓ Bódog: *Értékfilozófiai írások* [szerk. SZEGŐ Katalin] (Kolozsvár – Szeged: Pro Philosophia – JATE 1999) 10–37, 12. Az „első filozófiából” elkészült jegyzetei később megjelentek nyomtatásban; az anyagot Moór Gyula rendezte sajtó alá. Lásd Felix SOMLÓ: *Prima Philosophia. Gedanken zu einer Ersten Philosophie* (Berlin – Leipzig: Walter de Gruyter 1926).

³ SOMLÓ Bódog: *Állambölcseleti jegyzetek* [Kézirat] OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 3039 és SOMLÓ Bódog: „Platon államtana” és *vegyes jogfilozófiai jegyzetek* [Kézirat] OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 3040.

⁴ Lásd LITVÁN György: „Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején: Somló Bódog (1873–1920)” *Valóság* 1973/8. 32–42, 41.

mit tanulhat az állambölcészlet mai művelője annak történelméből. Ezért az állambölcészlet múltjának csak azokkal a termékeivel kell foglalkoznunk, amelyek vagy a tudományok minden időkre szóló igazságait tartalmazzák, azok ismereteit előre viszik; vagy pedig oly munkákkal, amelyek a mai államfelfogásra – ha nem is tartalmaznak éppen igazságokat[de] – befolyással voltak, a gyakorlati politikába és az alkotmányfejlődésbe belefolytak és azon nyomot hagytak.”⁵

A tervezett állambölcseleti mű egy része a korábbi évtizedek során nyomtatásban is megjelent – igaz „szétszórtan” és részletekben. Két hosszabb tanulmányt – egy Platónról és egy Machiavelliről szólót – maga Somló adott le közlésre a *Magyar Jogi Szemlébe* és a *Társadalomtudományba*; ezek egyikének megjelenését még megelőlte.⁶ Számos vázlatának – így a tematikus állambölcseleti jegyzeteknek,⁷ valamint az Arisztotelész *Politikájáról* és Szent Ágoston állambölcseletéről írott feljegyzéseinek⁸ – a megjelentetése Varga Csabának köszönhető; ezek a szövegek a *Magyar Filozófiai Szemlében* és az *Állam- és Jogtudományban* jelentek meg az 1980-as években. Hosszabb vázlatai köréből nem jelent még meg az Aquinói Szent Tamás állam- és jogbölcseletéről írott jegyzet-anyag. Az egy-két oldalas jegyzetek olykor – így Polübiosz és Bodin esetén – csak fejezetcímlapok, esetleg rövid bölcsességek (Xenophón esetében pusztán annyi, hogy ő volt az ókor Machiavellije), a rövidebb vázlatok pedig – például az a négy lap, amit Kempis Tamásról, a ma már alig tárgyalt középkori teológusról és misztikusról írt – legfeljebb csak árnyalják a képet. Aki meg akarja ítélni az egész kézirat tartalmát, annak e szétszórtan megjelent és a még kéziratban lévő anyagot valahogyan egybe kell olvasnia, hogy ne mondjam: „egybe kell néznie”.

A körvonalak érzékeltetésére jelzem itt az *Állambölcseleti jegyzetek* belső terjedelmi arányait. Az *OSZK Quart. Hung. 3039* jelzetű kézirati anyag tartalma a következő: „Állambölcseleti jegyzetek” 60 lap (1–60.), „Az állambölcsezet történelme” 11 lap (61–71.), „Plátó” 93 lap (72–164.), „Xenophon” 1 lap (165.), „Aristoteles” 75 lap (166–240.), „Polybios” 1 lap (241.), „Cicero” 35 lap (242–276.), „Szent Ágoston” 37 lap (277–313.), „Kempis Tamás” 4 lap (314–317.), „Aquinói Szent Tamás” 40 lap (318–357.), „Machiavelli” 4 lap (355–358.). A *Quart. Hung. 3040* kézirat tartalma: „Platon államtana” 33 lap (1–33; ez gyakorlatilag a *Magyar Jogi Szemlének* leadott írás végleges kézírata), „Xenophon” 6 lap

⁵ Somló 3039 (3. lj.) 64–65.

⁶ Somló Bódog: „Platón államtana” *Magyar Jogi Szemle* I. 1920. május 1. V. 290–300; különlenyomat [Magyar Jogi Szemle Könyvtára 2.] (Budapest: Pallas 1920) 1–13. és Somló Bódog: „Machiavelli” *Társadalomtudomány* 1921/1. 41–69; különlenyomat (Budapest: Politzer 1921) 1–32. (Az 1921-ben indult *Társadalomtudomány* az írást Moór Gyula Somlóról szóló nekrológja [17–40.] után közölte.)

⁷ Somló Bódog: „Állambölcseleti jegyzetek” [közvetette Varga Csaba] *Állam- és Jogtudomány* 1985/2. 363–373. Lásd ehhez bevezető elemzéseként VARGA Csaba: „Somló Bódog végső summázata: az ismeretlen Állambölcseleti jegyzetek” *Állam- és Jogtudomány* 1985/2. 359–363.

⁸ Somló Bódog: „Aristoteles” [jegyzetek] *Magyar Filozófiai Szemle* 1981/6. 819–835. és „Somló Bódog Jegyzetei Augustinus állambölcseletéről” *Állam- és Jogtudomány* 1985/4. 778–783. Mindkettőt közvettette Varga Csaba; bevezető elemzéseként lásd VARGA Csaba: „Somló Bódog jegyzetei Arisztotelész állambölcseletéről” *Magyar Filozófiai Szemle* 1981/6. 816–819. és uő.: „Somló Bódog jegyzetei Augustinus állambölcseletéről” *Állam- és Jogtudomány* 1985/4. 777.

(34–39.), „Bodin” 1 lap (40.) és „Machiavelli” 217 lap (41–258; ez gyakorlatilag a *Társadalomtudományban* megjelent cikk előzetes kézírata).

Az alábbiakban Somló Bódog Cicero állam- és jogbölcseletéről szóló, eredetileg 34 lapból álló kéziratát tesszük közzé.⁹ A szöveget az időközben történt helyesírási változtatások szerint korrigáltam, ideértve az ógörög nevek írásmódjában bekövetkezett változásokat is. Az alkotómunka során elkerülhetetlen kisebb elírásokat, befejezetlenségeket vagy szóismétléseket értelem szerint javítottam. Néhány helyen kis mértékben stilisztikai szempontból is kiigazítottam a szöveget – nagyjából úgy kezelve a dolgot, mintha a szerző bevitte volna azt egy könyvkiadó vagy folyóirat szerkesztőségébe, ahol nemcsak az alkotót, de az olvasói igényeket is tisztelik, és gyakran javasolnak kisebb változtatásokat. A stilisztikai javítások során ugyanakkor igyekeztem megőrizni a szövegek kézirat-jellegét, tehát bizonyos fokú befejezetlenségét is. Ennek volt része, hogy néhány kiolvashatatlan szót „?”-lel jelöltem, a rövidítéseket többször nem oldottam fel, stb. A szöveg gondozása során a lehető legnagyobb gondossággal igyekeztem eljárni.¹⁰

A kézirat margóján többféle feljegyzést találunk: részint szerzői oldalszámozást római és arab számokkal (ez vélhetően az anyag egy későbbi rendezését kívánta megkönnyíteni), részint Cicero műveinek helyeit jelző számokat vagy rövid utalásokat. Az előbbieket elhagytam, az utóbbiakat nem, hiszen azok Somló munkamódszerébe engednek bepillantást. E módszer megfigyelése egyébként is tanulságos lehet. Mint az itt közölt szövegből is mindjárt látható, Somló – egy általános értékelés és szellemes kritikai áttekintés után – elsősorban a klasszikus szövegek közvetlen, de általánosítható mondandóját emelte ki, és azokhoz fűzött hosszabb-rövidebb reflexiókat. Eleinte hosszabbakat és elvontabbakat, aztán rövidebbeket, itt-ott szinte beleragadva a szövegbe, mígnem aztán egy-egy fontos kortársi szempont újból kiemelte abból, hogy saját korára vonatkoztassa a régi gondolatokat. Már pusztán e módszer miatt is érdemes tanulmányozni e jegyzeteket.

A kézirati anyagban nincsenek lábjegyzetek; az alábbi szöveg valamennyi jegyzete tőlem származik és azok a mai olvasónak szólnak. Jellegük, mennyiségük (száruk) és szövegük kialakításakor az állam- és jogbölcselet kérdései, Somló Bódog elmélete, esetleg Cicero magyar recepciója iránt érdeklődő tipikus olvasó vélhető igényeit vettem alapul.

⁹ A kézirat gondozásában és a jegyzetapparátus elkészítésében segítségemre volt Busa Réka, akinek itt köszönöm meg közreműködését. Ugyancsak köszönöm az *Állam- és Jogtudomány* anonim lektorának észrevételeit s Kőnczöl Miklós szövegezéssel kapcsolatos tanácsait és segítségét. Megjegyzem, hogy Somló Bódog kézirati hagyatékának, naplójának és levelezésének tanulmányozását – VARGA Csaba korábbi közleményei (lásd 7–8. l.) mellett – SCHWEITZER Gábor és HALÁSZ Iván: „Peregrináció Germániában: Somló Bódog a lipcsei és a heidelbergi egyetemen (1896–1897)” című írása (*Jogtudományi Közlöny* 2010/6. 286–297.) ösztönözte.

¹⁰ E módszert alkalmaztam a *Jogbölcselet. Somló Bódog egyetemi ny. r. tanár Jogi Alaptan című műve nyomán* (Budapest: Grill 1920) című szöveg gondozásakor annak újraközlése során. Lásd SOMLÓ Bódog: *Jogbölcselet. A Juristische Grundlehre kivonata* [szerk. TAKÁCS Péter] (Miskolc: Bibor 1995). A szövegkorrekciók ellenőrzésére szolgáló kéziratot a *Jogbölcselet* esetén az Országgyűlési Könyvtárban helyeztem el. Jelen esetben is gondoskodok arról, hogy a szövegkorrekciók iránt érdeklődő szakmai közvélemény egy nyilvános közkönyvtárban viszonylag könnyen ellenőrizhesse munkámat.

SOMLÓ BÓDOG: CICERO***

Friedrich Cauer
Ciceros politisches
Denken. Berlin, 1903.¹¹

Hosszadalmas és szónokias fejtegetéseiben Cicero a sztoikusok filozófiája nyomán elemzi az állam és a jog kérdéseit, munkái címében – *de re publica* és *de legibus*¹² – Platón követve.

Műveinek formája tisztán rétorikai. Amikor ír, akkor is a szónoki *interrogatiók*¹³ halmozása, a szónoki fordulatok tömege tódul tollára, mint ajakára a bíróság előtt. A tömegnek ez az állandó jelenléte Cicero írásaiban abban is érzékelteti hatását, hogy az érvek finomságai, a fejtegetések pontossága tekintetében sem hatol sokkal messzebbre, mint amennyire azt képzelt közönsége megengedi. Úgyhogy nemcsak eredetiség, de mélység tekintetében is messze elmarad görög eszményképei mögött, akiknek derék népszerűsítőjévé vált, ami persze nem mehetett azoknak erős gígitása nélkül.

Ciceróra kitűnően illik, amit tréfás kedvében egy éles nyelvű elődöm mondott egyik társáról: amit írt, azt mind olvasta, s amit olvasott, azt mind megírta.

Sajátságosak a történelem útjai és az abban szerepet játszó nemzetek jellemvonásainak levezetése. Ha az egyes nemzeteket a maguk elkülönülésében tekintjük, nagyon csábító azokat Platón módszerével nagy embereknek nézni, és sajátosságaikat mintegy öreg betűs írással¹⁴ szedni, vagy mai szóval mintegy plakát stílusban és nyomásban kibetűzni egyet s mást abból, ami kicsiny és finom betűs apró írással van az egyes ember lelkébe írva.

*** Forrás: SOMLÓ 3039 (3. lj.) 242–276.

¹¹ Az *Állambölcseleti jegyzetek* egyes fejezeteinek élén Somló Bódog minden esetben megadja azt a művet, vagy azokat a műveket, amelyeket az adott szerző gondolatainak rekonstruálásakor és értékelésekor kiindulópontnak tekintett, leggyakrabban használt, esetleg az adott fejezetben hivatkozott. Magában a szövegben aztán ritkán, s elsősorban kortárs magyar szerzők esetén alkalmazott referenciákat. A Cicero-fejezet élén Ludwig Eduard Friedrich CAUER német klasszika-filológus és ókortörténész (1863–1932) széles körben ismert, nagy hatású munkájára utalt. A mű teljes címe: *Ciceros politisches Denken. Ein Versuch* (Berlin: Weidmann 1903). A 20. sz. elején egyébként Magyarországon alkalmilag hivatkozták Cauer más írásait is; lásd pl. *Akadémiai Értesítő* 1912/3. 146. stb.

¹² Utalás Platón *Az állam (Politeia)* és *A törvények (Nomoi)* című műveire. Az előbbi latinul már az ókoriak is *De re publica* címen ismerték (aminek nyomán egyébként több nyugati nyelvre is így fordították, s angolul pl. *The Republic*, a régebbi német kiadványokban *Die Republik* cím alatt szokták megjeleníteni). Magyarul Cicero *De re publicája* „Az állam”, *De legibus* „A törvények” címen jelent meg. Vö. CICERO: *Az állam* [ford. HAMZA Gábor – HAVAS László] (Budapest: Akadémiai Kiadó 1995) és CICERO: *A törvények* [ford. SIMON Attila] (Budapest: Gondolat – DE ÁJK 2008).

¹³ Az *interrogatio* retorikai kérdés, pontosabban annak – a *dubitatio*, *subjectio* stb. melletti – egyik formája, amely nem igényel feleletet, mert csak egy állítást nyomatékosít, vagy felfokozott érzelmet fejez ki.

¹⁴ A szokásosnál nagyobb méretű betűvel készült írás.

Így a politika irodalmának történelme kihívja azt a sokszor feltolakodott megfigyelést, hogy annak a nemzetnek, amely az állam ügyeinek vitelét oly csodás tökéletességre vitte, amely belső jogának kiépítésében messzi századok mintaképet szolgáltatva és külső politikájának bölcs gyümölcseként a legendás római birodalmat alapította, ennek a gyakorlatias, államias, jogi és politikai tehetség dolgában annyira kiváló népnek nem adatott meg a jogról és az államról való elmélkedésben jelentékenyebbet alkotni. Az ember szinte szkeptikussá válik a tudományágak értékére nézve, ha meggondolja, hogy a rómaiaknak nem volt tehetségük a jogbölcsetre és a politikára.¹⁵

Az államot igazgatni és az államról elmélkedni – két különböző dolog. Már Arisztotelésznek is feltűnt, hogy nem a nagy államférfiak szokták nekünk a politikát tanítani. Így van ez egyébként más területeken is. Nagy poétának lenni és nagy esztétának, meg irodalomtörténésznek lenni két dolog. De ki mondhatná, hogy az esztétának és az irodalomtörténésznek semmi jelentősége nincs egy nemzet kultúrájában?

Cicero igen határozott önérzettel bíró államférfi. Munkája több helyén (*De rep.* I. 23) Platón fölé helyezi írását. Másutt azzal dicsekszik, hogy amíg előtte az államról szóló nagy államférfiak nem voltak jártasak az elmélet világában, viszont az állammal foglalkozó nagy görögöknek nem volt államférfiúi gyakorlatuk, ő mindkét előnyt egyesíti magában.

de rep.
I. 2. 2.

De republica című munkáját Kr. e. 54-ben írta.¹⁶ Polemizál azokkal, akik azt ajánlják a bölcs embernek, hogy kényelmes visszavonultságban, *procul negotiis*¹⁷ élje le napjait. Más művészetnek lehetünk birtokában anélkül, hogy azt gyakorolnánk, az erény azonban éppen a gyakorlást igényli. A legfőbb alkalom pedig az erény gyakorlására az állam vezetésében kínálkozik.

Cicero ezt a kérdést, a politikában való tevékeny részvétel kötelességét részletesen tárgyalja. Így nagyon szépen cáfolja meg például azt az ellenvetést, hogy az állam ügyeinek vezetéséhez rendszerint semmirekellő emberek tolazkodnak, akikkel egy sorba helyezkedni lealázó, akikkel szembeszállni ellenben, főleg ha a tömeget felizgatták, veszedelmes dolog. Ezért – mondják – nem bölcs dolog a gyepőt megragadni, mert a tömeg vad és féktelen szenvedélyeit úgysem tudják megzabolázni; de nem is méltó dolog, mert gyanús és nyers ellenfelekkel kell küzdeni, és ki kell tennie magát gyalázkodó gúnyolódásaiknak és sértegetéseiknek, aminek a bölcs

¹⁵ Értsd: az államelmélet művelésére. (A „politika” szó a magyarországi tudományrendszerben kb. 1945-ig „államtant”, „államelméletet” és „államtudományt” is jelentett.)

¹⁶ A mű keletkezésének idejét a mai szakirodalom 54 és 51 közé, publikálását 51-re teszi; lásd e tekintetben HAMZA Gábor: „Cicero *De re publicá*-ja és az antik állambölcselet” in CICERO 1995 (12. lj.) 10.

¹⁷ *Procul negotiis*: egy Horatiustól származó latin mondás – *Beatus ille, qui procul negotiis* (kb. boldog az, aki távol van a közügyektől) – része. Teljes szövegezéssel: *Beatus ille, qui procul negotiis Ut prisca gens mortalium/Paterna rura bobus exercet suis, Solutus omni foenore*. Kb.: Boldog az, ki ügyes-bajos dolgoktól távol, mint a halandók régi nemzetsége, ősi földet művel ökreivel és nem uzsoráskodik. Vö. Horatius FLACCUS: *Epodos 2*. Lásd *Horatius ódái és epodosai* [ford. ifj. Szász Béla] (Budapest: Franklin 1913).

nem teszi ki magát. Azt feleli erre Cicero: mintha a nemeslelkű bátor férfiak jobb okot találhatnák arra, hogy hazájuk szolgálatába álljanak, mint azt, hogy ne kelljen az alacsony gondolkodásúaknak engedelmeskedniük, s hogy ne engedjék, hogy az ilyenek addig marcangolják az államot, amikor már, még ha ha akarnák is, nem tudnak rajta többé segíteni.

Már pedig azt ne higgye senki, hogy csak úgy hirtelenjében az állam segítségére siethet, akármilyen bajban is lássa. Aki nem tanulta meg csendes időkben vezetni az állam hajóját, nem lesz képes annak kormányát megragadni, amikor a hullámok magasra csapnak. I. 6.

Nincsen feladat, amely közelebb hozza az emberi erényt isten szelleméhez, mint egy állam alapítása vagy fenntartása. I. 7.

Az állam a nép ügye. A nép azonban nem bármi módon összeverődött embertömeg, hanem közös jog és közös érdek által összefűzött tömeg. A népet nem a gyengeség érzete, hanem a társas ösztön hozza össze. A természet nem elszigetelt életre és csatangolásra, hanem a társas életre alkotta az embert. Így az állam sem mesterséges intézmény. *de rep.* I. 25.

Ha nem megegyezésen nyugvó jog fűzi össze az emberek társasságát, ahol nincs igazságosság, ott nincs is állam, ott csak egy embertömeg szabályai vannak, amely nem érdemli meg a nép nevét. III. *fragm.*

Az államhatalom lehet egynek, a kiválóknak vagy a népnek kezében, mondja görögjeit követve Cicero. (*Regnum – civitas optimatium – civitas popularis.*)¹⁸ Ami mármost az alkotmányformák értékelését illeti, azt mondja Cicero – Arisztotelész és Platón között közvetítve –, hogy azok bármelyike, ha azt a célt szolgálja, amelyért az állam létrejött, ha nem is tökéletes, és nem is a legjobb állam mintaképe, de mégis tűrhető. Ha ugyanis akár a király, akár a kiválók, akár a nép uralma – bár ez az utóbbi a legkevésbé helyes – bölcs és méltányos, s ha egyenlenségek és szenvedélyek nem zavarják, szilárd alapra helyezkedhetik. *de rep.* I. 16.

Azonban – s e részben megy azután túl Cicero Platónon és Arisztotelészen – e tiszta formák egyikéért sem lelkesedik. A királyságban és az arisztokráciában a tömeg ki van zárva a szabadságból és az államhatalomban való részesedésből; viszont ha a nép tartja kezében az egész államhatalmat, ez az egyenlőség még akkor is egyenlőtleniséget jelent, ha igazságosan és méltányosan gyakorolják, mert az arra valóságnak nincsenek benne fokozata. Bármily és igazságos is lett légyen Kúrosz, a híres perzsa király,¹⁹ nem nagyon kívánatos a közügy ilyen állapota, amelyben minden egy ember kénye-kedvétől függött. Bármily igazságosak is I. 27.

¹⁸ A királyság, az arisztokrácia és a demokrácia szokásos latin megnevezései a római időkben.

¹⁹ *Kúrosz*: II. vagy Nagy Kúrosz, perzsa uralkodó (575–530), aki meghódította a médek, elfoglalta Újbabilont és legyőzte Kroiszoszt (Krözust), amivel meghódította Lúdiát is. Birodalmának határai délen Egyiptomig, keleten az Indus folyóig, északon Hellészpontoszig terjedtek ki. Uralmát azért mondják „tűrhetőnek”, sőt „szeretetre méltónak”, mert – talán zoroasztriánus hite okán – toleráns volt más népek vallásával szemben, s a népeket nem olvasztótéglély-szerűen egybeolvasztó, hanem nyelvüket és vallásukat megőrző (ma így mondanánk: „multikulturális”) társadalmában kiadta az „első emberi jogi kartának” mondott dokumentumot.

legyenek a massiliai²⁰ kiválói, a nép helyzete mégis a rabszolgasághoz hasonlatos; s ha Athén bizonyos korszakaiban nem is történhetett más, mint az, amit a népgyűlés határozott el, az állam ékessége elveszett, mert a méltóság fokozatai hiányoztak benne.

- I. 28. Ez áll a három alkotmányforma abszolút tiszta, vegyítetlen állapotára nézve. De még az a hiba is jellemzi azokat, hogy mind a három nagyon hajlamos arra, hogy könnyen átmenjen valamely közelfekvő elfajzásba. Kürosz tűrhető, vagy ha úgy tetszik, szeretetre méltó uralma mindig közel jár a Phalarisz²¹ rettenetesen kegyetlen uralmának a lehetőségéhez.

Az egy ember uralma gyors léptekkel mehet át az egyikből a másikba. (Tehát nem a demokrácián keresztül, mint Platónnál.) A massiliai nemesek uralma mindig közel jár az athéni 30 zsarnok lehetőségéhez. Az athéni népuralom pedig – tudjuk – könnyen fajult a tömeg dühöngő rémuralmává.

- I. 29. De más sorrendben is követhetik egymást ezek az alkotmányformák. Úgyhogy ebből a forrongások és átalakulások csodálatos körforgása adódik. Ám ezt csak egy nagy, szinte isteni államférfi képes felismerni, előrelátni, feltartóztatni és helyes irányba terelni.

- III. 31-32. Az ún. elfajult államformáktól ugyanakkor Cicero megtagadja az állam nevét. *Ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, sed nullam esse rem publicam.*²² A zsarnokság nem elfajult állam, hanem nem is állam.

33. S ugyanez áll az olyanról, amely egy *factio*²³ kezén van. De legkevésbé a nagy tömeg erőszakos uralma érdemli meg az állam nevét. Egy ilyen embertömeg nem kevésbé zsarnok, mintha egy ember volna, sőt nincsen ragadozóbb fenevad, mint a nép nevét és jellegét követelő nyers tömeg.

Cicero egy három tiszta államformából összetett, vegyes és mérsékelt alkotmányt tart a legjobbknak.

- I. erre nézve Cauer,* Már Platón kortársa, Arkhütasz²⁴ felvetette ezt a gondolatot, amely a sztoa bölcséletében is uralomra jutott. *Diog. Laert.* VII. 131.²⁵ A görög gyakorlat azonban

²⁰ *Massilia (Massalia)*: egy i. e. 600 körül alapított görög gyarmatváros, a mai Marseilles területén.

²¹ *Phalarisz*: a szicíliai Akragasz (jelenleg Agrigento) zsarnoka, aki kb. 570 és 554 között uralkodott, híresen kegyetlen módszerekkel. Politikai okból állítólag emberhúst is evett, ellenfeleit pedig egy furcsa kondérban, egy alulról tűzzel melegíthető bika alakú bronz tartályban megsütötte, miközben ő maga a „bika bögését” hallgatta.

²² Kb. ahol zsarnok van, ott nem pusztán romlott az állam, hanem egyáltalán nincs is állam. (Cicero teljes szövege a dialógus kontextusa miatt az idézetnél bővebb: *Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rem publicam*; vö. *De re publica* III. 31. (43). Magyarul: „Ahol tehát tyrannus van, ott nem egy romlott államról van szó, miként azt már tegnap mondtam, hanem, miként azt mostmár a megfontolás mondatja velünk, egyáltalán nem is létezik semmiféle állam”; lásd *Az állam* III. könyv, 31. (43), CICERO 1995 (12. lj.) 168.

²³ A régi magyar és modern európai nyelvekben a *factio* a részérdeket megjelenítő és annak érvényesítéséért akár önző módon is küzdő pártcsoporthoz (kb. frakció, politikai párt) megfelelője.

²⁴ *Arkhütasz*: (428–347) ókori matematikus és asztronómus, államférfi és filozófus; (a ma olaszországi) Tarentum szülőtte. A püthagoreus Philolaosz tanítványa, a knidoszi Eudoxosz tanára. Platón kortársa és barátja.

²⁵ Utalás Diogenész LAERTIOSZ (180–240) görög történetíró *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben* című művére, magyarul 2 kötetben [ford. ROKAY Zoltán] (Budapest: Jel 2005). (Az Arkhütaszról szóló rész a VIII. könyvben olvasható.)

nem valósította meg ezt az ideált. „Ekkor lépett a római állam” – mondja Cauer, 34.
Ciceros politisches Denken, 1903, 35.1. – „a görögök látókörébe.” Az elméletileg 35.(?)
képzett görög a római állam fölényét a görögökkel szemben azzal vélte megmagya-
rázhatónak, hogy a tökéletes alkotmányt, amelyet a görögök több ízben leírtak, de
sehol meg nem valósítottak, Rómában élő valósággá vált. Polübiosz,²⁶ akinek sok
alkalma volt hazája hanyatló államai után a római állam erejét megismerni, fejtet-
te ki azt a gondolatot, hogy a sokat dicsért *vegyes alkotmány* a rómaiban nyert élet-
tet. (*Polübiosz*, VI. 3. II. 12.) Úgyhogy Cicero ezt a gondolatát is görög forrásból
merítette.

Azt a kérdést vizsgálva, hogy a három tiszta alkotmány közül viszonylag még I. 38.
melyik a legjobb, Cicero a görög irodalomban felmerült érveket állítja egymás- 39.
sal szembe és a maga részéről akként dönt, hogy a három közül viszonylag még a 40.
királyság a legjobb. E részben jórészt Platón követi.

*Imperium, quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest. (38.)*²⁷

A legjobb alkotmány azonban az lesz, amely ennek a háromnak a keveréke és 45.
azokat egyensúlyban tartja. Legyen ugyanis az államban egy legfőbb és királyi
elem; bizassék az államhatalom egy része az előkelőkre, míg bizonyos dolgok a nép
ítéletének és akaratának maradjanak fenntartva. Az ilyen alkotmány előnyei: nagy-
fokú egyenlőség, amelynek hiányát a szabadok nem képesek sokáig elviselni; más-
részt állandóság; az ilyen alkotmány a vezetők különös hibái nélkül nem egy könny-
nyen változik. Nincs is ok a felforgatásra ott, ahol ki-ki erősen áll a maga helyén,
és nincs hová zuhannia.

E legjobb alkotmány mintaképét Cicero a korabeli római alkotmányban látja. 46.

Catót követve²⁸ azt dicséri a római alkotmányon, hogy amíg más alkotmányok II. 1.
egy ember műveként jöttek létre, s illyeformán Mínosz, vagy Lükurgosz, Thészeusz,

²⁶ *Polübiosz* (200k.–118) élete egy részében Róma szolgálatában állott görög történétíró és politi-
kus; fő műve a 40 könyvből álló *Historiai*, azaz *Kutatások*, magyarul: *Polübiosz történelmi könyvei*
2 köt. [ford. MURAKÖZY Gyula et al.] (Gödöllő: Attraktor 2002), melyben azt mutatja be, hogy
miként hódította meg Róma a Földközi-tenger medencéjét.

²⁷ Kb. a legfőbb hatalom senkié, hacsak nem egyé. Az idézett hely teljesebb szövege a következő:
„(Scipio) cur igitur dubitas quid de re publica sentias? in qua si in plures translata res sit, intellegi iam
licet nullum fore quod praesit imperium, quod quidem nisi unum sit esse nullum potest”; vö. *De re pub-
lica* I. 38. (60). Magyarul: „(Scipio:) Miért vagy tehát oly bizonytalan az államról való vélekedés kér-
désében? Ha abban az irányítás már többekre szállt át, úgy belátható, hogy nincs legfőbb hatalom,
amely ha nem egy, akkor egyáltalán nem létezhet”; lásd *Az állam* I. 38. (60), CICERO 1995 (12. l.) 103.

²⁸ Marcus Porcius Cato (más neveken *Cato Major*: az idősebb Cato, *Cato Priscus*: a régi Cato, *Cato
Sapiens*: a bölcs Cato, *Cato Censorius*: a szigorú Cato vagy Cato a censor, 234–149) plebejus csalá-
ból származó s tehetsége révén felemelkedett – ún. *cursus honorum*ot bejár s Ciceróhoz hasonlóan
*homo novus*nak tekintett – római államférfi (consul). Volt quaestor (204), aedilis (199) praetor (198)
és censor (195, 184). Mint censor, az ősi római erények védelmezőjeként és megtestesítőjeként vált
ismertté. Ellenezte Róma hellenizálódását, s így a görög műveltség terjedését is. Nagy hatású műve az
Őstörténet (Origines, 168k), mely a város alapításától kezdődően, az ősi erényeket igazoló legendákra
is kitérve mutatta be Róma történetét a pun háborúig, hét könyvben. A teljes műből csak a mások által
idézett töredékek maradtak fenn. Másik jelentős munkája *A mezőgazdaságról* (De agri cultura, 160)
című írás, mely gazdálkodási kézikönyvnek is tekinthető, s teljes terjedelmében fennmaradt. Cicero egy
filozófiai dialógusban állított neki emléket: *Az idősebb Cato avagy az öregségről* (Cato major de senectute,
44). Az „idősebb” jelző dedunokájától, az „ifjabb” Catótól (Cato Uticensis, Marcus Porcius Cato
Minor; 95–46) különböztette meg, aki szónok, költő és megvesztegethetetlen államférfi volt.

Drakón, Szolón, Kleiszthenész²⁹ és mások alkotmányai voltak, addig a római állam nem egy ember szellemének műve, hanem századok és emberöltők terméke. Nincs az a nagy szellem, akinek figyelmét semmi sem kerülhetné el, de a nagy szellemek egy időpontra egyesítve sem pótolhatják a tapasztalat és a hosszas gyakorlat tanulmányát. Vagyis Cicero itt Cato nyomán a *történelmi alkotmány* dicséretét hirdeti.

- II. 2. E bevezetés után rá tér Róma történelmére, és azon mutatja ki azokat a vonásokat, amelyek szerinte az eszményi állam sajátjai. Így – ismét jórészt Platón nyomán – rámutat a tartós uralomra hivatott város közvetlen tengerparti fekvésének hátrányaira és a tengerhez való közelségének előnyeire.
- II. 4. A tengeri városok idegen szokásokat honosítanak meg. Nincsen állhatatosság bennük. Innen a görög alkotmányok örök hullámozása és nyughatatlansága.
- II. 9. A királyság hatalmát és tekintélyét emeli, ha magát körülzáncolja polgárai legelőkelőbbjeinek tanácsával, amint azt Romulus tette. Különösen dicséri – maga is augur³⁰ lévén – az augurok intézményét.
- II. 12. Dicséri a királyok választását: a királyi bölcsesség és tetterő, nem pedig a királyi származás a fő.
22. Különösen dicséri Servius Tullius³¹ alkotmányreformját, amelynek következtében, egyfelől senkit sem zártak ki a szavazásból, másfelől a curiák³² szerinti szavazás rendszerében az előkelőbbek és gazdagok jutottak túlsúlyra.

²⁹ Híres mitikus és valóságos alkotmányozók. *Minósz* mitológiai alak, Zeus és Európa gyermeke, Kréta első királya. *Lükurgosz* többek által ugyancsak csak mondai személynek tartott, mások szerint a 8. sz.-ban élt valós törvényhozó, aki megalkotta a később évszázadokig változatlan spártai alkotmányt. *Thészeusz* görög hērōsz, Athén királya és ősi rendjének kialakítója. Drakón (7. sz.) törvényhozó, aki 621-ben szigorú, de írásba foglalt törvényeket alkotott az athéniek számára, melyek mintegy 30 évig érvényesültek. *Szolón* (639–558) athéni államférfi, hadvezér és költő, az 594 és 592 között bevezetett ún. timokratikus alkotmány megalkotója, mely a démoszra kedvező rendelkezéseket is tartalmazott. *Kleiszthenész* (570–507) arisztokrata származású athéni államférfi, aki 508/507 fordulóján olyan reformokat vezetett be, amelyekkel – ahogyan Hérodotosz fogalmazott – „megteremtette Athénben a demokráciát”.

³⁰ *Augur*: papi tiszttség, madárjós. Az *augurok collegiuma* olyan papi testület volt, amely beavatott hivatalukba más papokat, valamint felavatta az állami és a vallási épületeket (vö. *inauguratio*). A királyság idején három, majd négy patricius, 300-tól négy patricius és öt plebejus töltötte be e pozíciót; az i. e. 1. sz. folyamán pedig 15, majd 16 főre növelték a testület számát.

³¹ *Servius Tullius* Róma hatodik, legendás királya (578–543), aki egy lényegében timokratikus alkotmányt vezetett be (*tulliusi alkotmány*). Ez vagyoni osztályokba osztotta be a népet, s ezekhez rendelt katonai szervezetet és politikai jogokat. A római hagyomány később számos közjogi megoldást erre az alkotmányra vezetett vissza.

³² *Curia*: a családok „vérségi” alapú beosztásának egyik formája az ősi Rómában, ahol a családok elsősorban nemzetségekbe (*gens*ekbe), a nemzetségek *curiák*ba, azok pedig törzsekbe (*tribusok*ba) tömörültek. A királyság idején 30 *curia* létezett, sajátos struktúrával. A curiákba sorolás alapján jött létre később a népgyűlések egyik fajtája, a *comitia curiata*. A köztársaság idején a curiák jelentősége csökkent, s a szó az összejövetelre és tanácskozássra utaló intézmények nevének része lett; a senatus találkozóhelyét, vagyis tanácskozó házát például *Curia Hostiliának* mondták. A középkorban a szó számos ezzel összefüggő jelentést kapott: udvarház, pápai udvar, egyházi hivatal, törvényház, törvényudvar, legfelsőbb bíróság, tanácsháza, a választók valamely csoportja stb.

Tarquinius³³ példáján igazolja, hogy milyen könnyen válik a király zsarnokká, s 25.
hogy a királyság intézményének relatíve jó volta a király bölcsességéhez és jóságához van kötve.

„Gyenge lábon áll a nép sorsa, amíg egy ember jóakarátán vagy erkölcsén nyug- 28.
szik.”

Ezen a bajon segített a consulok intézménye: királyi hatalom egy évi időtartam- 29.
ra. 32.

Egészeiben véve az államhatalom mégis az előkelők kezében volt, jöllehet a nép megkapta a maga szabadságait.

A senatus hatalma és tekintélye már a néptribunok intézményének kierőszakol- 34.
lásával gyengült.

„*Id est in rerum natura longe maxime consili, constituere eam rem publicam, III. 4.
quae possit esse diuturna.*”³⁴ – „A legnagyobb dolog ezen a világon: maradandó
államot alkotni!”

Az állam lényege szerint örökkévaló. Nincsen tehát természetes halála, mint az III. 24.
embernek. Ezért egy állam pusztulása olyan, mintha ez a világ összeomlanék.

A harmadik könyv tárgya elméletibb, és annak bizonyításával foglalkozik, hogy az állam alapja az igazságosság, ami alatt az ókor nyelvhasználata szerint az erkölcsöt általában kell érteni. Sajnos, Cicero fejtegetéseinek bizonyos része elveszett. Inkább csak érvelésének tárgya maradt ránk, semmint maguk az érvek. Előre bocsátja ugyanis előbb az igazságtalanságnak a dialógus egyik szereplője által képviselt dicséretét, de hiányzik aztán ennek a dicséretnek a cáfolata.

A szofista a jogot csak nyers erőszaknak mondja. Itt említi Cicero azt a sokat idé- 12.
zett adomát, miszerint Nagy Sándor megkérdezi kalóztól, mi jupon teszi bizonytalanná a tengert? Erre az így válaszol: ugyanazon a jupon, amelyen te a világot.

A szofista okoskodás szerint az igazságosság azt követeli, hogy az egész emberi-
ségre legyen gondunk, adjuk meg kinek-kinek a magáét.

Ami azonban előny a házára nézve, az hátrány egy idegen államra nézve. Saját 13.
határainkat úgy terjeszthetjük, ha másoktól elragadjuk az ő területüket.

Nincsen oly ostoba állam, amely ne akarna inkább igazságtalanul parancsolni, 18.
mint igazságosan mások szolgálja lenni.

Cicero azt feleli ezekre az ellenvetésekre, hogy helyes a mások alávetése, ha 24.
ezáltal a gonoszokat megakadályozzák abban, hogy büntetlenül vétkezhesenek.

A természet a legkiválóbbat teszi úrrá a gyenge felett ez utóbbinak saját érdeké- 25.
ben.

³³ *Lucius Tarquinius Superbus* (?– 495k.) Róma utolsó királya, aki – miközben folyamatosan háborúzott Itália népei ellen – saját népét megfélemlítette és úgy uralkodott rajta.

³⁴ Az eredetiben: „*quoniam id est in rerum natura longe maximi consili, constituere eam rem publicam quae possit esse diuturna*”; vö. *De republica*. IV. 4.(7). Magyarul: „mert ezen a világon a legmagasabb szintű bölcsességet az igényli, hogy olyan államot alapítsunk, mely tartósan képes fennmaradni”; lásd *Az állam*. IV. 4.(7), CICERO 1995 (12. l.) 149.

Jól jegyzi meg erre nézve Cauet, *i. m.* 64., hogy a rómaiak különösen értettek ahhoz, hogy minden háborújukat, bármilyen célból is indították is azt, úgy indokolják, hogy annak jogosságát éreztetik. Helytelen volna ugyanakkor, ha olykor csodálatosan mesterséges indokolásaikat tudatos képmutatásnak néznék. Az a két nép, amely az ókorban és a jelenben politikájukkal a legkíméletlenebbül csak saját hasznukat keresték, a római és a brit, egyszersmind az a két nép, amely mindig a lehangosabban biztosít arról, hogy mindig csak a jogért, az erkölcsért és az igazságért küzd. Ezek a fogadkozások bizonyára mindkettőnél egy bizonyos fokig őszinték. Úgy látszik, hogy egy népnek nincs meg a bátorsága a kíméletlen önzéshez, ha tisztában van ennek az önzésnek a természetével, s hogy ezért önámításra van szüksége, hogy jó lélekkel tehesse meg, amire érdeke készíti.

A római és az angol birodalom és politikájuk közti párhuzam egyébként is lépén-nyomon szemünkbe tolatkzik. S a politika tudománya bizonyára érdekes eredményeket vonhatna le e két páratlan sikerű világbirodalom praktikáinak összehasonlításából.

Mindkettő tipikusan történeti alkotmánnyal rendelkezik. Mindkettő különösen kedveli az újításnak – amelytől szükség esetén egyáltalán nem irtózik – a régi formákba bújtatását. Mindkettő világbirodalom. A leigázott népeket kérélméletlenül kizsákmányolják (India – proconsulok.) Mégis barátaikká teszik azokat, sőt magukba olvasztják és felszívják őket. Ugyanúgy angolokká válnak ma, mint ahogy ahová a római légiók betelepültek, ott román népek keletkeztek. Rideg üzeletemberek, de egyszersmind *hívők*, vallásosak; szájukon az erkölcs; de életük sem minden szigorúság nélküli. Ez még az apróságokban is megfigyelhető: a bajba került római éppen úgy talizmánnak tekintette a *civis Romanus sum*-ot, mint ahogy a mai angol az *I am English subject*-et.³⁵ Ellenfeleiket, veszélyes vetélytársaikat [ugyanúgy] megsemmisítették: Capua, Corinthos, Carthago – Németország [?].

Érdekes volna egy harmadik összehasonlítási alapul megvizsgálni a pápai politikát.

A munka utolsó három könyvéből alig maradt ránk valami. A töredékekből kitűnik, hogy a negyedik a nevelésről értekezett a szigorú ós-római erkölcsi felfogást szembe helyezve a göröggel. Az ötödik és a hatodik az államférfi jelleméről, neveléséről szólott.

Cicero Platón követi politikai tartalmú műveinek címében: a *republica* után *de legibus* értekezik, párbeszéd-formájában. A *de rep.* címűben – miként Platón Szókratész szájába adja mondanivalóját – Cicero Scipio Africanust³⁶ beszélleti.

³⁵ *Civis Romanus sum*: római polgár vagyok; *I am English subject*: angol állampolgár vagyok. A *civis Romanus sum* egyébként jogi érvként éppen Cicero egyes védőbeszédeiben bukkant fel először. Minden egyes angol állampolgár angol állam általi védelmének követelményét először Lord Palmerston hozta kapcsolatba a „római polgár vagyok” fordulattal egy 1850-es beszédeben. (Érdekesség, hogy a *civis Romanus sum* felbukkant John F. Kennedy amerikai elnök 1963-as beszédeiben is, amelyben kijelentette, hogy „a mai szabad világban” e kétezer évvel ezelőtti büszke dicsekvés egyenértékese az *Ich bin ein Berliner*.)

³⁶ *Scipio Africanus*: az ugyancsak *Scipio Africanus*nak mondott (más néven az „idősebb” vagy a „nagy” Scipiónak, pontosabban Publius Cornelius Scipio Africanusnak nevezett; 236–183; Hannibál

Amint a *Nomoi athenei*-je³⁷ nem más, mint Platón, úgy a *de legibus*ban is Cicero maga szerepel. Nagyon sok gondolatot sokszor szó szerint vagy nagyon hasonló módon vesz át Platóntól, olykor mellékes részleteket is. Az átvételeknél azonban nem szorítkozik éppen e legjobban kedvelt mesterére, hanem beleszővi a munkáiba mindazt, ami neki kedveset más görögöknél főleg, Arisztotelésznél, Polübiosznál, Panaitiosznál³⁸ fedez fel. Alaptónusát azonban a sztoa bölcsetele adja meg.

A törvényekről írt munkája is töredékesen jutott ránk; csak három könyve maradt fent, holott valószínűleg hat könyvből állott. Valószínűleg Kr.e. 48-ban, 56 éves korában írta.

A jog tudománya nem, mint a legtöbbben teszik, a praetor *edictum*ából vagy a *XII táblás törvény*ből merítendő, hanem a filozófia mélységeiből. A jog természete az, amit meg akar magyarázni; ez pedig az ember természetéből vezetendő le. De leg. I. 5.

E végből a törvény (szabály) fogalmából indul ki, amelyet úgy határoz meg, hogy a törvény a legfőbb, a természetben rejlő, bölcsesség (prudentia), amely meghagyja, mit tegyünk és megtiltja, amit ne tegyünk. A jog tehát e legfőbb törvényből folyik, amely régebbi bármely írott törvélynél és bármely államnál (*quae saeculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta*).³⁹ I. 6.

legyőzőjeként ismert) Scipio unokája, ismertebb nevén *Scipio minor* (az „ifjabb” Scipio), teljes névvel Scipio Aemilianus Publius Cornelius Africanus Minor Numantinus (185k.–129). Római államférfi és hadvezér. Ifjúkorában Polübiosz és az ifjabb Laelius barátja, később a pun háborúk aktív résztvevője, akinek csapatai 146-ban bevették, majd lerombolták Karthagót (ő pedig megkönnyezte annak pusztulását). Élete végén egy konzervatív pártcsoporthoz tartozott, a grachus reformok ellenzője. Részletesebben róla és a dialógus más résztvevőiről lásd HAMZA Gábor: „A beszélgetés résztvevői” in CICERO 1995 (12. lj.) 57–61. A dialógus mellett a *Scipio álma* (*Somnium Scipionis*) az *Állam* (*De re publica*) című mű utolsó, hatodik könyve, melyet már az ókorban is gyakran önálló egységként kezeltek. Ebben az ifjabbik Scipio mély álomba merül, s álomában megjelenik előtte nagyapja.

³⁷ Platón *A törvények* című dialógusának három szereplője a spártai Megillosz, a krétai Kleiniasz és egy „athéni” férfi. Saját nézeteit Platón az utóbbi szájába adja.

³⁸ *Rhodoszi Panaitiosz* (185k.–109k.) sztoikus filozófus, az ún. középső sztoa megalapítója. Babilonban, majd Athénben tanult, később Rómába ment, ahol a híres politikus, hadvezér, szónok és államférfi, Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus körének tagja lett, és a sztoikus nézeteiket népszerűsítette. Miként Scipio, ő is a római politikát és a görög filozófiát próbálta összeegyeztetni. Ezt annak hangsúlyozásával érte el, hogy az emberi közösséget nemcsak az élet színterének, hanem céljának és értelmének is tekintette. Így a sztoikus bölcs nála nem magányos gondolkodó volt, hanem a közösség üdvét előmozdító politikus. A szóban forgó Scipio halála után visszatért Athénbe. Főműve – a *Peri tu kathékontosz* (*A kötelességekről*) című írás, mely a történelem folyamán elveszett – nagyban befolyásolta Cicerót a *De officiis* (*A kötelességekről*) első két fejezetének írásakor.

³⁹ Kb. mely korábban minden nemzedék számára ismertebb volt, mint bármely írott törvény, vagy egyszóval mint bármely megalapított állam. E szövegrész teljesebb kontextusban Cicerónál: „Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit et appellare eam legem, quae scripta sancit quod vult aut iubendo [...], ut vulgus appellat. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus ante nata est quam scripta lex ulla aut quam omnino civitas constituta.” (*De legibus*, I. 19.) Magyarul: „Miótán azonban egész előadásunk a hétköznapi dolgok terén mozog, ezért olykor a köznyelvnek megfelelően kell beszélnünk és a köznépmódjára azt kell törvénynek neveznünk, ami írott formában van

- I. 7. Az ember az egyetlen észszel felruházott teremtmény. Ez által mintegy közösségbe kerül ember és isten. A *recta ratio* (az igazi ész) azonban a törvény. Így hát isten és ember a törvény és jog közösségében állanak, s így mintegy egy államnak tagjai.

De leg. Ugyanazon hatalom alatt állanak megannyian. Az égi rendnek, az isteni szellemnek és a legfőbb istennek vannak alárendelve. Úgy hogy a világegyetemet úgy foghatjuk fel, mint az istenek és emberek közös államát.

- I. 8. Az erény istenben és emberben ugyanaz. Az erény pedig nem más, mint a tökéletesített és legfőbb fokra emelt természet.
- I. 10. Nem a vélekedés, hanem a természet szülte a jogot.
- I. 14. Ha csak a büntetéstől való félelem tartana vissza a büntettől, nem maga a természet s a büntett gyalázatossága, akkor valójában nem is volna gonosztevő, csak vigyázatlan ember! Akit nem a tisztesség maga visz a helyes útra, hanem csak valami haszon, az csupán ravasz ember, de nem becsületes.
- I. 15. Dőreség tehát azt hinni, hogy minden jogos, amit a népek intézményeiben és törvényeiben elrendelnek, még akkor is, ha mindjárt zsarnokok törvényei is volnának azok. Csak egy jog van, amely az emberi társadalmat köti, és az csak egy törvényből, *recta ratio imperandi atque prohibendi*, a helyes ész parancsából és tilalmaiból folyik, és aki ezek ellen vét, az jogtalanul cselekszik, akár meg van ez valahol írva, akár nincs.
- I. 16. A természet határozza meg a jogot és a jogtalant, az erkölcsöt és az erkölcsment.
- I. 18. A jogot és az erkölcsöt saját magáért kell követnünk.

- II. 4. A törvény nem az emberi gondolkodás találmánya, és nem is a néphatározat rendelése, hanem, hanem örök valami, ami az ész parancsaiból és tilalmaiból folyik.

A legfőbb törvény a parancsoló és tiltó isteni ész. Ezért helyes annak a törvénynek dicsérete, amelyet az istenek az ember számára felállítottak. Az ész és a bölcs értelme ugyanis ugyanazt parancsolják és tiltják.

A népek parancsainak és tilalmainak nincs meg az az erejük, hogy a helyest és a helytelent mutassák meg nekünk; ez az erő nemcsak őszibb mint a népek és államok, de egykorú az égen és földön uralkodó istennel.

A dolgok természetében rejlt ész hív fel bennünket a jóra, és rettent el a gonosztól: s ez nem akkor kezd törvény lenni, amikor írásba foglaltatik, hanem amikor létre jő, létre pedig egyszerre az isteni szellemmel.

- II. 5. Amaz isteni szellem legtöbb törvénye a tökéletes emberben, a bölcs szellemében is megnyilvánulhat. A népek különféle, időnként változó rendelkezései ezzel szemben inkább csak félreértésből, semmint a dolog természetének megfelelően mondhatók törvényeknek. Ugyanis csak a helyeslendő szabály nevezhető helyesen törvénynek.

rögzítve, és parancs vagy tiltás révén rendeli el azt, amit el akar érni. Mindazonáltal a jog megalkotása során abból a legfőbb törvényből indulunk ki, amely már sokkal korábban megszületett, mint bármely írott törvény, vagy mint hogy egyáltalán bármely polgári közösség létrejött volna.”
CICERO 2008 (12. l.) 16.

Kétségtelen ugyanis, hogy a törvények a polgárok javára, az államok megóvása s az emberek nyugalma és boldogsága kedvéért keletkeztek, s hogy akik először állítottak fel efféle rendelkezéseket, azok biztatták a népet, hogy olyasmit írnak elő és állapítanak meg, aminek elfogadása és követése tisztességes és boldog életet biztosít nekik. Az ilyen szabályokat nevezték aztán törvénynek.

Világos, hogy azok, akik veszedelmes és igazságtalan parancsokat írtak elő, mindent inkább hoztak, mint törvényeket. A törvény neve tehát a jognak és az igazságosnak jelentését foglalja magában.

A törvény az igazságosnak megkülönböztetése az igazságtalantól a természet ősi útmutatása szerint, amely minden dolog kútfeje.

Ezt a törvényt nem lehet sem leszavazni, sem hatályon kívül helyezni (*neque tolli, neque adrogari potest*), miként az emberieket.

A jó törvények előfeltétele az istenfélelem. Ne higgye senki, hogy csak ő benne lakozik lélek, s az égben és a világegyetemben már nem. Ne higgye senki, hogy amit eszével alig képes felfogni, az ész nélkül mozgatják. E vallásos hitet Cicero az államok áldásos alapjának tekinti, és e végből utal az esküre, ami a szövetségek szentségének és a szerződések erejének biztosítója, valamint az isten büntetésétől való félelemre, ami sokakat tart vissza a büntettek elkövetésétől.

II. 7.

Azután a régi törvények latinságát utánozva beszél a szerinte kívánatos vallási szabályokról, a régi hagyományok tisztetéről, a nemes egyszerűségről, a bensős meggyőződést ápolva.

A hatóságnak az az ereje, hogy vezessen, és hogy előírja a helyeset, a hasznosat és a törvényből folyókat. Miként a törvények állnak a hatóság felett, úgy áll a hatóság a nép felett; úgy hogy azt mondhatjuk: a hatóság a beszélő törvény, a törvény pedig a néma hatóság. Semmi sem felel meg annyira a jognak és a természetnek, mint a hatalom (*imperium*), amely nélkül nem lehet el sem család, sem állam, sem nép, sem az egész emberi faj, sem a nagy természet, sem maga a világegyetem.

III. 1.

Szükség van tehát hatóságokra, amelyek bölcsessége és gondolkodása nélkül az állam el nem lehet és amelynek rendje magában foglalja az állam egész hatalmát.

Jegyezzétek meg, hogy a hatóságok, s azok, akik azok élén állanak, teszik ki az államot, s hogy azok összetétele megmutatja, hogy miféle állammal van dolgunk.

III. 5.

A III. könyv 3. és 4. fejezeteiben a régi római jog remek, szűkszavúan szabatos, erőteljes nyelvével adja elő alkotmánytervezetét, amely kevéssé tér el a korabeli római alkotmánytól. Ennek szellemét Cicero a *Törvények*ben ugyanúgy dicsőíti, miként az *Államról* írott művében.

Védelmébe veszi a néptribunok intézményét is az az ellen felhozható vádakkal szemben. Nem szabad egy intézmény bírálatánál annak csak a hibáit nézni, mert akkor a consuli intézményről is elítélően kellene szólnunk. Igaz, a néptribunok hatalma túl nagy. De a nép ereje sokkal hevesebb és zabolátlanabb vezető nélkül. A vezető saját felelősségére cselekszik, míg a tömeg dühe nincs tekintettel a veszedelmekre.

III. 10.

A senatusról szólva alighanem Platónnak az állam vezetőjére vonatkozó tanai lebeghettek Cicero előtt. Ezt a rendet hibátlannak akarja látni, a többiek mintaképének.

III. 12.

- III. 13. Nem a létező senatusra érti ezt, hanem arra, amely az ő eszméinek a megvalósítását jelentené.
- III. 14. A nagyoknak sok az utánzójuk. Az állam mindig olyan, aminők az állam legfőbbjei. Ha a felső osztály erkölcsében változás áll be, azt a nép követi. Ez nem kevésbé igaz, mint amit Platón tanít, hogy a zenészek dallamai változtatják meg az államot.

De officiis.⁴⁰ „Cicero maga mondja, hogy a két első könyvben Panaitioszt követte. (A rhodosi Panaitiosz élete egy részét Rómában töltötte. Később Athénban a sztoikus iskola vezetője lett.) A harmadikat maga dolgozta ki. Panaitioszon kívül azonban már a két első könyvben is használta más bölcselek műveit; az első könyv végén Poszeidónioszt,⁴¹ a második vége felé türoszi Antipatroszt.⁴² Az is kétségtelen, hogy a 3. könyv írása közben is előtte volt Poszeidóniosz egy műve, de a főforrás ebben – Hirzel kimutatása szerint⁴³ – Hekatón⁴⁴ volt, akit a 63. és

⁴⁰ Itt Somló Cicerónak *A kötelességekről* című művére tér át egy bekezdés erejéig.

⁴¹ *Poszeidóniosz* (135–51) az „utolsó nagy görög bölcsként” számon tartott sztoikus gondolkodó, az ún. középső sztoa képviselője. Filozófus, történetíró, politikus, geográfus, ókori polihisztor. A mai Szíria területén lévő görög település, Apameia szülőtte, aki Athénban, Panaitiosz környezetében tanult filozófiát, majd 95 körül Rhodoszra telepedett le, ahol – amellett, hogy politikai tevékenységet is kifejtett – önálló iskolát alapított. Tanítványai közé tartozott többek között Athenodoros Calvus, aki később Rómában Octavianus tanítója lett. Hallgatta előadásait Cicero (77 körül) és Pompeius is (66-ban és 62-ben), bár ők inkább tisztelői voltak, semmint tanítványai. Kissé eklektikus, az addigi sztoikus hagyomány bizonyos tételeit mégis megkérdőjelező filozófiai műveiben azt fejtegette, hogy a világmindenség egyes elemei – egy bizonyos kozmikus szimpátián keresztül – ugyanúgy összefüggnek egymással, mint a biológiai organizmusok részei. Beutazta az akkor ismert világot, utazásai nyomán írott földrajzi értekezése azóta elveszett, de jelentős ókori források (Sztrabón, Caesar, Tacitus) még hivatkoztak rá. Írt asztrológiai, asztronómiai, meteorológiai, matematikai, fizikai és botanikai műveket. Foglalkozott biológiai kérdésekkel (például iker-kutatással), hadtudományokkal (így *A háború művészete* című könyvében taktikai kérdésekkel) és történetírással is. A *Históriák* című, állítólag 52 kötetes művében Polübiosz *Történeti könyveit* folytatta. Harminchét könyvet írt; a lexikonokban sorolt szokásos műcimeik közül hét, például Platón egyes dialógusaihoz írt állítólagos kommentárjainak eredete vitatott; ám hosszabb részek csak néhány művéből maradtak fenn.

⁴² *Türoszi Antipatrosz* (i.e. 1. sz.) görög sztoikus filozófus, az ún. középső sztoa képviselője, az ifjabb Cato (*Cato Minor*) és Cicero barátja. Életéről és munkáiról keveset tudunk; Diogenész Laertiosz említést tesz a *Peri kozmu* (A mindenségről) című művéről, Cicero hivatkozásából pedig az valószínűsíthető, hogy írt a kötelességekről is. Jelentős szerzők – így Cicero (*De officiis*, 3.51–54), Sztrabón (*Geographika*, XVI.2.24), Plutarkhosz (*Párhuzamos életrajzok*, Az ifjabb Cato, 4.) – mindazonáltal megerősítik egykori létét és hatását.

⁴³ Utalás Rudolf HIRZEL (1846–1917) *Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften* című művére (Leipzig: Hirzel Verlag 1. rész 1877, 2. rész 1882), amelynek 2. kötete a *De finibus*-t és a *De officiis*-t elemzi.

⁴⁴ Hekatón (szül. i.e. 100k.) rhodoszi származású görög filozófus, Panaitiosz követője, a középső sztoa képviselője. Életének részletei annak ellenére sem ismertek, hogy Diogenész Laertiosz szerint hat könyvet írt. Ezekből – címük szerint *Peri agathón* (A javakról), *Peri aretón* (Az erényekről), *Peri pathón* (A szenvedélyekről), *Peri telón* (A célokról), *Peri paradoxón* (A paradoxonokról) és *Khreiai* (Bölcsességek) – csak töredékek maradtak fenn. Cicero szerint írt egy könyvet *De Officiis* (A kötelességekről) címmel is, amit Quintus Tubéronak ajánlott (vö. Cicero: *A kötelességekről*, 3.15.).

89. §-ban idéz is.” Csengeri János⁴⁵ bevezetése. Cic. a kötelességekről. Gör. és lat. remekírók. Bpest, 1885,⁴⁶ XIV – XV. l.

⁴⁵ Csengery (olykor Csengeri) János (1856–1945) klasszika-filológus, irodalomtudós, nyelvész, műfordító, egyetemi tanár. Többek között Euripidész, Szophoklész és Aiszkhülosz, valamint Catullus, Horatius és Vergilius műveinek fordítója.

⁴⁶ Lásd CICERO: *A kötelességekről* [ford. Csengeri János] Latinul és magyarul (Budapest: MTA 1885).

RECENZIO

FÓNAI MIHÁLY: JOGHALLGATÓK – HONNAN JÖNNEK ÉS HOVÁ TARTANAK? (DEBRECEN: DE ÁJK – DELA KIADÓ 2014) 145.

Ebben a szokatlan recenzióban egy könyvről egy recenzens két recenziót is közöl. Az egyik a normális, bár a jogi szakmában egyes pontjain így is szokatlanul kritikus recenzió. Az olvasónak ezt ajánlom. A második valójában csak felhasználja a művet, hogy néhány, a jogszociológia sajátos hazai helyzetével kapcsolatos gondolatot fogalmazzon meg. A recenzens ez utóbbiért a szerző elnézését kéri, de mit csináljunk, ha neki is vannak gondolatai.

Fónai Mihály oldalszámában „kis-”, ám a tárgyalt területet tekintve nagymonográfiája azt adja, amit címében ígér: bemutatja mindazt, amit tudhatunk arról, hogy a joghallgatók honnan jönnek, avagy hangzatosabban: milyen körből rekrutálódnak és hová mennek, milyen pályákon, milyen okok miatt helyezkednek el. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a jogi egyetem input és output oldalának átfogó társadalomtudományi képét adja.

A könyv a jogász olvasók számára kitűnően összefoglalja mindazt, amit erről a kétségkívül lényeges, a szakma jövőjét tekintve kulcskérdésről ma tudni lehet. Áttekinti a joghallgatók demográfiai összetételét, a családi-társadalmi háttérüket, azt, hogy milyen tényezők játszottak szerepet éppen a jogi karok választásában, beleértve külső (a szülők, a barátok stb. szerepe) és belső tényezőket (értékválasztások, remélt előnyök, presztízsszempontok stb.). Legalább ilyen széleskörűen tárgyalja az egyetem befejezése utáni pályaválasztás tényezőit: az egyéni-tudati elemeket, amelyek itt azonban már élesen ütköznek a társadalmi valóság szabta keretekkel. Noha jogászokat említettem, a könyv a jogászok mellett az – ekkor még a jogi karokon oktatót – igazgatásszervező hallgatókra vonatkozóan is nyújtja ugyanezen információkat, kihasználva egyben az összevetés lehetőségét is.

A szerző az állításait adatokkal támasztja alá. A százhuszonnégy oldalas szövegben negyvenegy táblázat található és emellett mellékletbe is kerültek táblázatok. Ez azonban a jogász olvasót sem kell, hogy elrettentse, mert a táblázatok minden esetben könnyen értelmezhetőek, a szöveges elemzést támasztják alá, avagy alapozzák meg. Bonyolultabb statisztikai módszereket a szerző egyáltalán nem használ. Éppen emiatt (tény- és adatszerűség), ám ugyanakkor könnyű értelmezhetősége miatt lehet bátran ajánlani a szakmát művelő és ugyanakkor az iránt érdeklődő olvasóknak.

A könyv hét fejezetre tagolódik. Az első fejezet egyfajta elméleti bevezetést kíván adni. Ebben a részben több fontos, az elemzésekben meghatározó szerepet játszó fogalmat (professzió, hivatásrend) jár körül, definiál a szerző. Felvethető ugyanakkor, hogy számos más lényeges fogalom csak utalásszerűen vagy még így sem kerül kibontásra. Ilyen például a rétegződés és az inter- és intragenerációs mobilitás (kinek a gyermekei mennek a jogi karokra). Az egyes témák elemzése előtt is felbukkannak, talán éppen ezért, további elméleti áttekintések (például 52. o.).

Ugyanakkor itt és másutt is hiányzik a nemzetközi szakirodalom bemutatása. Az idegen nyelvű hivatkozások viszonylag ritkák, általában több évtizeddel korábbi munkákra utalnak és a legtöbb esetben funkciótlanok is, abban az értelemben, hogy egy hosszabb hivatkozással egyik elemként jelennek meg (egyetlen kivétel: 17. o.). A külföldi irodalom hanyagolását indokolhatja a szerző azzal, hogy a magyar tájat magyar ecsettel lehet legjobban megfesteni. Mindennek ellenére, ha marad az olvasóban valamilyen tartalmi hiányérzet, az épp a nemzetközi összehasonlítás hiánya: hogy van ez máshol, más nagy jogrendszerekben vagy hasonló jogrendszerekben, akár a környező országokban? Az összehasonlításnak ez a területi vetülete (a nagyon erős, színvonalas történeti mellett) kétségkívül hiányzik.

A második, viszonylag hosszú fejezet a hazai jogászkutatásokat tekinti át, lenyűgöző tájékozottsággal. A szerző legalább két tucat releváns, többnyire adatszerű, illetve empirikus kutatást említ, s ezek közül tucatnyit be is mutat. Ugyanakkor jó arányérzékkel súlyoz, a jelentősebb munkáknak nagyobb teret szentelve. Így különösen részletesen mutatja be Angelusz és munkatársai 1977-ben publikált kutatási beszámolóját egy 1133 fős jogászi mintán végzett kutatásról. Hasonlóképpen, megérdemelten nagyobb teret kap Utasi Ágnes 1998-as, ügyvédek körében végzett kutatása. Ezeket túl azonban a szerző számos kisebb, ám egy-egy rész kérdésben kétségkívül releváns kutatást is bemutat, több olyat is, amelyről a recenzens nem is hallott.¹ Ezeknek a vizsgálatoknak a bemutatása nem öncélú. A szerző azt ígéri, és ezt be is tartja, hogy a vizsgálatok eredményei a későbbi kutatásokhoz történeti összehasonlítási alapként szolgálnak. Valóban, saját kutatási eredményeinek ismertetése során ezekre az adatokra rendszeresen visszautal, amivel komolyan elmélyítési elemzéseit, újabb értelmezési réteget adva azokhoz.

A harmadik fejezet rendkívül röviden, és ezért némileg nehezen követhetően bemutatja azokat a – jobbára saját – adatfelvételeket, amelyeket a szerző a könyv második, hosszabb felében részletesen elemezni fog.

Ennek megfelelően a negyedik fejezet a „rekrutáció” címszó alatt a hallgatók társadalmi (statisztikai) háttérével foglalkozik (honnan, milyen családokból jönnek a hallgatók: lakhely, társadalmi státus stb.). Az ötödik fejezet jóval specifikusabb, ám a jogi egyetemek túlélése szempontjából különösen lényeges kérdéseket tárgyal: hogyan, miért éppen az adott egyetemet és szakot választják a hallgatók? Mi befolyásolja választásukat, honnan informálódnak? Logikailag ide kapcsolódik, mégis némileg idegen testnek, ám kifejezetten érdekes témának tűnik az egyes – között-

¹ Ugyanakkor talán két további munkával ki lehetne még egészíteni a bemutatást. KELEMEN Lászlónak a szövegben bemutatott könyve mellett, később újabb adatokkal megjelent munkája, *Joghallgatók a jogról* (Pécs: Dialóg Campus 2013) összeveti a vizsgálat során elsősök és negyedévesek adatait, miközben a negyedévesekről rendelkezésre állnak korábban elsősként adott válaszaik is. Mindez alkalmas a joghallgatók attitűdjeinek és a jogászképzés erre gyakorolt hatásának elemzésére is. Éppen ennek vizsgálata a célja az ELTE munkaközösségnek az előítéleteket tekintve. (FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik (szerk.): *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében* (Budapest: L'Harmattan 2012). Igaz ugyanakkor, hogy ezek a vizsgálatok elsősorban a joghallgatók attitűdjeit vizsgálták és ezért az input (miért kerülnek be) és az output (miért és hová kerülnek ki az egyetemről) vizsgálatában talán kevésbé relevánsak.

tük a jogi – diplomák, illetve szakmák presztízst vizsgáló hatodik fejezet. A hetedik fejezet az outputtal foglalkozik: milyen szempontok és tényezők fontosak az első munkahely kiválasztásában; milyen az egyes szóba jöhető szakmák presztízse a hallgatók körében, mennyire törekszenek e pozíciók felé, és végül hol kötnek ki? Különösen érdekes az ezzel kapcsolatos többszörös diszkrepancia, és azok a pszichés folyamatok, amelyek az adatok mögött sejthetők, de az az elegancia és korrektség is, ahogyan ezeket a szerző kezeli. Bemutatja, hogy bár a bírói és ügyészi pálya elismertsége magas, a hallgatók nagy része mégsem törekszik ezek felé, talán mert a maga számára zártnak találja. Ugyanakkor a közigazgatási állások, amelyek a „hivatásrendi jogi professzióknál” jóval alacsonyabba értékeltek, a végzett jogászok közel felének jelentik a munkahelyet. (Ehhez képest az igazgatásszervezők alig valamivel magasabb, 70%-os aránya a közigazgatásban elgondolkodtató.) A bíróságok, ügyészségek együttesen is alig 3%-nak nyújtanak elhelyezkedési lehetőséget, így a hivatásrendi pozíciók közül egyedül az ügyvédi irodák említésre méltók, a maguk közel egynegyed (23%) arányával.

Összegezve, Fónai munkája azt adja, amit ígér, sőt többet is: bemutatja a jogász pálya kezdetét, a pályaválasztást, majd az állásválasztást és mindazon körülményeket, amelyek ezt itt, ma befolyásolják. Teszi mindezt érthetően, állításait a számokkal illusztrálva, ám nem elveszve a számok érthetetlen világában, a jogász olvasó számára is könnyen érthető módon, ugyanakkor kifejezetten érdekesen. Mindeközben sokat mond arról is, hogy milyen ez a pálya, miként látják azt belülről, kívülről és a kettő között álló joghallgatók.

Ezért ajánlom bátran e könyvet a lap minden olvasójának.

Sajátos terület a jogszociológia. A jogtudomány és társadalomtudomány határán fekszik, márpedig e két tudományterület szemlélete, gondolkodásmódja és munkamódszere (módszertana) alapvetően eltérő. A klasszikus értelemben vett, a jogi szövegek elemzésével foglalkozó jogtudomány alapvetően tér el a szociológia, általában a társadalomtudományok gondolkodásmódjától és módszereitől. Ezeket az eltéréseket másutt² már áttekintettük.

A végeredmény, a tanulmányok megformáltsága tekintetében ragadható meg leginkább az eltérés. A – hazai – jogtudományi munkákban elfogadottnak tűnik, hogy a szerző elkalandozik (például egy „ennek kapcsán elkerülhetetlenül szólnunk kell” átkötéssel), illetve beszél egy meglehetősen széles, jobbára lehatárolatlan témáról, avagy annak valamilyen, jobbára tisztázatlan módon kiválasztott „egyes kérdéseiről”, „különös tekintettel”, „a [...] tükrében”, avagy megosztja velünk gondolatait: „gondolatok [...] az új [...] szabályozás kapcsán”. Eközben jobbára a szerző és nem a téma határozza meg a dolgozat tartalmát, és gyakorta szétválasztatlanul keverednek a deskriptív és normatív megállapítások (*de lege lata/ferenda*), anélkül, hogy utóbbi értékalapját (milyen általános célt szolgálnak a javaslatok) és realitását a szerző jelezné, vagy akár csak érzékelhetően számba venné.

² FLECK Zoltán – GAJDUSCHEK György: „Empirikus kutatás a jogban” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya: Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal* (Budapest: HVG-ORAC 2015) 101–131.

Ez a fajta tanulmány a társadalomtudományokban – eltekintve néhány posztmodern munkától – kevésbé elfogadott. Általános elvárás, s jómagam ezt a jogi dolgozatokkal szemben sem érzem alaptalan elvárásnak, hogy egy dolgozat kapcsán világos és rövid választ lehessen adni arra a felvetésre, hogy a dolgozat milyen kérdést, hogyan kíván megválaszolni. (A kérdés megválaszolása lehetőleg vigye előre az általános tudományos gondolkodást is.)

A másik rendkívül fontos eltérés a módszertan szerepe. Ma már a modern társadalomtudományok is számos módszertant alkalmaznak, a közismertebb kérdőíves, statisztikai adatelemzős módszerek mellett kvalitatív technikákat, amelyek talán kevésbé sztenderdizáltak, mint elődeik, de a módszer egyértelmű meghatározása és pontos, részletes bemutatása minden empirikus dolgozattal szemben határozott elvárás. A jogtudományban ilyen elvárás nincs, és a legtöbb, egyébként elismerten kitűnő jogtudós sem tudná megmondani, hogy egy-egy tanulmányában milyen módszert követ. Ha úgy tetszik, a jogtudományt egyfajta módszertani reflektálatlanság jellemzi, ami – hangsúlyozom – nem feltétlenül hátrány, inkább sajátos jellemző.³

A tipikus társadalomtudományi dolgozat, ennek megfelelően, egy megválaszolható kérdés felvetésével kezdődik, majd a szerző bemutatja a témában megszületett irodalmat, eközben leszűkíti, tovább pontosítja a kérdését, amíg végül egy nagyon specifikus kutatási kérdéshez, nagyon gyakran egy hipotézishez jut el, amelyet azután tesztl. Ehhez meghatározza azt a módszert, amellyel a kérdés megválaszolható, beleértve az adatgyűjtés és feldolgozás módszerét. Végül az adatok elemzésével jut el a kérdés megválaszolásáig. Több esetben kifogásolható ez a túlzottan merev megközelítés, olykor a valóság feltárása teljesen elsikkad. Ám az előnyök is kétségtelenül: a szöveg hozzákapcsolja a dolgozatot a meglévő ismeretanyaghoz, egyértelművé teszi, hogy milyen építőkövet kíván a meglévő építményhez hozzátenni. A módszer meghatározása egyértelmű, vitatható, tesztelhető, így ugyanez áll az eredményekre is.⁴

Fónai dolgozata nyilván – s talán szerencsére – nem ezt a logikát követi. Nem egyetlen kérdést ragad ki (például a nők aránya és annak változása az egyes jogi professziók körében; a társadalmi státusz újratermelése, avagy az intragenerációs mobilitás jellemzői a joghallgatók esetében stb.). Ehelyett munkamódszere az, hogy igyekszik áttekinteni mindazt, ami a joghallgatókkal kapcsolatban érdekes (releváns) lehet és tudható is róluk. Épp ez teszi a jogász közösség számára valóban érdekessé.

³ Erről meghatározó jelentőségű gondolatokat közöl SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1983).

⁴ A társadalomkutatási megközelítésről, a kutatás, majd a publikáció logikájáról, valamint a különféle módszerekről magyar nyelven manapság legáltalánosabban használt munka EARL BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* (Budapest: Balassi 2008). Babbienek ez a munkája – amely tucatnyi, tipikusan átdolgozott kiadást megért – kitűnő, ugyanakkor a laikusok számára is követhető áttekintést ad azokról a módszerekről, amelyeket itt megemlítek, sőt ezeknél jóval összetettebbekről is. Már a hetvenes évektől megjelentek a társadalomtudományi módszertan oktatását szolgáló magyar nyelvű egyetemi jegyzetek. Az első széles körben hozzáférhető, sokáig használt munka CSEH-SZOMBATHY László: *A szociológiai felvétel módszerei* (Budapest: KJK 1968).

Ám ezzel a téma-, s az elkerülhetetlenül velejáró módszerválasztással nehezen védhetővé teszi a szöveget társadalomtudományi szempontból. Utaltam már arra, hogy az elméleti rész meglehetősen hézagos. Ennek meghatározó oka az, hogy a széles témaválasztás egyszerűen lehetetlenné teszi a releváns elméleti irodalom áttekintését. Ennek híján azonban számos esetben felvethető, hogy pontosan mit is ért a szerző egyes fogalmakon, azokat mennyire a szakirodalomnak megfelelő módon használja, stb. Mindamellett védhető lehet ez a széles körű, de kevésbé mély megközelítés. Ez esetben azonban a rendkívül hézagos elméleti első fejezet inkább elhagyandó lenne. Egy társadalomtudományi szemléletű dolgozat, ez esetben feltáró, exploratív jellegű kutatásról beszélne, s éppen ezért nem kísérelne meg a szöveg elejére egy ún. elméleti részt ragasztani.

A társadalomtudományi dolgozat az adatfelvétel rendkívül precíz leírását követeli meg, mert abból a követelményből indul ki (a kísérletek egzakt logikáját követve), hogy az adatfelvételt ugyanolyan módon meg lehessen ismételni. Ez a könyvben bemutatott adatfelvételek talán egyikének esetében sem áll fenn. Így például a 44. oldalon megjelenő kutatás kapcsán annyit tudunk meg, hogy kilencvenöt szegedi hallgatót kérdeztek meg, míg a 40. oldalon a jogászokkal kapcsolatos sztereotípiák elemzése egy hatvanöt fős adatfelvétellel alapoz, ahol egyáltalán nem tudjuk meg, hogy kik és hogyan kerültek az egyébként is rendkívül kis mintába. A 42. oldalon kezdődő két oldalas (tehát viszonylag hosszabb) elemzés egy olyan kutatáson alapul, amelyről az tudható meg, hogy „az első és negyedéves hallgatók közül 153 főt, az érintett évfolyamok egyharmadát kérdezték meg”. (Némileg zavaró itt az is, hogy ezután az első, másod-, harmad- és negyedévesekre vonatkozó adatokat is kapunk.) A kutatás egyik legfontosabb adatfelvétele, amely számos releváns történeti összevetést megalapoz (Angelusz 1977) esetében sem történik meg a minta bemutatása, noha ez lehet talán az egyetlen valóban reprezentatív minta. A szociológiában általános állításokat csak ún. véletlen, reprezentatív mintára nézve lehet tenni. (Az elemszámot tekintve az abszolút nagyság és nem az arány a lényeg.) Ezekben az esetekben nem tudható, de sejthető, hogy a mintavétel nem reprezentatív. Ahol pedig a mintavétel bemutatásra kerül (Utasi adatfelvétele, valamint a 38. oldalon a – nem-reprezentatív – hólabdamódszer említése), ott világos, hogy nem reprezentatív mintáról van szó, miközben a szerző úgy kezeli, legalábbis Utasi adatfelvételét egyértelműen, mint megbízható, reprezentatív mintát, annak nagy elemszáma miatt (lásd 38. o.). Pedig szakmai közhely, hogy a kérdőívet vissza nem küldők jó eséllyel sajátos csoportot képviselnek, amelyek így kimaradnak a mintából. (Például elfoglalt ügyvédek, akiknek nincs idejük a kérdőívet kitölteni, a kutatásokkal szemben ellenségesek, stb.) Természetesen a kutató abból főz, ami van, de egy szociológiai munkában alapvető elvárás (lenne) a módszertani korlátok jelzése.

Nem reflektál a szerző a kérdőíves kutatások elkerülhetetlen torzításaira sem. Pedig legalábbis szembeszökő például a 111. és a 117. oldalon közölt adatok gyökeres eltérése. Előbbi esetében a válaszadók több mint fele állította – nehezen hihető módon, már csak a potenciális állások jellege miatt is –, hogy pályázat útján került jelenlegi munkahelyére, míg a később ismertetett kutatásban ez az arány 15% volt,

miközben a legmeghatározóbbnak a személyes kapcsolatok tűntek.⁵ De az is elgondolkodtató, hogy az első munkahely választásának okait firtató nyitott kérdésre adott válaszok között a „fizetés/magas fizetés” reménye egyáltalán nem jelenik meg (110. o.), noha máshonnan tudjuk (92. o.), hogy a joghallgatók a jogászok anyagi megbecsültségét (is) viszonylag jónak értékelik. Bár az is igaz, hogy elhelyezkedve fizetésükkel inkább elégedetlenek (116. o.). Számos ilyen egymással összefüggő, ám egymásnak ellentmondó adat is megjelenik az anyagban, amelyek egy részére reflektál, néhányat elemez is a szerző, ám ezek többsége reflektálatlanul marad.

Az egyszerű megoszlások bemutatásán túl a szerző nem használja a legalapvetőbb statisztikai módszereket sem. Tartózkodik már az átlagértékek (1-5 fokozatú skálán mért adatok) táblázatos bemutatásától is. Két tényező közötti összefüggést legegyszerűbben prezentáló keresztábrákat sem mutat be. A szórás, ne adj’ isten szignifikancia szó tőszárára nem veszi. Bonyolultabb, ún. többváltozós elemzéseket egyáltalán nem használ. Ez egyes pontokon csak az áttekintést nehezíti, amikor például a nők és férfiak jellemzőiben meglévő eltéréseket szövegesen elemzi, noha táblázatos formában egyszerűbb lenne.⁶ Ezzel a szerző számos elemzési lehetőséget kizár, amivel kizárja bizonyos kérdések megválaszolásának, sőt e kérdések felvetésének lehetőségét is.

Ennél talán lényegesebb, hogy egyes adatok elemi értelmezése is nehézségbe ütközik. A legszembetűnőbb ez talán a 116. oldalon, ahol a szerző állítása szerint: „a kezdő fizetéssel való elégedettség mértéke (egy ötfokozatú skálán a fizetéssel való elégedettség mértéke a kari után-követés során 3,12 volt, ami igen alacsonynak mondható).” Mivel nem tudjuk, hogy más tényezőket hogyan értékelték (s hogy mik voltak ezek), így a 3-as elméleti átlagérték feletti adat nem tűnik nagyon alacsonynak.⁷ Tömegével szerepelnek olyan állítások, amelyek szerint egyes csoportok (nők-férfiak, nappali-levelező, jogász-igazgatásszervező) alapvetően hasonló vagy eltérő jellegzetességeket mutatnak, s ezeket – mondja a szerző – az adatokból jól láthatjuk. Az ilyen kijelentéseket a szociológiában tesztelni szokták. Számos módszer kínálkozik erre, a kérdés sajátosságaitól függően, amelyek azután számszerűen jelzik, hogy az adott összefüggés valóban jelen van-e, milyen erősnek tekinthető, illetve mennyire lehetünk bizonyosak azok jelenlétében. Ezek az egyszerű módszerek (például a hetvenes évek óta nálunk is széles körben alkalmazott khi-négyzet-próba, vagy a T-teszt, a táblázatkezelők sztenderd szolgáltatásaként alkalmazott

⁵ Lehetséges, hogy ennek oka, hogy utóbbi valamennyi diplomatípusra, míg előbbi csak a jogi, igazgatásszervezői diplomákra vonatkozik, ám ezt az adott szövegrészek és a 3. fejezet újbóli átolvasása után sem tudtam dekódolni.

⁶ Mindezek alól kivételt az Angelusz 1977-es kutatását bemutató rész jelent; alighanem mert Angelusz ebben a kutatásában már bonyolultabb módszereket alkalmazott.

⁷ Ezen nem változtat az „összértékelés” 3,71-es adata. Arról már nem is beszélve, hogy – más kutatásokból is tudható – a fizetéssel való elégedetlenség minden szakmában jellemző, így az azokhoz való viszonyítás is lényeges lenne. Ha ilyen adatokat nem is keres a szerző, legalább e tényre utalni lehetett volna.

korreláció-számítás) elfogadhatóvá tehetik az egyébként – legalábbis a társadalomkutató szemszögéből – a levegőben lógó állításokat.⁸

Ebben a recenzióban komoly – társadalomtudományi – szakmai kritikával illetem Fónai Mihály könyvét. Olyan kutatóként tettem ezt, akinek tanulmányait rendszeresen szedik ízekre (és döngölik agyagba) azokon a vitákon, ahol a Szociológiai vagy a Politikatudományi Intézet kutatói is részt vesznek. Olyan kutatóként ugyanakkor, aki rendszeresen szembesül azzal, hogy ha szórást, szignifikanciát emleget jogászoknak, akkor jobb esetben érdektelenséget, rosszabb esetben undort vált ki.

Valójában tehát ez a – kettős – recenzió azt a feszültséget, a hazai jogszociológiát jellemző, megoldhatatlannak tűnő ellentmondást kívánta bemutatni, hogy a szakmai elvárásoknak való megfelelés, a – másik – szakmai közvéleményhez való eljutást teszi lényegében lehetetlenné, és fordítva.

Ebben a szemléletben Fónai logikusan és bölcsen választott, amikor az utóbbit választotta.

*Gajdusчек György**

HORKAY HÖRCHER FERENC: A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYOK HASZNÁRÓL/
OF THE USEFULNESS OF THE HUMANITIES (BUDAPEST: L'HARMATTAN
2014) 212.

Jogtudomány és bölcsészettudományok kapcsolatáról szóló áttekintő kötetük bevezető tanulmányát a szerkesztők (Austin Sarat, Matthew Anderson és Cathrine O. Frank) egy késő tizenkilencedik századi írásból vett mottóval kezdik. Szerzőjének, Ernest W. Huffcuttnak véleménye szerint „túl gyakran megfélemezünk arról a tényről, hogy a jog valamely ponton minden elgondolható emberi érdekekkel érintkezik, s a tanulmányozására éppen az jellemző – talán minden más területnél inkább –, hogy egyenesen elvezet a humaniorákhoz”.¹ Ha elfogadjuk, hogy lehetséges a jog tudományának ilyesfajta tágabb értelmezése, amely a szövegek értelmezésének módszereitől kezdve az igazságosság jelentésének kidolgozásán át az emberi közösségek értékrendjének formálásáig számos területen érintkezik elke-

⁸ Mindehhez képest sokkal kevésbé vannak bevett eljárások a kutatásban gyakran alkalmazott nyitott kérdések kódolására; bár az minimális elvárás, hogy a szerző közölje, ki, hogyan kódolta le az adott válaszokat. Ezek másfelől a könyv erősségét jelentik, hiszen nagyobb elemszám mellett nemigen alkalmaznak nyitott kérdéseket. Mindamellett érdemes lett volna talán kevesebb kategóriába kódolni, mert így nehezen áttekinthető pl. a 33. táblázat 13. sora, ahol emiatt az egyes cellákban egy-két fő szerepel, és erre van megadva a százalékos arány. Másutt a kódok tartalma veti fel az összevonás lehetőségét. Pl. a 31. táblázat esetében: a divatos és a keresett szak sorok talán összevonhatók, ill. egy dimenzióba illeszthető a magas és alacsony egyetemi presztizs.

* Tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.

E-mail: gajduscek.gyorgy@tk.mta.hu.

¹ Austin SARAT – Matthew ANDERSON – Cathrine O. FRANK: „Introduction: On the Humanistic Study of Law” in uő. (szerk.): *Law and Humanities: An Introduction* (Cambridge: CUP 2010) 1.

rülhetetlenül a bölcsésztudományokkal, akkor okunk lehet azt gondolni, hogy egy a humaniorák apológiáját nyújtó, a mai magyar (és európai) társadalomban elfoglalható szerepükre koncentráló, több ponton az *Alaptörvény* kommentálására is vállalkozó tanulmánykötet számot tarthat a jogász szakma érdeklődésére is.

A hírek szerint több mint ötven japán egyetem fogja egy kormányzati döntés nyomán megszüntetni, vagy legalábbis radikálisan visszametszeni a humántudományi képzéseit a közeljövőben. A döntés széles körű tiltakozást váltott ki világszerte. Ám az ún. STEM- (a természettudományos, technológiai, mérnöki vagy matematikai területek angol neveiből formált betűszó) területek előtérbe helyezése nyugaton is egyre nyilvánvalóbb. 2014-ben például Nicky Morgan, a brit oktatásiügyi miniszter fejtette ki, hogy ezek a tanulmányok nyitják meg a lehetőségeket a fiatalok előtt. Humán szakemberek sora lépett fel az ilyesfajta szembeállítások ellen. „Hogyan érthetnénk meg például az összejtudatás által felvetett etikai problémákat, ha a továbbiakban nem nézünk szembe a filozófia által felvetett alapvető kérdésekkel?” – vetette föl Martin Daunton, a Cambridge-i Egyetem Humán- és Társadalomtudományi Iskolájának vezetője.² 2015 augusztusában – a *New York Times*nek írott nyilvános levelében – Drew Gilpin Faust, a Harvard Egyetem igazgatója arra emlékeztetett, hogy félrevezető a szabadbölcsész- (*liberal arts*) képzés szembeállítása a STEM-terültekkel. „A szabad bölcsészet elfogadja, sőt egyenesen megköveteli a természet- és társadalomtudományok, valamint a humaniorák széles körében való jártasságot.” A világnak, mondja, tudományos felkészültségű humán szakemberekre és a humaniorákban járatos tudósokra és mérnökökre van szüksége. A szabad bölcsészet ellentétét valójában nem a fenti területek valamelyike (vagy együttese) jelenti, hanem a pusztán szakmai képzés, s „a célja nem az, hogy egy adott szakmára készítse fel a hallgatóit, hanem számos, az egész élet során gyarapodó szakmára”.³ Azt gondolom, ez a nem csak elvi, hanem a képzés konkrét szerkezetét is érintő felvetés érdekes szempontot kínál a bölcsészettudományok inséges helyzetének átgondolására – különösen abban az összefüggésben, hogy Magyarországon a diákok egyre nagyobb százalékát tereli a rendszer a szakképzés irányába, nagyban veszélyeztetve ezzel későbbi elhelyezkedésüket.

Újabb érdekes kérdés, hogy a bölcsészettudományok sokat emlegetett krízise egyáltalán létezik-e. Egy cambridge-i történelemprofesszor, Peter Mandler idén júliusban arról tartott előadást, hogy ha a hallgatók választásaira figyelünk, akkor a válasz határozott nem. A felsőoktatás egész nyugati világot jellemző demokratizálása, s az azzal szükségszerűen együtt járó tömegesedése során a humán szakokra jelentkező fiatalok száma robbanásszerűen megnőtt, méghozzá annak ellenére, hogy a bölcsész diplomák gyakorlati hasznosságát a legkülönbözőbb fórumokon mindegyre megkérdőjelezték. A Thatcher-kormányzat például hangsúlyozta az

² Alex DEAN: „Japan’s Humanities Chop Sends Shivers down Academic Spines” *The Guardian* 2015. 09. 26. Lásd www.theguardian.com/higher-education-network/2015/sep/25/japans-humanities-chop-sends-shivers-down-academic-spines.

³ Drew Gilpin FAUST: „To the Editor” *The New York Times* 2015. 07. 29. Lásd www.nytimes.com/2015/07/29/opinion/2-college-presidents-on-higher-education.html.

ilyesfajta képzés „gazdasági értéktelenségét”, de lényegében hatás nélkül.⁴ A kormányzati retorika és a felvételizők gyakorlati döntéseinek kapcsolata is vizsgálatra méltó témának tűnik Magyarországon, hiszen jelenleg a felvételi helyek számának korlátok közé szorítása a tanulni vágyó fiatalok döntéseinek felülírásával fenyeget.

Az elhelyezkedés terén hasonlóan sok a megválaszolatlan kérdés. Tavasszal a magyar sajtó is beszámolt róla, hogy a rémhírek ellenére igen jók a bölcsész hallgatók elhelyezkedési esélyei, s az ún. kreatív-kulturális iparág lett az egyik legfontosabb munkahelyteremtő Európában.⁵

Számos ide kapcsolódó konkrét kérdést föl lehetne vetni. Vajon a magyarországi problémák azonosak-e a világ más részeiből gyakran hallható rémhírekkel? Lehet-e a humaniórák helyzetéről a közoktatás (aggasztó) helyzetének vizsgálata nélkül beszélni? Szólni lehetne az egyetemek és a Magyar Tudományos Akadémia közötti merőben szokatlan feladatmegosztásról, az oktatás, a kultúra finanszírozásának és intézményrendszerének kérdéseiről, s a lista nyilván még hosszsan folytatható.

Horkay Hörcher Ferenc egészen más utat választott. Kötetében olyan tanulmányokat vett fel, amelyek valamiképpen mind kapcsolatban állnak a humaniórák általános helyzetével, s közelebről vagy távolabbról érintkeznek azzal a tizennyolcadik századtól eredeztetett, egységesen konzervatívként kategorizált hagyományval, amely a szerzőnek szellemtörténészként amúgy is fő kutatási területe. Így (értelmezésem szerint) a szerző mintegy a bölcsészstudományok konzervatív apológiáját kínálja föl egy olyan kormányzat számára, amelyet (nem tisztázott okból) e tiszteletreméltó hosszú tradíció örökösének tekint.

A könyv két részre tagolódik. Az elsőben nagyobb lélegzetű, angol nyelvű tanulmányok olvashatóak *Contemporary philosophy and the humanities* (Kortárs filozófia és a humaniórák) alcím alatt. A második címe *A bölcsészettudományok a mai Magyarországon*, ez valamivel rövidebb magyar nyelvű írásokat gyűjt össze aktuális kérdésekről. Sajnos nem kapunk semmilyen kibontott magyarázatot a két rész viszonyáról a kötetben, és az írások között nem találni olyan szoros kapcsolatokat, amelyekből például az elméleti alapvetést követő gyakorlati alkalmazás logikáját ki lehetne bontani. Nem világos több írás viszonya a főcímhez, s az egyes szövegek nyilvánvalóan eltérő közönségeket szólítanak meg. Azt is meg kell említeni, hogy egy igényes kétnyelvű kötet ennél sokkal alaposabb nyelvi szerkesztést kívánt volna.

Az első rész egy érdekes esszével nyit, R. G. Collingwood 1939-es, tanítványával együtt tett görögországi hajóútjáról. Az értelmezés alapján a valószerűtlen utazás egy olyan filozófiai pozíció koherens megvalósulásából (s pedagógia értékesítéséből) következett, amely szerint a filozófiai kérdések soha nem elvont általánosságban, hanem mindig egy adott eszmetörténeti pillanat konkrétságában merülnek föl, vagyis mindig a jelen talajáról kényszerítik ki a múlttal való szembenézést.

⁴ Matthew REISZ: „Humanities Crisis? What Crisis?” *The Times Higher Education* 2015. 07. 09. Lásd www.timeshighereducation.co.uk/news/humanities-crisis-what-crisis.

⁵ DERCSÉNYI Dávid: „Hasítanak a bölcsészek az EU-ban – Navracsics hallgat” *hvg.hu* 2015. 04. 05. Lásd hvg.hu/itthon/20150403_Nem_kreativ_miert_hallgat_Navracsics.

Horkay Hörcher egy olyan (természetesen Edmund Burke-vel rokonított) gondolkodót ünnepel Collingwoodban, aki az elméletekkel szemben a generációk során át hagyományozott és egyre gyarapodó gyakorlati jártasságot részesíti előnyben, s ezt az oktatás során is következetesen érvényesíti: a világháború árnyékában, személyes példát mutatva, kirándulásra viszi hallgatóit a krízist átélő európai kultúra egyik gyökeréhez.

A második tanulmány Michael Oakeshott munkáiban tárgyalja a társalgás és a költészet fogalmát. Horkay Hörcher szerint Oakeshott írásai maguk is társalgó stílusukkal tűnnek ki, a társalgás pedig a kötet egyik alapmotívumához: a közösségi létezéshez kapcsolódik. Aki társalgásba kezd, vagy nyitottnak mutatkozik a konverzáción, az a közösségben, a közös nyelv meglétében bíz. A civilizáció a társalgók közösségéhez való csatlakozás folyamata, amely megkövetel egy bizonyos mértékű rugalmasságot és önkritikai hajlandóságot, hiszen ezek nélkül nem tudnánk mások véleményét önkorrekcióra felhasználni. Az egyetem pedig éppen ez a társalgó, vitázó, sokféle, de egyenrangú diszciplínát és egyént egy tető alá hozó közösség. Ha az egyetem elsősorban a civilizáció iskolája, akkor nem helyes túlzottan utilitarista elvárásokkal közelednünk hozzá.

A harmadik tanulmány, amely Alasdair MacIntyre-ről szól, a kötet egy újabb visszatérő kérdését vezeti be. Mi a szerepe ma, van-e egyáltalán jelentősége az egyetemeink keresztény, katolikus gyökereinek? MacIntyre gondolatai alapján arról olvashatunk, hogy a katolikus egyetem a ma legsikeresebbnek tűnő kutatóegyetemi modellel, vagyis a publikációk, de még a hallgatói karriernek számának maximalizálásával szemben is egy holisztikus megközelítést szorgalmaz, amely ha nem is adhatja vissza a teológiának egykori központi szerepét, mégis szerves egységben akarja azt látni az etikai, metafizikai oktatást úgyszintén előtérbe helyező, az emberi létezés legáltalánosabb kérdéseinek értelmezésében elmerült egyetemi létezéssel.

Charles Taylor gondolkodásának keresztény és arisztotelészi gyökerű elemeit vizsgálja a következő tanulmány. Horkay Hörcher kiemeli, hogy Taylor (miféleképpen inkább a német hermeneutikából ismert gesztussal) fellép a természettudományos módszertan alkalmazása ellen a humaniorákban – ezt a módszertani elkülönítést eredezteti a szerző Arisztotelésztől. A nyelv fontossága a humán tudományok az egyik fő specifikuma, s a nyelv egy olyan szemlélete, amely azt nem a megismerés eszközének tekinti, hanem egy nem instrumentalizálható közös tulajdonnak, amelynek legkitüntetettebb megnyilvánulása a költészet. A költészetben és más művészeti formákban pedig a Másikkal való találkozás etikai, sőt vallási tapasztalata válik lehetővé.

A következő tanulmány Paul Ricoeur igazságosság- és felelősségkonceptiójára koncentrál, amelyben az igazságszolgáltatás végső célja a társadalmi béke, a bíróság pedig egy dráma színpada, amelynek célja a társadalmi léptékű katarzis. Itt Martha Nussbaum kísérlete is érdekes a művészetek és elsősorban a szépirodalom hasznosítására a társadalmi igazságosság érzetének előmozdítása érdekében, részben a jogtudomány és a humaniorák közelítése céljával. Az igazság katartikus tapasztalata Ricoeur szerint megnyitja az utat a keresztényi szeretet társadal-

mi erővé válása előtt. A könyv fő kérdése szempontjából az a legfontosabb, hogy e gondolatokat irodalmi és bibliai szövegek értelmezéséből bontja ki, s ez láthatóvá teszi, hogy az igazságosság mélyebb megértéséhez a bölcsész tudományokon át vezet az út.

A következő írás jogtudomány és humaniorák lehetséges kapcsolatát állítja a középpontba az alkotmányok értelmezése kapcsán. Horkay Hörcher azt állítja, hogy a huszadik század második felétől kezdve az alkotmányok nem egy közösség jogrendjének alapjaként szolgálnak, hanem az egyéni jogainknak az állammal szembeni védelmezésére. A tanulmány a 2012-ben hatályba lépett magyar alaptörvényt, s különösképpen annak preambulumát éppen a közösségi létezés írott alapvetéseként kívánja igazolni, amely tehát visszatéríti az alkotmányosságot vélelmezett eredeti funkciójához. Ezt a szerző már csak azért is alapvetőnek tekinti, mert véleménye szerint az egyéni szabadságot is csak a közösség szabadsága biztosíthatja. Érveléséhez felhasználja az eltérő szellemi háttérű Joseph Ratzinger és Jürgen Habermas párbeszédét, akik minden vitájuk ellenére egyetérteni látszanak abban, hogy erős prepolitikai, morális alapok nélkül egyetlen alkotmányos rend sem lehet sikeres.

A gondolatmenet azon a ponton válik számomra nehezen követhetővé, amikor ezt a gondolatot a szerző úgy interpretálja, hogy magának az alkotmánynak lenne a feladata a jogrend és az arra épülő intézményrendszer összekapcsolása a vélelmezett közösségi értékekkel. S jegyezzük meg, hogy már idáig is csak számos banális kérdést zárójelbe téve juthatunk el. Miért is lenne egy politikai közösségnek szükségszerűen egyetlen értékrendje? Ha van is neki olyan, biztosak lehetünk-e abban, hogy az alkotmány megfogalmazója azt helyesen (kinek a szempontjából helyesen?) fogalmazza meg? Honnan tudjuk, hogy akikre az alkotmányra épülő jogszabályok vonatkoznak, sajátjuknak érzik-e azokat az erkölcsi, vallási normákat? Ha az alaptörvény az a Münchhausen báró, amely saját lába alá vet szilárd (erkölcsi) alapokat, akkor mennyi okot ad az optimizmusra, hogy az állampolgárok túlnyomó többsége közönnyel fogadta, egy nem jelentéktelen kisebbsége pedig kimondottan agresszióként élte meg állítólagos értékeik alkotmányerőre emelését?

A preambulum apológiája példa a szerző véleményem szerint eltúlzott reményeire, hogy a közelmúlt változásait a konzervativizmus nagy, töretlen narratívájának részeként lehetne értelmezni, a konzervativizmus és liberalizmus öröknek és változatlanok bemutatott küzdelme nagy narratíváján belül. Amikor a szöveg úgy fogalmaz, hogy „Alaptörvényünk jogrendünk alapja: szerződés a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között. Élő keret, amely kifejezi a nemzet akaratát, azt a formát, amelyben élni szeretnénk” – Horkay Hörcher ezt a burke-i tradíció tudatos folytatásának látja. Nem tudom, ez igaz-e, és azt sem, hogy ha igaz, akkor abból következik-e bármi. Az viszont biztos, hogy a bölcsész olvasó szívesen megállna itt az „élő keret” hajmeresztő metaforájánál, vagy a többes szám első személy alkalmazhatóságának kérdésénél.

A kötet második felében lévő magyar nyelvű tanulmányok többnyire aktuális magyarországi problémákkal foglalkoznak. Az első azt fejtegeti, hogy bár válságmegoldást nem várhatunk a humán tudományoktól, de várhatjuk olyan kompeten-

ciák kibontakoztatását, amelyek bármikor – válság idején pedig különösen – létfontosságúak lehetnek. Banális, de mégis leírom: nem derül ki, milyen válságot is kellene megoldani (pénzügyi, oktatási, alkotmányos?), s így nehéz tudni, pontosan mire is gondoljunk. Mindenesetre szerintem is fontos hangsúlyozni, hogy olyan állampolgári és munkavállalói készségekről van szó, amelyeket nagyon is értékel a modern világ, de amelyeket valami miatt mifelénk sokan továbbra sem hajlamosak a bölcsészképzéssel társítani. Horkay Hörcher az adaptivitást, a kreativitást, a fantáziát, a döntési képességet, a kritikai gondolkodást, a fogalomalkotást, a társadalom befolyásolásának képességét, a szolidaritást sorolja föl, szerintem igen helyesen. Mindezt azonban a társadalmi elit képzésének összefüggésében teszi, „az értelmiség mint modern kori papság” (119. o.) S. T. Coleridge-ra és T. S. Eliotra visszavezetett elképzelése alapján, figyelmen kívül hagyva a mai felsőoktatás és a társadalom tagolódásának szociológiai tényeit.

Értelmezésemben a *Humántudományok, kortárs művészet és konzervatív kormányzás* a kötet kulcstanulmánya: itt mondja ki a szerző, mi is a célja a könyv egészével, így ezt az írást hosszabban idézem.

„Ez a tanulmány azt a tételt kívánja érvelve kifejteni – kezdi Horkay Hörcher –, hogy egy hiteles konzervatív kormányzásnak szükséges feltétele általában – és Magyarországon különösen is – mind a humán tudományok stratégiai támogatása, mind pedig – a nemzeti kulturális örökség védelme mellet a kortárs művészetek bátorítása. [...] Mivel úgy tűnik, a felsőoktatás átalakításával kapcsolatos kormányzati tervek egyik fontos következménye lehet a gazdaság szempontjából nem kifizetődőnek bélyegzett humán tudományos képzés visszaszorítása, írásom vállaltan elfogult vitairat a humán tudományok védelmében. Gondolatmenetem alapja az az elkötelezettség, amely a konzervatív hagyományban érzékelhető a humaniorákkal kapcsolatban.

E tétel kifejtését az ellene szóló érveléssel kezdem. A konzervatív politikai gondolkodás kiinduló feltételezései közé tartozik az ész mindenhatóságával kapcsolatos erős szkepszis. Szemben a liberális értelmiség ideológiai alátámasztását szolgáló gondolattal – melynek lényege, hogy az egyén saját belátóképessége, racionalitása, kritikai észhasználata révén uralni tudja az egzisztenciáját meghatározó mindenkori politikai helyzetet, és saját elképzeléseinek megfelelően képes alakítani a valóságot – a konzervatív politika alapja az instrumentális észhasználattal kapcsolatos fenntartás, és egyáltalán a politikai viszonyok gyökeres egyéni átalakítására vonatkozó kétely. Ezért, szemben a liberális politika értelmiségközpontúságával, a konzervativizmus – részben az értelmiség politikai szerepvállalásának kudarcaira, többek között a francia forradalmakban tanúsított viselkedésére vagy a 20. századi totalitárius rendszerekkel folytatott kokettálása különböző formáira alapozva – fenntartásokkal viseltet az „írastudók” politikai részvételével, kibickedésével szemben. Mi több, számos konzervatív számára az értelmiség mint társadalmi kategória is gyanús, mivel már magát a nyelvi konstrukciót is baloldali ideológiának tartják.” (120-121. o.)

Mielőtt megkísérlem összefoglalni, miképpen igyekszik a szerző megválaszolni a fenti problémát, szeretném röviden jelezni, hogy ez az idézet a kötet tanulmányainak több (szerintem problematikus) jellemzőjét jól mutatja. Először is azt az igyekezetet, hogy minden konkrét problémát egy igen általános szellemi keretben – lényegében liberalizmus és konzervativizmus örök harcának összefüggésében – helyezzen el. Másodszor egy késztetést arra, hogy a két küzdőpartnerről határozott névelővel, megszemélyesítve beszéljen, ezáltal egy bizonyos mértékű szükségszerűséget és egységességet sugallva. Harmadszor tisztázatlanságot azzal kapcsolatban, hogy mely konkrét politikai mozgalmat konkrétan melyik kategóriába kell sorolnunk: jelentik-e a fentiek azt, hogy például a francia forradalom mögött álló egymással nem csupán vitázó, de esetenként egymást szó szerint halálra ítéelő csoportokat egységesen „a” liberalizmus számlájára kell írunk, vagy következik-e az utolsó mondatból, hogy „liberális” és „baloldali” lényegében felcserélhető fogalmak? S akkor már hadd tegyem hozzá – némiképp demagóg módon –: remélhetjük-e e két egymással látszólag kizárólagos ellentétet alkotó szemlélet széles körű kiterjesztésétől, hogy valaha is kiszabadulunk egymás „lekomcsizásának” és „lefaszisztázásának” rabságából a szerző által oly megkapó módon keresett közösségi-ség szabadságába?

De térjünk vissza a szerző gondolataihoz! Szerinte a konzervatív értelmiség-ellenességre a választ az a konzervatív meggyőződés tartalmazza, amely szerint a politika végső soron nem intézményrendszer, hanem egyéni erények kérdése, s így egy demokráciában minden az egyes politikai aktorok (választók) politikai erényeitől függ – ezeknek formálásában pedig élen járnak a humán tudományok. Legfontosabb hagyományként itt az iskolai oktatás (s különösen a jogászképzés) latin nyelvhez kötődő humanista alapjaira hivatkozik. A kortárs művészetekkel kapcsolatban pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a konzervativizmust nem a múlthoz való görcsös ragaszkodás jellemzi, hanem a prudencia (gyakorlati bölcsesség) erénye által a múltra tekintettel lévő finom igazodás a jelenhez. „Bár az Orbán-kormány mögött álló Fidesz több ízben hangsúlyozta a maga konzervatív elkötelezettségét, a második Orbán-kabinet működése (2010–2014) kétségtelenül inkább a forradalmi hevület jegyében zajlott.” (130. o.) Horkay Hörcher azonban látszólag bízik benne, hogy „a” konzervativizmust jellemző felelős kultúrpolitikát várhatunk tőlük.

A következő tanulmányt – amely a magyarországi művészettörténet-oktatásról, valamint a művészeti élet intézményeiről szól – nem ismertetem, mert sem a tézisé, sem a relevanciáját nem értem pontosan. Mindenesetre fontos, hogy a szerző itt merészkedik talán legközelebb – kedves kifejezésével – az „itt és most” problémáihoz, említve a kultúra alulfinanszírozottságát s a Magyar Művészeti Akadémia felértékelése által is mutatott „szimbolikus hadviselést” (148. o.). A következő tanulmány az izlés-fogalom politikai és erkölcsi összetevőiből indul ki, példaként olyan lengyel és magyar írókat választva, akik nem elvont eszmék, hanem izlésük szinte zsigeri reakciója alapján utasították vissza, hogy részük legyen a huszadik század különféle zsarnokságaiban. A tézis értelmében „akkor képes leginkább aktivizálódni az izlés politikai helyzetek megítélésében is, ha korábban tisztán eszté-

tikai kérdésekkel foglalkozva csiszolták érzékennyé és pontossá” (156. o.). Itt újra felbukkan a közéleti értelmiségi korábban is kritizált szerepkörével szemben „a keresztény írástudó” Horkay Hörcher által preferált (s feltehetőleg megtestesíteni kívánt) ideálképe. E modellben „az egyház által kiképzett írástudó lojális a világi hatalommal szemben, de egyben valamifajta erkölcsi tanácsadó szerepet is betölt” (158. o.). Horkay Hörcher szerint a művészet öncélúságára azért van szükség, mert így (az esztétikai nevelésen keresztül) vezet az út a „közösségépítő” és „hazaszere-tetre nevelő”, sőt akár Istenhez vezető művészethez (164. o.).

A kötetet záró két írás egy-egy pamflet rövidségével, lendületével és szükségsze-rű árnyalatlanságával beszél a létrehozandó európai és magyar identitásról. A két cikk annyiban egymás komplementerei, hogy amíg az első a sokféleség elfogadását hangsúlyozza az egységesség érdekében, addig utóbbi a közös tapasztalat jelentő-ségét hangsúlyozza, amely talán segíthet túllépni a megosztottságainkon. Nagy ivű összefoglalást kapunk az európai politikai gondolkodás görög-római és zsidó-ke-resztény gyökereiről. A terjedelem rövidsége talán különösen meglepővé teszi a hangsúlyelhelyezéseket. A szerző azt emeli ki, hogy (a mindig fő zsinórmértékként szolgáló) Arisztotelész „az erényes arisztokraták vezette alkotmányt jobbnak tar-totta mind a demokratikus uralomnál, mind pedig az uratlan állapotnál” (172. o.); s azt, hogy „a szekularizációs tézis mindmáig túlzásnak bizonyult, mivel az emberek jelentős csoportjai, még a legfejlettebb európai államokban is arra hajlanak, hogy megtartsák hitüket” (176. o. – a szekularizáció a hit elvesztését jelentené?). A birodalmi és totalitárius bűnök közös megvallásával vezethet út a helyi, nemzeti sok-féleségek elismerésére épülő európai egység felé. Horkay Hörcher szerint az emlé-kezetközösségre támaszkodó magyarországi politikai közösség megéléséhez pedig

„azt a filozófiai belátást kell tudatosítani és észrevenni, hogy nem csak azok osz-toznak egy történelmi tapasztalaton, akik egy oldalon, egy csoportba tartozva élték meg az adott eseményeket, hanem attól függetlenül, hogy a barikádon innen vagy túl voltak is, a résztvevőket összeköti egyfajta sorsközösség, hisz ugyanazt élték át, még ha másként is élték meg, dolgozták fel azokat.” (186. o.)

Azt hiszem, bölcsészekre részben azért van szükség, hogy legyen, aki rákérdez: mit jelent egy belátást észrevenni, illetve, hogy mit fed fel és mit takar el a „bari-kád” metaforája egy ilyen mondatban. De talán mindenekelőtt a „kell” szóval kap-csolatban kellene kérdéseket feltennünk. Horkay Hörcher szereti a szót (és a hason-lóan sürgető megfogalmazásokat). „A művészetnek [...] önmagára támaszkodva kell kihúznia magát a mocsárból, csak így válhat társadalmilag hasznossá.” (168. o.) Az MMA-nak „ki kell majd egyeznie a rivális szervezettel, és képesnek kell len-nie arra, hogy megjelenítse a teljes magyar művészeti szférát” (148. o.).

„Az állam nem pusztán semleges intézményrendszer, hanem – MacIntyre szavával szólva – gyakorlatok sora (*practice*), melyekben sok résztvevőnek kell a közös cél érdekében összehangolnia (de nem homogenizálni, egységesíteni) tevékenységét, gondolkodás- és érzésmódját is.” (162. o.)

A „kell” ilyesfajta használata a folyamatokat alakítani kívánó törekvést sejtet. Ám minél gyakrabban találkozom vele különböző publicisztikákban, annál erősebb bennem a gyanú, hogy vonzereje végső soron a „van” vizsgálatával s a kritizált állapotból a vágyak földjére való eljutás mikéntjével kapcsolatos bizonytalanságból táplálkozik. Amennyi igazság van abban a sejtésemben, hogy a kötet tanulmányai mögött végső soron szorongás bújik meg, annyi a közös a szerző helyzetértékelése és a sajátom között.

Gárdos Bálint*

TREMMEL FLÓRIÁN: RETORIKA ÉS IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS (BUDAPEST – PÉCS: DIALÓG CAMPUS 2014) 272.

Tremmel Flórián *Retorika és igazságszolgáltatás* című munkája teljes joggal nevezhető hiánypótló vállalkozásnak. Hiánypótló egyrészt azért, mert a szerző a mai magyar szakirodalomban elsőként próbál a klasszikus retorikai hagyományra támaszkodó perbeszédtankönyvet összeállítani. Másrészt pedig azért, mert a könyv a szerző közel negyedszázada megjelent és mára gyakorlatilag csak könyvtárakban hozzáférhető könyvecskéjének¹ hiányát pótolja.

1. Az említett könyvhöz képest több mint kétszeres terjedelem – a természetszerű frissítésen túl – bőséges kiegészítést is lehetővé tett, a szerző pedig élt a lehetőséggel: deklarált célja, hogy részint kiterjessze, részint elmélyítse a korábbi tárgyalást, valamint hogy nagyobb példaanyaggal illusztrálja összegzését (13. o.). A kiterjesztés és elmélyítés legszembeötlőbb eszközeként a könyv első része az antik iskolai retorika rendszerét tekinti át, elsősorban két római szerző, Cicero² és Quintilianus munkája, kisebb részben pedig Aristotelés *Rétorikája* és a *Herenniusnak ajánlott rétorika*³ alapján. Az itt található, a leírt jelenségeket, szónoki eszközöket szemléltetni hivatott példák jobbára Démosthenés és ugyancsak Cicero szónoklataiból származnak.

Ezt az első, a szerző föltehető szándéka szerint a továbbiak megalapozását szolgáló részt egyrészt a források bőséges használata jellemzi, másrészt pedig az, hogy a szerző az előbbieket megpróbálja egy saját maga által fölállított elméleti keretbe helyezni.

Ami az előbit, a forráshasználatot illeti, ennek során a szerző annyiban igen tartózkodónak mutatkozik, hogy egy-egy rövid, tételszerű állítást követően többnyire hagyja, hogy az antik szerzők beszéljenek. A hosszas – ebben a részben

* Tanársegéd, ELTE Angol-Amerikai Intézet, 1088 Budapest, Rákóczi út 5; tudományos asszisztens, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.

E-mail: Gardos.Balint@tk.mta.hu.

¹ TREMMEL Flórián: *Igazságügyi retorika* (Pécs: JPTE ÁJK 1993).

² Cicero esetében az áttekintés a *De oratore* című munkára korlátozódik.

³ Őt Tremmel – bizonyára a magyar fordítást készítő Adamik Tamás nyomán – Cornificiusszal azonosítja.

(21–93. o.) a szöveg több mint kétharmadát (!) kitevő – idézetekhez általában semmilyen interpretáció sem járul, legföljebb a több szerző egymás mellé állított nyilatkozata közt végezhet összehasonlítást az olvasó. Ez önmagában talán nem káros, de mindenképpen zavarba ejtő, hiszen azt a benyomást kelti, hogy a szerző nem tudta eldönteni, mit is akar kínálni az olvasónak. Ha ugyanis egy nagyjából egységesnek tekintett antik doktrína összefoglalása volt a cél – és Tremmel megjegyzései összességében arra utalnak, hogy elsősorban ez volt –, akkor elég lett volna ezt az összegzést közzétenni, a lehető legvilágosabb és legkönnyebben elsajátítható formában. Az idézetek túlnyomó részére ehhez nincs szükség: az olvasó a hivatkozások alapján maga is kikeresheti a – magyarul egyébként is hozzáférhető – szöveghelyeket. Ha viszont önálló rétorikatörténeti kutatások eredményeit kívánta nyilvánosságra hozni, ami valóban megkívánhatja az idézetekkel való alátámasztást (ha nem is ilyen terjedelemben), akkor legalább ennyire szükséges lett volna (legalább a lábjegyzetekben) szembenézni azzal, hogy az antik iskolai rétorika nem minden ponton egységes és a források értelmezése sem mindig problémamentes.

A szerző saját elméleti kerete – rövidebb megjegyzések, megfigyelések formájában – a bevezetésben és az első rész első, valamint utolsó fejezetében jelenik meg. Ezek között talán a legfontosabb az antik rétorika „pánjudiciális” jellegének ismételt rögzítése (25, 91. o.),⁴ amin Tremmel végső soron azt érti, hogy a törvényszéki szónoklás szolgál az iskolai rétorika modelljeként. Ebből következik az a – már Aristotelésnél is megtalálható és mindenképpen helyeselhető – törekvés, hogy a nyilvános beszédre általában érvényes megállapításokat fogalmazzon meg.

Kevésbé fontos, de az előbbinél sajnos jobban jellemzi az antikvitással foglalkozó részt az a „megfigyelés”, mely szerint a rétorikai szakmunkák a szónok teendőit és a beszéd részeit egyaránt öt részre osztják (33–34. o.) – ezeket Tremmel „pentamernek” nevezi és maga is követni igyekszik mondanivalója elrendezésében. Az elnevezésen kívül ez két szempontból is kifogásolható. Egyrészt a megfigyelés legföljebb a Tremmel által alapul vett néhány forrásra igaz maradéktalanul: az ötös szám az antik rétorikai szakirodalomban nem látszik uralkodónak.⁵ Másrészt Tremmel annak a benyomásának ad hangot, hogy ez a tagolás valahogy a dolog természetéből következik (34. o.). A szerzőtől természetesen nem lehet elvitatni azt a jogot, hogy egy bizonyos fölosztást a többenél alkalmasabbnak, a vizsgált anyaghoz jobban illőnek tartson. Szembeötlő viszont, hogy ő maga is csak látszólag ragaszkodik hozzá. A Quintilianusnál és Cicerónál a szónoki tennivalók közül az *inventi*ónál tárgyalt ügyállástant külön, az öttagú lista előtt ismerteti. Ezzel pedig – a jelek szerint tudtán kívül – azt az antik hagyományt követi, amely nem őt, hanem hat lépést különböztet meg, az *inventio* elé az *intellecti*ót helyezve. A kérdésben mindazonáltal az absztrakt „helyességnél” fontosabb szempontnak látszik, hogy milyen didaktikai értékük van a különböző megoldásoknak. Ebből a szempontból

⁴ A 25. o.-on valójában még csak egy irányzatról van szó, melynek legfontosabb képviselőjeként – mindenféle hivatkozás nélkül – egy „Theodoroszt” (sic!) jelöl meg a szerző, azt sem részletezve, hogy melyik Theodorosra gondol.

⁵ Érdekes, hogy *Igazságügyi retorikájában* a szerző még többféle lehetséges fölosztást is bemutat: TREMMEL (1. lj.) 43–47.

pedig mindenképpen szerencsés, ha ugyanaz a szám többször is megjelenik: bizonyára az ezt alkalmazó antik szerzőket is ez a megfontolás vezette, ti. hogy lehetőleg megkönnyítsék a listák emlékezetbe vésését. Kevésbé látszik – ugyanezért – hasznosnak a „pentamer” terminus bevezetése: azonkívül, hogy etimológiailag megkérdőjelezhető,⁶ inkább nehezíti, mint könnyíti a rétorikával ismerkedő olvasó dolgát.

Mindez átvezet az első részben alkalmazott terminológia kérdéséhez. Az utóbbi években, évtizedekben – többek között éppen a Cicero- és Quintilianus-fordítások munkálatai révén – komoly erőfeszítések történtek a klasszikus rétorikai szaknyelv magyarítására, s ez a legtöbb esetben az antik szövegek fordításain kívül is jól használható szókészletet eredményezett. Ez persze senkit sem kötelez semmire: minden szerzőnek magának kell eldöntenie, milyen szakkifejezéseket használ. A klasszikus rétorikáról szóló írások esetében alapvetően mégis két lehetőség közül kell választani: vagy megtartjuk – kellő magyarázattal kiegészítve – az antik terminusokat vagy magyar kifejezéseket keresünk helyettük. Tremmel túlnyomórészt az előbbieket választja, azon belül is – fő forrásaihoz igazodva – a latinokat. Ez bizonyára nem okoz gondot az olvasóknak, a jogászok remélhetőleg hozzászórtak a latin szavak használatához. Nem világos azonban, mi az oka annak, hogy – korábbi könyvétől eltérően⁷ – ezek a kifejezések többé-kevésbé a magyar kiejtés szerint átírva szerepelnek. Ez nem, vagy legalábbis nem minden esetben teszi nélkülözhetővé a magyarázatot: a „memória” jelentése még egyértelmű lehet, az „elokúció”-é⁸ vagy a „pronunciáció”-é már kevésbé. Nyelvművelési, nyelvfejlesztési célok sem igazolhatják az eljárást, hiszen ezek inkább a magyar szavak használata mellett szólának. Összességében az így leírt szavak elidegenítőbbek, mintha megtartotta volna a – legalább egy forrást hűen tükröző – latin alakokat.

2. A második rész voltaképpen már a – tartalomjegyzék szerinti – első rész utolsó (IV.) fejezetével kezdetét veszi: „a perbeszédék jogi szabályozása” csak a jelenkori magyar szabályozásra vonatkozik, történeti utalások nélkül. Az első részhez valamivel szervezesebben kapcsolódik a következő, cím nélküli (V.) fejezet, mely átvezetésként (is) szolgál az antik rétorikától a mai perbeszédék kérdéseihöz.

Történeti szempontból az átvezetés abban merül ki, hogy Tremmel három bekezdésben (ennek fele idézet Vigh Árpád könyvéből⁹) bemutatja a középkori rétorika „skolasztikus elfajulását” (115. o.), röviden utalva ugyanakkor a homiletika fej-

⁶ A „pentamer” szó öt részből álló dologra utal. Ez a beszédre, ill. a szónoki tevékenységre alkalmazva indokolt lehetne, de Tremmel nem ebben az értelemben használja, hanem az öttagú listák tételeire (azaz öt dologra) utal vele. Ha mindenképpen görög szóra volna szükség, a „pentász” kíváncznék ide. Didaktikai szempontból azonban nem indokolt az újabb idegen szó bevezetése – láthatólag Cicero és Quintilianus sem érezte szükségét. A később fölbukkanó „pentamer” – „pantomer” szójáték (117. o.) pedig azért nem szerencsés, mert az utóbbi érteleme nem „soktagú”: az ideillő szó a „polimer” lehetne.

⁷ Vö. pl. TREMMEL (1. lj.) 45. Igaz ugyan, hogy ott is megjelennek a „magyarosított” alakok: lásd pl. uo. 44: „narráció”, „probáció”, „rekapituláció”, „hortáció” – viszont ugyanabban a fősorolásban „captatio benevolentiae” és „refutatio”.

⁸ Ez – ha komolyan vesszük a kiejtést – „elokúció” kellene, hogy legyen.

⁹ VIGH ÁRPÁD: *Rétorika és történelem* (Gondolat: Budapest 1981).

lődésére. Sajnálatos, hogy a jogi érvelés elméletéről, változásáról egyáltalán nem esik szó.¹⁰ Ezt követően egy félmondat szól arról, hogy „[a] polgári társadalom és a tudományok újkori robbanásszerű fejlődése és differenciálódása” vezetett a rétorika megújulásához, de a megújulás – pontosabban: a meggyőzés szempontjából fontosnak tekinthető új tudományterületek – bemutatására sem jut több öt oldalnál (116–120. o.).

Az V. fejezet második felével kezdődik aztán a könyv legfontosabb része, a tulajdonképpeni törvényszéki rétorika, ezúttal is egyfajta elméleti alapvetéssel. Az antik rétorika „pentamerjei” itt adják át a helyüket – egyszerűsített görögről latinra váltva – három „szeptenárius szerkezetnek”. Tremmel ugyanis hét szónoki föladatot, hét beszédrészt, és hét „kriminalisztikai alapkérdést” különböztet meg.

Ami a szónok teendőit illeti, itt Tremmel világossá teszi, hogy a klasszikus lista kiegészítéséről van szó, amennyiben az *inventio*t megelőzi a „meditáció”, az ügy előzetes áttekintése, s az így kapott hat lépéshez járul a minden ponton jelenlévő „receptió”, a beszéd befogadhatóvá tétele. Arról fönt már esett szó, hogy a hatos lista első tagja, *intellectio* néven, az antikvitás egyes szerzőinél is megjelenik, és arról is, hogy a könyv első része is – kimondatlanul – ennek megfelelően tárgyalja a teendőket. Lényegesebb most arra rámutatni, hogy a „receptió” viszont olyasvalami, ami a szónoki tevékenység valamennyi mozzanatában jelen van: kérdéses, hogy szükséges-e külön lépésként említeni. Az elkülönítést indokolhatja, hogy Tremmel szerint „lényeges összetevője a perbeszédhez használt tartalmi és a formai vázlat utólagos értékelése” (128. o.). Ha viszont ez így van, akkor érdemes lenne erre az utólagos értékelésre összpontosítani, hiszen ez olyasmi, ami valóban külön, az előadást követően végezhető. Másrészt csakugyan nem szerepel az antik fölsorolásokban – alkalmasint azért, mert nem az adott ügyben történő meggyőzés szolgálja –, fontossága azonban tagadhatatlan.

A hét alapkérdés (hexameterbe szedve: *quis? quid? ubi? quibus auxiliis? cur? quomodo? quando?*) antik gyökereire Tremmel röviden utal, és arra is, hogy a ténykérdések elemzésénél használhatók a perbeszédben. A szerinte „a topika kapcsán kikristályosodott” kérdéseket az antik szerzők inkább az *inventio* előkészítésével kapcsolatban említik, az viszont nem kétséges, hogy egyaránt hasznosak az eset előzetes elemzése és az elbeszélés megszerkesztése során.¹¹

A perbeszéd és különösen a vádbeszéd hét része a következő (VI–VIII.) fejezetek szerkezetét is meghatározza. Különösen igaz ez „A perbeszéd tartalmi felépítése” című (VI.) fejezetre, melyben Tremmel az egyes beszédrészekkel kapcsolatban fölmerülő gyakorlati kérdéseket veszi sorra. Jóllehet az egyes részek tárgyalása nem mindig azonos szerkezetben történik, a kérdések általában relevánsak és kelően világosak is. Több esetben hiányérzetet kelt ugyanakkor, hogy az itt is bősé-

¹⁰ A jogi érvelés középkori fejlődéséről magyar nyelven lásd FRIVALDSZKY János összefoglalását: „Jogtudomány és diszkurzivitás a középkorban a kortárs olasz jogfilozófiai kutatások fényében” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 229–270.

¹¹ Vö. KÖNCZÖL Miklós: „Az antik rétorika és a jog narratív megközelítése” *Jogtudományi Közlemények* 2007/12. 561–562.

gesen idézett példaanyag¹² – az első részhez hasonlóan – jobbra csak illusztrációként szolgál, tényleges elemzésére nem kerül sor. Így például a 6.5.4. pontban („A jogi érvelés elmélyítése a jogirodalomra hivatkozással”) a féloldalmi terjedelemben idézett vádbeszédhez pusztán annyi járul bevezetésként, hogy „[a]dott ügyben az ügyész kifejezetten a jogirodalomra hivatkozott jogi érvként” –, hogy ez az érv hogyan működik, mitől meggyőző, arról egyetlen szó sem esik. Így azt sem tudjuk meg, hogy az idézet után olvasható egyetlen záró mondat szerint miért „kevésbé meggyőző, sőt erősen kifogásolható Bogár Péter vádbeszédében »a töretlen jogirodalomra« vagy »az egységes jogirodalomra« való hivatkozás” (174. o.). A lábjegyzet ezúttal segít: a 6.5.7. ponthoz („A halmazat mint örökzöld büntetőjogi kérdés”) utasítja az olvasót, ahol a következő magyarázatot találja:

„ezek a kitételek [...] közhelyszerűek!!! Ezeket a jelzőket inkább a bírói gyakorlatra szokták alkalmazni, de ott sem kielégítőek meghivatkozott precedensek nélkül. Jogirodalom nincs csak úgy általában, hanem vannak neves és kevésbé neves, de nem névtelen jogi szerzők, őket és műveiket indokolt meghivatkozni.” (181. o.)

Ebből – a többihez képest kifejezetten tartalmas – megjegyzésből azonban továbbra sem derül ki, miért ne lehetne indokolt „adott ügyben” egy ilyen általános hivatkozás. De ha a szerző szerint ilyen eset elképzelhetetlen, akkor is az idevágó pontban lenne helye a megállapításnak, mert máskülönben épp a bevezetésben említett kézikönyvszerű használhatóság vész el.

Az egyes részletkérdésekkel foglalkozó VII. fejezet után a VIII. fejezet végén egy beszédpár teljes szövege és retorikai elemzése következik. A beszédrészenként haladó tárgyalás mindenképpen tanulságos. Didaktikai értékét csökkenti azonban, hogy nem különülnek el benne a tartalmi és formai megjegyzések, és – ami jóval problematikusabb – hogy viszonylag széles körű stilisztikai tájékozottságot föltételez az olvasó részéről. Ez utóbbi mutat rá a legvilágosabban, hogy miért nem elegendő egy rétorikatankönyvben, ha csupán egy tízoldalas, ráadásul kilencven százalékból idézetekből álló fejezet szól a megfogalmazásról és ezen belül is csak hét oldal az alakzatokról. Ha elhisszük is a szerzőnek, hogy egy megoldás „szerencsés”, „hiteles”, „érzékletes” vagy éppen az ellenkezője, ezt jobbra csak intuitíve tehetjük, hiszen a könyv nem biztosítja az értékeléshez szükséges alapokat.

A záró (IX.) fejezet „egyéb perbeszédék” címen szól a vád- és a védőbeszédén kívüli (az első fokon és a perorvoslat során, valamint a polgári peres eljárásban elhangzó) beszédekről, valamint az ítélet megszerkesztésével kapcsolatos egyes kérdésekről. Ugyancsak itt kapott helyet néhány, a 4.11.3. pontban szereplő javaslathoz csatlakozó, s ahhoz hasonlóan megfontolandó *de lege ferenda* megjegyzés. Ott Tremmel bizonyos perbeszédék korszerű technikai rögzítése mellett érvelt, itt a polgári perben „érdemi és átfogó” perbeszédék, büntetőügyekben pedig a „bevezető perbeszédék” intézményesítését ajánlja.

¹² Tülnyomórészt a Tóth Mihály szerkesztette gyűjteményből: *Híres magyar perbeszédék. A közelmúlt nevezetes vád- és védőbeszédei* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2013).

3. A fenti észrevételekből remélhetőleg világosan látszik, hogy Tremmel könyvének hibái nem az anyagismeret hiányából fakadnak. Ha a kötet mégsem felel meg a vállalkozás jelentősége és az előszóban megfogalmazott célkitűzések keltette elvárásoknak, az túlnyomórészt a szerkesztés hiányosságaival magyarázható – egyaránt értve ezen szerzői és kiadói szerkesztést. Az előbbi terén elsősorban világosan meghatározott (ha le nem is írt) célokra van szükség: a legritkább esetben lehet egy tankönyv egyszersmind használható kézikönyv is – a fülszövegben említett monográfiáról nem is beszélve –, a többirányú igyekezet viszont könnyen hozzáférhetetlenné teheti a munkában meglévő értékeket. A szerző szakértelmét, valamint korábbi, arányos szerkezetű és a beszédszerkesztéshez jó kiindulópontként szolgáló rétorikáját figyelembe véve az lenne a leghasznosabb, ha a szónoki teendők és a beszédrészek kétszer hetes fölosztása alapjára épülne az anyag, az egyes fejezetekben csökkentve a hosszadalmas idézetek terjedelmét, a – rendszerezett – fogalommagyarázatokét viszont növelve. Mindezt segíthetné és kiegészíthetné a lelkiismeretes kiadói szerkesztés: az „eltévedt” (mert tárgya szerint a második részhez tartozó) IV. fejezettől a sajnos nagyszámú elírásig és az indokolatlanul terjedelmes, de nem mindig egységes fölépítésű lábjegyzet-hivatkozásokig számos hiba elkerülhető lett volna, ha a könyvkészítésnek ez a lépése nem marad el.

*Könczöl Miklós**

GREKSZA VERONIKA – MOHAY ÁGOSTON: BEVEZETÉS AZ EURÓPAI UNIÓ JOGÁBA (PÉCS: PUBLIKON 2014) 106.

Az Európai Unió a jogászok, a politológusok és a nemzetközi kapcsolatok szakértőinek egyik kedvelt témaköre. Mindegyik tudományterület megtalálja azt a perspektívát, amely alapján igazi intellektuális kihívás feltárni és elemezni az európai együttműködést. Az EU több évtizedes története (új tagállamokkal való bővülése, új szakpolitikai területeken való együttműködés, új szerződések elfogadása stb.) állandó megújulásra készíti a szerzőket: a különböző tudományágak művelőinek mindig be kell mutatni, hogy a változások miképp érintik az EU-t és annak tágabb környezetét. A tankönyvek e folyamat részét képezik, hiszen képesek átfogóan és alaposan bemutatni az éppen tapasztalható intézményi, jogi és politikai állapotokat.

Greksza Veronika és Mohay Ágoston tankönyv megírására vállalkoztak, amelynek célja, hogy „egyszerűen és lényegre törő formában, mégis szakszerűen nyújtson alapismereteket az Európai Unióról” (3. o.). A szerzők kijelentik, hogy azoknak

* Egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: konczol.miklos@jak.ppke.hu.

készült a könyv, akiknek az EU-ról alapfokú ismeretekre van szükségük. Minden kétséget kizáróan: a Greksza-Mohay szerzőpáros által írt kötet teljesíti alapvető célját, hiszen százoldalas könyvükben minden lényeges témát érintenek. Írnak az integráció történetéről, az intézményrendszerről, a jogalkotási alapelvekről, az EU-s jog alapjairól, illetve röviden kitérnek szakpolitikákra is. Ennek következtében azoknak a hallgatóknak, akiknek ez az első (és talán az utolsó) EU-s könyv a kezükben, a kötet kétségtelenül hozzájárul tudásuk bővítéséhez.

A könyv erényei ellenére az olvasó számos problematikus ponttal találkozhat lapozgatása során. Az egyik ilyen problémahalmaz a pontatlanságok. A könyv számos fejezetében fellelhető egy-egy hiba. A félreértések elkerülése céljából: érthető, hogy a szerzők a tömörségre törekedtek, ennek ellenére lehet úgy röviden írni, hogy közben a szöveg pontos és hibátlan marad, a kettő nem zárja ki egymást. A másik problémakör a kötet szerkezetét illeti. A szerzők nem minden esetben építették fel logikusan a kötetet, hiszen néhol olyan alfejezetek kerültek egy-egy nagy fejezetbe, amelyek nem oda illenek, illetve az alfejezetek néhol elég nagy aránytalanságot mutatnak más részekhez képest.

A szubszidiaritás az egyik legfontosabb alapelv az EU jogalkotási folyamatában, így a szerzők többször is megkísérlik definiálni. Amellett érvelnek, hogy a szubszidiaritás a polgárokhoz legközelebb eső szinten történő döntéshozatalt jelenti (11; 87. o.). Ennél a meghatározásnál azonban árnyaltabb a helyzet. Az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSz) 5. cikkének 3. bekezdése inkább a legmegfelelőbb szinten történő döntéshozatalt helyezi kilátásba:

„A szubszidiaritás elvének megfelelően azokon a területeken, amelyek nem tartoznak kizárólagos hatáskörébe, az Unió csak akkor és annyiban jár el, amikor és amennyiben a tervezett intézkedés céljait a tagállamok sem központi, sem regionális vagy helyi szinten nem tudják kielégítően megvalósítani, így azok a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt az Unió szintjén jobban megvalósíthatók.”

A szubszidiaritás elve valóban nehezen megfogható és annak értelmezése vitára adhat okot. Azonban a leginkább elfogadott definíciója így hangzik: a hatalom lefelé, de egyben felfelé irányuló elosztása; bár kétségtelen tény, hogy az elv az alacsonyabb szintet jobban preferálja.¹ Ettől függetlenül pontosabb az a megfogalmazás – a Szerződés szövegével is összhangban –, hogy a szubszidiaritás a leginkább megfelelő szinten történő döntéshozatalt jelenti (ami lehet európai is). Kétségtelen, hogy van összefüggés, de nem teljes az átfedés a két meghatározás között. Annál is inkább, hiszen a szubszidiaritás nem összetévesztendő a közelség elvével, aminek értelmében az uniós döntéseket „a polgárokhoz a lehető legközelebb eső szinten kell meghozni” (EUSz 10. cikk (3) bekezdés).

A koppenhágai kritériumok és a későbbi bővítések bemutatása során szerepel is néhány pontatlanság. Egyfelől a 2004-es csatlakozás során sokszor hajlamo-

¹ The CEPR Annual Report, 1993: „Making Sense of Subsidiarity: How Much Centralization for Europe?” *Monitoring European Integration* 1993/4. 4.

sak vagyunk – leegyszerűsítve – csak a kelet-közép-európai államokról beszélni, miközben Málta és Ciprus nem ebben a régióban helyezkedik el. Másfelől szintén nem pontos a megfogalmazás, miszerint az Európai Tanács 1993-as ülésén került volna először napirendre ezeknek az államoknak a csatlakozása. A Szovjetuniótól elsőként eltávolodó államokkal – így Magyarországgal és Lengyelországgal – már 1989-ben közös programot indítottak, a PHARE-t, amely később az egész régióra irányuló segélyezési programmá alakult. Ebben az értelemben már évekkel korábban napirendre került az átalakuló államokkal való mélyebb kapcsolatok ötlete; pontosabban tehát úgy lehetne fogalmazni az 1993-as ülés kapcsán, hogy itt formálisan is elismerték, hogy eme országok egyszer az EU tagjai lehetnek.

Szintén pontatlan az Európai Parlament megválasztásáról szóló rendelkezések jelölése. Egyfelől nemcsak az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSZ) 22. cikke, de annak 20. és 223. cikke is releváns a választást tekintve. Másfelől ugyancsak érdemes röviden utalni a 2002/772/EK tanácsi határozatra is, amely módosította az 1976. évi jogi aktust az Európai Parlament képviselőinek közvetlen és általános választójogáról, bevezetve például az összeférhetetlenség elvét. Ezekon kívül pedig érdemes lett volna szót említeni a Lisszaboni Szerződés óta jogilag kötelező erejű Alapjogi Chartáról, amelynek 39. és 40. cikke az európai parlamenti választásokkal összefüggő alapelveket tisztázza.

Szintén a hanyag megfogalmazás érzését kelti a Tanács fogalmi meghatározása. A szerzők szerint ugyanis „a Tanács a tagállamok miniszteri szintű képviselőiből áll” (44. o.). Az EUSz 16. cikkének (2) bekezdése értelmében a Tanácsot valóban lehetséges ilyen szűken értelmezni. Azonban a brüsszeli mindennapok alapján sokkal inkább egy többszintű testületként kell definiálni. A szintek között azonban egy azonosság mindig van: ez pedig a tagállami érdekképviselő. A szinteket illetően száthatvan munkacsoport, különleges bizottságok, állandó képviselő s azok helyettesei dolgoznak a Tanácsban. Egyszerre ellentmondásos és zavaros a könyv ezt követő szakasza: míg egy szintet (az állandó képviselők bizottságát) bemutat a könyv, addig a többit épp csak szavak szintjén említi meg. Másképp szólva: a szerzők implicit maguk is elismerik, hogy többszintű testületről van szó (ahol tehát nemcsak a miniszterek találkoznak), de ezt mindössze néhány szóval intézik el, míg nem definiálják kellő pontossággal az EU egyik fontos intézményét.

A könyv szerkesztését illetően némi szerzői hanyagságról, logikai problémákról, valamint kisebb részben aránytalanságokról beszélhetünk. Először is az átgondolatlanság érzetét kelti, hogy némely téma többször is előfordul a könyvben. Ilyen például az európai parlamenti választások, hiszen kétszer is találkozhatunk a témával (40. és 83. o.). Ráadásul szinte ugyanazokat az információkat olvashatjuk el, azzal a különbséggel, hogy utóbbi részben rövidebb összefoglalást találhatunk. Ugyanez a helyzet az európai polgári kezdeményezéssel (20. és 86. o.), az Európa Tanáccsal és az Emberi Jogok Európai Bíróságával (7. és 88. o.), valamint az Alapjogi Chartával is (25–29. és 87–88. o.), hiszen ez utóbbi témákról is kétszer olvashatjuk – szinte – ugyanazokat az ismertetőket. Erősen arra gyanakszom, hogy ez a hiba annak eredménye, hogy a két szerző nem kellően hangolta össze munkáit. A könyv elején ugyanis olvasható, hogy melyik szerző melyik

fejezetet dolgozta ki. Ennek alapján könnyen levonható a következtetés: az érintett hiba azért kerülhetett bele a könyvbe, mert mindketten relevánsnak gondolták bemutatni a fenti témákat a saját fejezetükben, ugyanakkor elfelejtettek arról gondoskodni, hogy az érintett információk – a párhuzamos munkák ellenére – ne kétszer jelenjenek meg a könyvben.

Logikai problémát is felvet annak kérdése, hogy az uniós döntéshozatal és jogalkotás alapelveit – tehát a lojális együttműködés elvét, a hatáskör-átruházás elvét, a szubszidiaritást, az uniós jog elsőbbségének elvét és az arányosság elvét – a szerzők miért elszórva jelenítették meg a könyvben? Érthetetlen például, hogy a lojális együttműködés elve miért az „Európai integráció alapvető értékei és célkitűzései” fejezetben szerepel. Egyik járható út az lenne, hogy ezeket az alapelveket az uniós jogalkotás alá rendezik, hiszen leginkább ahhoz köthető sarokkövekről beszélhetünk. Ezzel összefüggésben szintén érthetetlen, hogy a jogalkotásról miért „Az Európai Unió intézményrendszere” című fejezetben olvashatunk és miért ilyen röviden (alig egy oldal, ami még a könyv terjedelmi korlátaihoz képest is kevés). Ráadásul ahhoz képest, hogy a könyv címe *Az Európai Unió joga*, aránytalanul keveset olvashatunk a jogalkotási folyamatról a többi alfejezethez képest, pedig a könyv témája szempontjából kiemelt téma lehetett volna.

Más, kevésbé releváns kérdések – így például az EU költségvetése – külön fejezetet kaptak. Azonban ez utóbbi téma legalább két okból nem érdemelt volna külön nagy fejezetet. Egyfelől, rövidsége miatt aránytalanságot mutat a többi fejezethez képest – ezzel mintha a szerzők is elismernék, hogy nem olyan fontos a könyvük témájának szempontjából. Ennek fényében a szerzőknek át kellett volna gondolniuk, hogy nem lehetett-e volna valahova inkább beilleszteni? Másfelől a könyv szerkezetének sem tesz jót ötödik fejezetként beékelni a költségvetést (az EU intézményrendszere és annak jogforrásai közé), hiszen megakasztja az egyébként alapvetően koherenciára törekvő szerzők gondolatmenetét. Megkockáztatom azt a szélsőséges álláspontot is, hogy ebből a könyvből a költségvetést még akár ki is lehetett volna hagyni, hiszen nem lenne példa nélküli, hogy az EU jogáról szóló átfogó könyvek nem tárgyalják külön a költségvetést.

Kevésbé érthető – mind szerkezetileg, mind tartalmilag –, hogy a könyv utolsó fejezeteihez érve 1) a szerzőpáros miért tárgyalja külön a gazdasági és monetáris uniót, míg más szakpolitikákat (két fejezettel később) miért tömörít pár mondatba, 2) miért érezték szükségességét egy szakpolitika „teljes körű” bemutatását, míg másokét nem, valamint 3) miért került épp a két szakpolitikai fejezet közé „Az uniós polgárság intézménye” című fejezet? Ha a szerzőpáros – legalább csak egy mondat erejéig – megindokolja azt, hogy miért fontos ebben a könyvben a gazdasági és monetáris unióról olvasni, akkor nyugodtabban lehet tovább lapozni a könyvben. Továbbá az sem érthető, hogy mi alapján súlyozták a szakpolitikák fontosságát. Uniós szempontból természetesen védhető, hogy az oktatáspolitikai nem foglal el hangsúlyos szerepet a gazdasági kérdésekhez képest, azonban a szerzők szándéka kevésbé érthető. Végül pedig ténylegesen zavaró a szakpolitikák közé beszúrni az uniós polgárságról szóló fejezetet.

A könyv szerkesztése sem sikerült tökéletesen: ez már lehet, hogy nem a szerzők

hibája (hanem a tördelő), viszont ők tartoznak felelősséggel a végső megjelenésért. Idetartozik, hogy a tárgymutatóban szereplő szavak néhol vagy nem mutatnak oda, ahova kellene, vagy oda mutatnak, ahol nincs is tartalom. Például az európai polgári kezdeményezésről szó esik a 15. és 20. oldalon; a 86. oldalon külön alfejezetet kapott, mégsem szerepel a tárgymutatóban. Az arányosság fogalmánál pedig azt látjuk a tárgymutatóban, hogy a 27. oldalon találunk róla információt, miközben az érintett oldalon semmilyen utalás nincs az arányosságra.

A tartalmi pontatlanságok, a logikai kérdések és a szerkezeti pontatlanságok ellenére a könyv teljesíti alapvető célkitűzését: azokban a hallgatókban, akiknek ez az első könyvük az EU-ról (vagy annak jogáról), kialakulhat az első benyomás a brüsszeli intézményrendszerről, annak történetéről, jogalkotási eljárásairól, illetve szakpolitikáiról. E hallgatóknak előnyére válhat, hogy nem kell több százoldalas szakkönyveket átlapozniuk ahhoz, hogy átfogó képet kapjanak az európai politikai fővárosban működő intézményrendszerről és annak működéséről. Azoknak a hallgatóknak azonban, akik mélyebbre szeretnének ásni, a szerzőpáros összeállított egy ajánlott irodalomlistát a könyv végén; az összeállított lista mellett pedig további rendkívül színvonalas magyar¹ és angol nyelvű² szakirodalom is rendelkezésre áll az érdeklődő olvasóközönségnek.

Szép Viktor*

¹ SIMON Zoltán: „Az uniós döntéshozatal és jogalkotás elmélete és gyakorlata” in SIMON Zoltán (szerk.): *Döntéshozatal és jogalkotás az Európai Unióban* (Budapest: L'Harmattan 2013).

² Kezdetnek néhány átfogóbb könyv Anthony ARNULL – Damian CHALMERS: *The Oxford Handbook of European Union Law* (Oxford: OUP 2015); Elizabeth BOMBERG – John PETERSON – Richard CORBETT: *The European Union. How does it Work?* (Oxford: OUP 2013); Renaud DEHOUSSE: *L'Union européenne* (Paris: La Documentation Française 2014); Erik JONES – Anand MENON – Stephen WEATHERILL: *The Oxford Handbook of the European Union* (Oxford: OUP 2014); Knud Erik JØRGENSEN – Mark A. POLLACK – Ben ROSAMOND: *Handbook of European Union Politics* (London: SAGE 2006); Alina KACZOROWSKA: *European Union Law* (Abingdon: Routledge-Cavendish 2009); Stéphane LECLERC: *Les institutions de l'Union européenne* (Paris: La Documentation Française 2014); John McCORMICK: *Understanding the European Union. A Concise Introduction* (New York: Palgrave Macmillan 2014); John PETERSON – Michael SHACKLETON: *The Institutions of the European Union* (Oxford: OUP 2012); Robert SCHÜTZE: *European Constitutional Law* (Cambridge: CUP 2012).

* Kutatási asszisztens, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Lendület-HPOPs Kutatócsoport, 1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: szep.viktor@tk.mta.hu.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége örömmel fogadja a Szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a Szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

Wilhelm BRAUDNER – István SZABÓ (szerk.): *Die bundesstaatlichen Staatsorganisationen* (Budapest: Pázmány Press 2015) 167.

CSEHI Zoltán – SZABÓ István – SCHANDA Balázs – VARGA Zs. András (szerk.): *A Hármaskönyv 500. évfordulóján* (Budapest: Pázmány Press 2015) 225.

CSINK Lóránt – SZABÓ István (szerk.): *Az államfő jogállása II.* (Budapest: Pázmány Press 2014) 226.

FRIVALDSZKY János: *Tanulmányok a jog erkölcsi alapjairól* (Budapest: Pázmány Press 2015) 191.

GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – SZENTE Zoltán (szerk.): *Jog és politika határain. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után* (Budapest: HVG-ORAC – MTA TK 2015) 409.

GERENCSÉR Balázs: *Összehasonlító és európai közigazgatási jog* (Budapest: Pázmány Press 2015) 185.

GYULAI-SCHMIDT Andrea (szerk.): *Közbeszerzések a fenntartható és innovatív fejlődés szolgálatában* (Budapest: Pázmány Press 2015) 262.

SZABÓ Erzsébet (szerk.): *Tudományos diákezt tanulmánykötet II* (Debrecen: DE ÁJK 2015) 158.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelenítő orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a Szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A Szerkesztőség a kézirat befogadásról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív [40.000 n (karakter)], maximum két szerzői ív (80.000 n), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 n), maximum egy szerzői ív (40.000 n). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 n terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányságokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (pl. „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (pl. szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajt@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az Állam- és Jogtudomány betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a huszadik század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner-nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „[...] ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papiros síkján.” (Kner Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft.

Évi előfizetési díj: 3800 Ft.